

शिवजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
दूर शिक्षण केंद्र

वाङ्मयप्रवाहांचे अध्ययन
(ग्रामीण व दलित साहित्य)

अभ्यासपत्रिका क्रमांक ११
तृतीय वर्ष कला
(मराठी)

(शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ पासून)

ग्रामीण साहित्य : व्याख्या, प्रेरणा, स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि विकास

१.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थीमित्रांनो, या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास;

- ग्रामसंस्कृती, ग्रामीणता व ग्रामीण संवेदनशीलता या संज्ञांचे स्वरूप समजेल व त्याबद्दल माहिती मिळेल.
- ग्रामीण साहित्याची व्याख्या, प्रेरणा लक्षात येईल.
- ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये समजतील.
- ग्रामीण साहित्याची चळवळ व विकास याचे अवलोकन करता येईल.
- ग्रामीण साहित्याच्या वाटचालीतील ठळक टप्पे पाहता येतील.

१.२ प्रास्ताविक

विशेषतः १९६० नंतर मराठी साहित्यप्रांतात विविध वाङ्मयीन चळवळी आणि त्याद्वारे विविध वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. समाजामध्ये जी वेगवेगळी परिवर्तने होतात, जे विचारमंथन घडत असते; त्यातून लेखकांची एक पिढी निर्माण होते. विशिष्ट विचारसरणीने लेखन करणारे लेखक त्या त्या वाङ्मय वा साहित्य प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करित असतात. ग्रामीण, दलित, स्त्री, आदिवासी असे चार सक्षम साहित्य प्रवाह मराठीत १९६० नंतर उदयास आले. अर्थात त्याची पार्श्वभूमी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस शोधता येते. आजमितीला हे चारही साहित्यप्रवाह आपल्या स्वतंत्र जाणवा निर्माण करून आहेत. प्रत्येक साहित्यप्रवाहाच्या संज्ञा, शब्दकोश, संकल्पना, विशेष, वाटचाल या गोष्टी परिपूर्ण आहेत. या साहित्यावर विविध विद्यापीठातून व स्वतंत्रपणे संशोधनही झालेले आहे. ग्रामसंस्कृती आणि कृषिनिष्ठ समाज यांच्या जीवन जाणवा, समस्या, स्वप्ने, वर्तमान या गोष्टी ज्या साहित्यात चित्रित होतात ते ग्रामीण साहित्य असते. ग्रामीण साहित्यात अर्थातच गाव, गावकरी, शेत, शेतकरी, निसर्ग, श्रद्धा, ग्रामीण लोकांच्या समस्या, जाणवा, तेथील भूत-भविष्य व वर्तमानातील जीवनाचे धागेदोरे, ग्रामसंस्कृतीतील लोकांचे लागेबांधे, दुष्काळ, पीकपाणी, शहरी संस्कृतीचे ग्रामसंस्कृतीवर होणारे आक्रमण, मोठ्या खेड्यांचे वेगाने होणारे शहरीकरण अशा सर्व गोष्टींचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटते. दलित हा समाज ग्रामीण जीवनाचाच एक भाग असला तरी दलित साहित्याचे आणि अर्थातच समाजाचे स्वरूप व विशेष स्वतंत्र आहेत. दलित साहित्य एक स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण साहित्यप्रवाह आहे.

१.३ विषयविवेचन

ग्रामीण साहित्य विशेषतः गावाशी, शेतीशी आणि तिथल्या माणसांशी निगडित आहे. प्राकृत भाषेतील गाथासप्तशतीपासून महानुभाव, वारकरी परंपरेत शेतीचे उल्लेख आहेतच. महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून तर शेतकरी, सामान्य माणसे व त्यांचे प्रश्न, समाज चित्रित झाला आहे. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती आपल्या लेखनातून समाजासमोर मांडली. त्यांच्या शेतकऱ्यांचा असूड, गुलामगिरी, तृतीयरत्न (नाटक) अशा पुस्तकांतून तत्कालीन ग्रामीण समाजरचना, ग्रामसंस्कृती, शेतकऱ्यांच्या समस्या यांचे उल्लेख व चित्रण पाहता, आपणास ग्रामीण साहित्याची पायाभरणी महात्मा फुले यांनी केल्याचे लक्षात येते. ग्रामीण भागाचे संस्कार झालेला, ग्रामीण भागात राहिलेला माणूसच काळी आणि पांढरीचे चित्र आपणास उत्तमपणे दाखवू शकतो. काळी म्हणजे शेतीभाती-पीकपाणी होय. पांढरी म्हणजे लोकरीती, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, परंपरा, जाणिवे अशा बाबी ज्यांच्याशी निगडित आहेत; ते ग्रामीण लोक आणि गाव होय. साठनंतर शिक्षणप्रसार व चळवळीमुळे ग्रामीण भागातील लेखक या सर्व जाणिवेने लिहू लागले.

● ग्रामसंस्कृती

काळी व पांढरी असा ज्याचा आपण उल्लेख केला त्या संदर्भात येणाऱ्या सर्व बाबींना ग्रामसंस्कृती म्हणता येईल. पांढरी म्हणजे ग्रामीण समूहाने राहावयाची जागा होय. घर, मंदिर, गल्ल्या, समाजातील प्रतिष्ठितांची (उदाहरणार्थ पाटील, कुलकर्णी वगैरे) असणारी व विविध समाजाची (उदाहरणार्थ कुंभार, लोहार, सुतार, दलित वर्ग इत्यादी) असणारी घरे व त्यांच्या गल्ल्या-आळ्या अशा सर्वसाधारण रचनेचे गाव असते. काळी म्हणजे शेतकरी ज्या मातीत शेतात कष्ट करतो ती शेतजमीन होय. गावात बलुतेदार-अलुतेदार आहेतच. अगदीच यादी द्यावयाची तर सुतार, लोहार, सोनार, न्हावी, धोबी, कुंभार, चांभार, तेली, माळी, कोळी, धनगर, रामोशी, वेसकर, वराडी, कैकाडी, भुते, जोगती, जोशी, वासुदेव, वैदु पिंगळा, फिरस्ती, भटके असे सारेजण या ग्रामसंस्कृतीचा घटक असतात. ग्रामसंस्कृती व तिचे अलिकडील बदलते रूप पाहावयाचे झाले तर आनंद यादव यांचे ग्रामसंस्कृती हे पुस्तक पाहता येईल. सध्या ग्रामीण जीवनावर होणारे शहरीकरणाचे परिणामही आनंद यादव यांनी ग्रामसंस्कृती या पुस्तकातून दिग्दर्शित केले आहेत. १९६० पूर्वीची गावाची, खेड्याची रचना आणि संस्कृती पाहावयाची झाल्यास राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता, त्रिं. ना. आत्रे यांचे गावगाडा, ना. गो. चाफेकर यांचे आमचा गाव बदलापूर, वि.म. दांडेकर आणि जगताप यांचे गावरहाटी ही चार पुस्तके उल्लेखनीय आहेत. चारही पुस्तके ग्रामरचनेची आणि ग्रामसंस्कृतीची समाजशास्त्रीय चर्चा करतात. पेरणीसाठी शेतकरी व शेतमजूर जेथे एकत्र काम करतात त्याला खेडे म्हणावे, असे त्रि.ना. आत्रे सूचित करतात. अर्थात विविध परंपरा, सण, उत्सव, रीतिरिवाज, शेती, पीकपाणी, बलुतेदार-अलुतेदार, कारूनारू या साऱ्यांचा केंद्रस्थानी शेतकरी आहे, असे उपरोक्त चारही पुस्तकातून दर्शित होते.

● ग्रामीण संवेदनशीलता

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाने खेड्यातील अनेक तरुण जवळच्या तालुक्याच्या अथवा शहराच्या ठिकाणी

महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यास येऊ लागले; त्यांची पाळेमुळे मात्र ग्रामीण भागातच होती. या तरुणांची ग्रामीण संवेदनशीलता काय होती ? त्यांनी लिहिले त्याला ग्रामीण साहित्य म्हणावयाचे काय ? याबाबत डॉ. गो.मा. पवार यांनी 'ग्रामीण संवेदनशीलता' हा लेख लिहिला आहे. त्यांच्या लेखातील काही मुद्दे

१. ग्रामीण मनाचे, ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय.
२. ना. सी. फडके यांनी 'बावनकशी' या कथासंग्रहात काही कथा ग्रामीण कथानकाच्या लिहिल्या पण त्यांना वरवरचे ग्रामीण जीवनही माहीत नाही; तर ग.ल. ठोकळ, म.भा. भोसले यांना ग्रामीण जीवनाचा तपशील माहीत असूनही त्यांनी त्याचा उपयोग रंजक प्रेमकथा लिहिण्यासाठी पार्श्वभूमी म्हणून केला त्यामुळे तेही अस्सल ग्रामीण साहित्य नव्हे.
३. एखादा लेखक कोणत्या वयात कोणते संस्कार ग्रहण करतो, कोणत्या वातावरणात त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते. त्याची अनुभव घेण्याची क्षमता व धाटणी कशी आहे, यावर त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडते. यानुसार जो लेखक ग्रामीण भागातून अशा पध्दतीने घडतो त्याची संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता म्हणता येईल.
४. शेतकरी व अन्य बलुतेदार व इतर वर्ग, शेतीचा व्यवसाय करणारे गाव, तेथील सर्वांचे जिव्हाळयाचे संबंध असणे, गाव हे जणू मोठे कुटुंब वाटणे महत्वाचे, गावात कोणतीही सुखदुःखाची घटना घडली तर त्याचे सगळ्यांनाच सुखदुःख होते. एखाद्या घरातील सून माहेरी आली की गावभर शिंदोरी वाटली जाते. जावई हा साऱ्या गावचा असतो, सारेच व्यवहार गावाशी जोडलेले असतात. अभिमानास्पद असो वा लज्जास्पद सारे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बंध एकत्रच असतात. सामुहिक जीवन जगण्याची जाणीव तेथे महत्वाची ठरते. शहरी आक्रमणातही खेड्यातील पारंपारिक जीवनपध्दती टिकू पाहते.
५. शहरी आणि ग्रामीण जीवनपध्दतीत फरक आहे. ग्रामीण संवेदनशीलतेच्या अंगाने मराठी ग्रामीण साहित्य विचारात घेतले तर व्यंकटेश माडगूळकर हे अव्वल दर्जाचे ग्रामीण लेखक ठरतात.

● ग्रामीणता मूल्य

खरेतर ग्रामीण साहित्य असा साहित्याचा वेगळा प्रकार मानावयाचा का? याबद्दल या साहित्य चळवळीच्या व साहित्य निर्मितीच्या सुरुवातीलाच वाद होता. "ग्रामीणत्वाला स्वतः सिध्द असे मूल्य नाही. ग्रामीण साहित्य ही संज्ञा मूल्यसूचक नसून ग्रामीण साहित्य ही सोयीसाठी वापरावयाची वर्णनपर संज्ञा आहे. ग्रामीण हे विशेषण विशिष्ट लेखनात कशाचे चित्रण आहे, याचा फक्त निर्देश करते. म्हणून ग्रामीण जीवनाचे, मनाचे चित्रण करणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य म्हणता येते. कथा, कादंबरी, कविता या वाङ्मयप्रकारांना एवढ्याच अर्थाने हे विशेषण लावता येते." असा विचार डॉ. गो. मा. पवार यांनी मांडला आहे. आजअखेर ग्रामीण साहित्याचा झालेला विकास आणि वाटचाल पाहता डॉ. गो. मा. पवार यांचा विचार पूर्णतः स्वीकारणीय नाही असे लक्षात येईल. ग्रामीण हा समाजाचा एक भाग असला तरी

आतापर्यंतच्या ग्रामीण साहित्याच्या वाटचालीतून ग्रामीणता हे एक स्वयंसिद्ध मूल्य आहे. ही गोष्ट स्पष्ट झाल्याचे दिसते.

गावगाड्याचे मध्यवर्ती केंद्र शेती आणि शेतकरी हेच आहे. शेती ही केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून ती एक जीवनशैली आहे. शेतकरी ही केवळ एक व्यक्ती नसून संस्कृती आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रत्येक पिढीचे संस्कार, रीती, परंपरा, संकेत त्या संस्कृतीत समाविष्ट आहेत. ग्रामीण भागाच्या सर्व व्यवच्छेदक विशेषांनाच आपण ग्रामीणता म्हणून ओळखतो. कुठल्याही प्रदेशातील लहान मुलांना आपण जर उगवत्या सूर्याचे चित्र काढावयास लावले तर तो दोन डोंगरांच्या मध्ये उगवणारा सूर्य त्याखालून उगम पावणारी नदी, उडणारे पक्षी, झाडे, यांचे नकळतपणे चित्र रेखाटतो. निसर्ग या गोष्टीविषयी जी आपसुकता मानवी मेंदूमध्ये असते त्याचे हे प्रत्यंतर आहे. साहित्यातदेखील ग्रामीण साहित्य म्हणताच डोळ्यासमोर संपूर्ण गावठाणाचे चित्र येते. गावातील वेस, चावडी, घाट, देवळे, नदी, ओढे, नाले, शेत, शिवार, बांध, सर्व पशू, पक्षी, प्राणी, सर्व माणसे यांचे सहजीवन आढळू लागते. या प्रत्येक घटकाचे आपापसातले नाते, ज्या भावनारज्जूनी बांधले गेले आहे आणि जे विविध प्रसंगी प्रत्ययाला येते त्याच्या साहित्यातील प्रत्ययाला ग्रामीणतेचा मोठा स्पर्श असतो.

“भोवतालच्या निसर्गाशी ग्रामीण खेडूताची तद्रूपता आणि त्यातून तयार झालेली त्याची मनोरचना याचा ग्रामीणता तयार होण्याशी संबंध आहे. भारतीय शेतकरी निसर्गावर अवलंबून असून पाऊस-पाण्याच्या लहरीपणामुळे तो कायमच हतबल झालेला आहे. परंपरेचे व स्थितिशीलतेचे संस्कार आणि बेभरवश्याच्या शेती व्यवसायामुळे शेतकरी हा कायमच धास्तावलेला आणि दैववादी बनलेला असणे स्वाभाविक आहे. त्याच्या धारणा, समज आणि त्याच्या अंधश्रद्धा या त्याच्या जगण्याचा एक भाग बनलेल्या आहेत. गावगाड्याच्या रीतीमुळे निर्माण झालेल्या जातिव्यवस्थेतदेखील स्वतःला टिकवून ठेवण्याच्या प्रयत्नामुळे त्याच्या धारणांवर मर्यादा आल्याचे दिसते. शेतीकेंद्रित व्यवस्थेनेच ही जातीयता निर्माण केलेली असली तरी ती त्या परिस्थितीत तयार झालेली व्यवस्था होती. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, बेरकीपणा, सूडवृत्ती या ग्रामीण भागाच्या वृत्तींमधून ग्रामीणतेचे परिणाम अधिकच टोकदार होतात. या मानवी वृत्ती सर्वत्र आढळतात, मात्र खेड्याच्या संदर्भात त्या आपले स्वतःचे एक खास ग्रामीण असे रूप तयार करतात. ग्रामीण माणसाच्या धारणा आणि समज अपसमज यांच्यासह त्याच्या हाडामासात भिनलेल्या त्याच्यातील सर्व नैसर्गिक प्रेरणा ही या ग्रामीणतेच्या निदर्शक आहेत. त्या संपूर्ण धारणा या भोवतालच्या निसर्गाला तसेच गावखुरीतल्या रीतिरिवांजाना उपकारक ठरणाऱ्या अशाच आहेत. म्हणून ग्रामीण भागातल्या संपूर्ण संकेताचा व्यूह म्हणजे ग्रामीणता या मूल्याचा परिपोष म्हणता येईल.” (प्रा. संतोष पवार वाङ्मयप्रवाहाचे अध्ययन पुस्तिका पृष्ठ ५ व ६)

अर्थातच गावगाडा, गावरहाटी, ग्रामसंस्कृती, निसर्ग आणि बोली या ग्रामीणता या मूल्यांच्या धारणा गृहीत धरल्यास त्यादृष्टीने प्रातिनिधिक म्हणून आपणास काही साहित्यकृतीचा उल्लेख करता येईल. विठ्ठल वाघ, ना.धों महानोर यांची कविता, आनंद यादव यांची गोतावळा, राजन गवस यांची तणकट, बालाजी मदन इंगळे यांची झिम पोरी झिम, व्यंकटेश माडगूळकरांची माणदेशी माणसं, रा. रं बोराडे यांची पाचोळा या साहित्यकृती ग्रामीणतेचे निकष पूर्ण करताना आढळतात.

● स्वरूप आणि प्रेरणा

ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणांचा शोध घेणे आवश्यक ठरते. प्रेरणा पाहताना या साहित्याचे स्वरूपही उलगाडत जाते. आनंद यादव यांनी 'ग्रामीणता: साहित्य आणि वास्तव' या त्यांच्या ग्रंथात ग्रामीण साहित्य सवता सुभा आहे काय ? ग्रामीण साहित्य आणि सामाजिक जाणीव, मराठी खेडे जुने आणि नवे, ग्रामीण हे विशेषण काय अपेक्षिते ? साहित्यातील ग्रामीणता अशा शीर्षकांनी लेख लिहून चर्चा केली आहे. या सर्वांतून ग्रामीणता व त्या साहित्याच्या प्रेरणा यांचीही चर्चा ओघानेच येते. 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध' हे डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांचे पुस्तक आहे. त्यांनी आधुनिक मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाची आद्य प्रस्फुरणे म्हणून महात्मा फुले आणि कृष्णराव भालेकर यांचा उल्लेख केला आहे. बळीबा पाटील ही कृष्णराव भालेकरांची ग्रामीण कादंबरी, वाईकर भटजी (अनुवादित कादंबरी) आणि पिराजी पाटील या धनुर्धारी यांच्या कादंबऱ्या आणि अर्थातच महात्मा फुले व हरिभाऊ आपटे यांचे लेखन डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांना 'ग्रामीणत्वाची आद्य प्रस्फुरणे' वाटतात. महात्मा फुले यांचे लेखन म्हणजे ग्रामीण साहित्याचा पहिलावहिला, परंतु सशक्त अविष्कार होय, असे मत डॉ. नागनाथ कोतापल्ले नोंदवितात. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा व विचारसरणीचा विविध वाङ्मयीन प्रवाहावर प्रभाव जाणवतो. अर्थातच महात्मा फुले यांची वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याने स्वीकारलेली आहे. तृतीयरत्न (नाटक) शेतकऱ्यांचा असूड, गुलामगिरी, अखंड इत्यादी साहित्यकृतीतून महात्मा फुले यांची भूमिका जाणवते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेची ही वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याला लाभलेली आहे. ज्यांनी ज्यांनी ग्रामीण भागातील शेतकरी, महिला, शूद्रातिशूद्र, कामगार, मजूर यांच्या स्थितीबद्दल विचार मांडले; त्यांच्या विचारांचा वारसा ग्रामीण साहित्याच्या मागे आहे.

या अर्थाने महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा गांधी या सर्वांच्या विचारांचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यावर आहे. डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांच्या पुस्तकातील 'ग्रामीण आणि प्रादेशिक स्वरूप विचार' या लेखात शाहू महाराजांच्या चळवळीचा आणि सत्यशोधक जलशांचा परिणाम ग्रामीण साहित्य निर्मितीवर झालेला आहे; असे विधान येते. राजर्षी शाहू आणि महात्मा फुले यांच्या चळवळीतून खेड्यातील शेतकऱ्यांची स्थिती, त्याचे शोषण करणारे घटक याची समाजाला जाणीव करून दिली जात असे. अर्थातच यांना आपण ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा म्हणू शकतो. शेतकऱ्यांच्या दुःखाला शेटजी, भटजी व लालजी (सरकारी अधिकारी) कसे कारणीभूत आहेत, याचे चित्रण महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनातून केले. शेती, शिक्षण, दुष्काळ, पारंपारिक धर्मव्यवस्था, विविध पातळीवर होणारे शेतकऱ्यांचे शोषण, धर्म व ब्राम्हण यांनी केलेली फसवणूक, शेतकरी स्त्रीचे कष्ट, त्याचे घरसंसार या साऱ्यांचे अत्यंत सूक्ष्म वर्णन महात्मा फुले यांनी केले आहे. हे केवळ वर्णन नसून त्यामागे शेतकऱ्यांच्या दुःखाचा मोठा कळवळा आहे.

कृष्णराव भालेकर हे महात्मा फुले यांच्याच सत्यशोधकी परंपरेतील आहेत. १८७७ मध्ये त्यांनी 'दीनबंधू' या नियतकालिकात बळीबा पाटील ही मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी लिहिली (आनंद यादव मात्र मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून धनुर्धारी यांच्या पिराजी पाटील या कादंबरीचा उल्लेख

करतात. नागनाथ कोतापल्ले बळीबा पाटील या कादंबरीस मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी मानतात.) सत्यशोधकी परंपरेतील मुकुंद पाटील यांची 'ढड्डाशास्त्री परात्रे' ही कादंबरी, धर्नुधारी यांची पिराजी पाटील ही कादंबरी आणि हरिभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा या आधुनिक ग्रामीण साहित्याच्या आधारभूत प्रेरणाच ठरतात. महात्मा गांधी यांची 'खेडयाकडे चला' ही १९२५ मधील घोषणा आणि महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कार्यही तितकेच महत्त्वपूर्ण आहे.

● व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये

ग्रामीण साहित्याची चळवळ हीच ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. ग्रामीण साहित्याची आद्य प्रस्फुरणे हीच पुढील ग्रामीण साहित्याची प्रेरक शक्ती आहे. हरिभाऊ आपटे यांचे शेतकरीविषयक लेखनही उल्लेखनीय ठरते. मात्र १९२० ते १९४५ दरम्यान निर्माण झालेले ग्रामीण साहित्य हे केवळ रंजनवादी होते. रविकिरण मंडळातील कवी गिरीश व यशवंत यांची कविता आणि ग. ल. ठोकळ (गावगुंड ही कादंबरी), ग. त्र्यं. माडखोलकर, म. भा. भोसले, फडके-खांडेकर, र. वा. दिघे (सराई, पाणकळा या कादंबऱ्या) यांचे साहित्य केवळ मनोरंजनातच अडकून पडले 'गावाच्या मातीचे संस्कार, तेथील समूहाची जीवनशैली, माती आणि माणसं याबद्दलचा जिव्हाळा, गावच्या समस्या व परंपरा तसेच निसर्ग आणि बोली यांची आत्मीयता ज्या साहित्यात असते त्याला 'ग्रामीण साहित्य' म्हणता येईल अवतरण टाका या साहित्याची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. ग्रामसंस्कृती, कुटुंब, जातिरचना, समूह केंद्रितता आणि निसर्गसन्मुखता यांना ग्रामीण साहित्य प्राधान्य देते. या पाच गोष्टी केंद्रस्थानी आहेत.

२. परिसर, निसर्ग, लोकजीवन, परंपरा, श्रद्धा अंधश्रद्धा, सणविधी, गावगाडा, नातीगोती, बलुतेदारी, ग्रामपंचायत, दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान, दुष्काळ, काळी आई, मूल्यसंस्कृती, ग्रामबोली, पार आणि शिवार यांना ग्रामीण साहित्याचे घटक मानता येईल.

३. निसर्ग आणि बोलीभाषा यांनाही ग्रामीण साहित्यात महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण मनुष्य हा निसर्गसन्मुख आणि बोलीनिष्ठ आहे. ग्रामीण साहित्याने महाराष्ट्रातील अनेक बोलींचे जतन केले आहे. गोतावळा कादंबरीची बोली कोल्हापुरी तर धग कादंबरीची बोली वऱ्हाडी आहे. निसर्गाला सजग केले आहे. निसर्ग हा घटक जीवनाचाच एक भाग बनला.

४. तो तो कालखंड आणि त्यावेळेच्या ग्रामीण भागाच्या, ग्रामीण लोकांच्या समस्या याच ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा बनल्या आहेत. काळ बदलला, समस्या बदलल्या; त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचा विषय व आशय बदलत गेल्याचे दिसते.

● वाटचाल आणि विकास

ग्रामीण साहित्याची व्याख्या, प्रेरणा, वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर आपणास त्याची वाटचाल आणि विकासाचे टप्पे पाहता येतील. काही नोंदी आपण प्रथमतः करू या. आनंद यादव यांनी पहिली मराठी

ग्रामीण कादंबरी म्हणून धनुर्धारी यांच्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख केला आहे. या उलट नागनाथ कोतापल्ले कृष्णराव भालेकर यांच्या 'बळीबा पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख करतात. पहिली मराठी ग्रामीण कवयित्री म्हणून बहिणाबाई चौधरी यांचा उल्लेख आनंद यादव करतात. मराठी मातीचा पहिला प्रादेशिक ग्रामीण कादंबरीकार म्हणून आनंद यादव यांनी र. वा. दिघे यांचा उल्लेख केला आहे. आरंभकाळात वि.स. सुखटणकर आणि लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी गोमंतक (गोवा) पार्श्वभूमीला ठेवून काही कथा लिहिल्या आहेत. ज्याला आपण ग्रामीण साहित्याच्या आद्य प्रेरणा म्हणतो त्याची मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. महात्मा फुले यांचे साहित्य
२. कृष्णराव भालेकरांची 'बळीबा पाटील' ही कादंबरी
३. मुकुंद पाटील यांच्या 'ढड्डाशास्त्री परान्ने' व 'होळीची पोळी' या कादंबऱ्या
४. 'कुलकर्णी लीलामृत' हा मुकुंद पाटील यांचा विडंबन काव्यसंग्रह
५. धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी
६. धनुर्धारी यांचीच 'वाईकर भटजी' ही अनुवादित कादंबरी
७. हरिभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा
८. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी मांडलेले शेतकऱ्यांचे दुःख
९. सत्यशोधक जलसे आणि राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
१०. महात्मा गांधी यांची खेड्याकडे चला ही घोषणा

खरे तर या प्रेरणा म्हणजेच ग्रामीण साहित्याच्या प्रारंभीच्या वाटचालीतील ठळक नोंदी आहेत, हे लक्षात येईल. ग्रामीण साहित्याच्या विकासाचे, वाटचालीचे प्रारंभीचे प्रेरणादायी टप्पे आहेत. हरिभाऊ आपटे यांनी १८९७ मध्ये लिहिलेली कथा; दुष्काळात दुःखाचे दिवस कंठणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाची आहे. आजही फारशी परिस्थिती बदलली नाही.

ग्रामीण साहित्याच्या १९२० ते १९४५ या कालखंडात रंजक ग्रामीण कथा लिहिली गेली. वि.स. सुखटणकर आणि लक्ष्मण सरदेसाई यांच्या काही अपवादात्मक कथा सोडल्या तर या काळातील ग्रामीण साहित्य रंजनवादी होते. ग्रामीण पार्श्वभूमीवर फुलत जाणाऱ्या शृंगारिक प्रेमकथा असे त्याचे स्वरूप असल्याचे लक्षात येते. फुले-शाहू-आंबेडकर आणि वि.रा. शिंदे यांनी ग्रामीण साहित्याला दिलेला वैचारिक वारसा काहीसा मागे पडल्याचे या काळात दिसते. मात्र श्री. म. माटे यांच्या कथालेखनापासून मराठी ग्रामीण साहित्याला वैभवाचे दिवस आल्याचे दिसते. उपेक्षितांचे अंतरंग आणि माणुसकीचा गहिवर या त्यांच्या दोन कथासंग्रहांनी पुढे आलेले ग्रामीण विश्व वास्तव होते. दलित आणि शेतकरी, शेतमजूर, स्त्रिया, लहान मुले यांच्याबद्दल श्री. म. माटे यांनी ज्या आत्मीयतेने कथा लिहिल्या तशा कथा मराठी साहित्यात क्वचितच लिहिल्या गेल्या असतील. श्री. म. माटे यांना मराठी ग्रामीण कथेचे अग्रदूत म्हटले गेले आहे. अर्थातच या काळात मराठी ग्रामीण साहित्य रंजनवादातून बाहेर पडल्याचे जाणवते. १९४५ नंतर या साहित्याने नवी झेप

घेतली. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या माणदेशी माणसांनी आणि बनगरवाडी या कादंबरीने ग्रामीण साहित्याच्या कक्षा विस्तारल्या. 'माणदेशी माणसं' अस्सल मातीचा गुणधर्म घेऊन आलेली होती. माणदेशाची स्वभाव वैशिष्ट्ये त्यांच्यात होती. तेथील मातीचे गुणधर्म माडगूळकरांनी आपल्या या कथातून चित्रित केले. 'बनगरवाडी' या कादंबरीतून त्यांनी एक खेडे उभे केले. तेथे असणारे धनगर, शाळामास्तर, गावपुढारी (कारभारी) यांच्या शब्दचित्रातून गावाच्या समस्या, रागलोभ, जिव्हाळा, परंपरा, दुःख यांची मांडणी केली. त्यांच्या बरोबरीने शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, रणजित देसाई असे लेखक लिहू लागले. अगदीच यादी द्यावयाची झाल्यास पुढे आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, सखा कलाल, बाबा पाटील, चारुता सागर, महादेव मोरे, भास्कर चंदनशिव, रंगनाथ पठारे, प्रतिमा इंगोले, राजन गवस, सदानंद देशमुख, उद्धव शेळके, बहिणाबाई चौधरी, बाबाराव मुसळे, आण्णा भाऊ साठे, आनंद पाटील, तानाजी राऊ पाटील, मोहन पाटील, रंगराव बापू पाटील, ना. धो. महानोर, इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, नारायण कुलकर्णी-कवठेकर, प्रकाश होळकर, केशव देशमुख, संतोष पद्माकर पवार, विठ्ठल वाघ, हमीद दलवाई यासारख्या लेखक आणि कवींची नावे घेता येतील. याची काही मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. **कादंबरीकार** : व्यंकटेश माडगूळकर (बनगरवाडी), आनंद यादव (झोंबी, गोतावळा, नांगरणी, घरभिंती), रा. रं. बोराडे (पाचोळा), उद्धव शेळके (धग), आण्णा भाऊ साठे (फकिरा), हमीद दलवाई (इंधन), शंकर पाटील (टारफुला), मोहन पाटील (खांदेपालट आणि लिगाड, बस्तान, साखरफेरा), राजन गवस (तणकट, भंडारभोग, चौडकं, ब-बळीचा) सदानंद देशमुख (बारोमास, तहान), बाबाराव मुसळे (हाल्या हाल्या दूध दे) बालाजी मदन इंगळे (झिम पोरी झिम) कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळा)

२. **कथाकार** : श्री. म. माटे (उपेक्षितांचे अंतरंग, माणुसकीचा गहिवर), व्यंकटेश माडगूळकर (गावाकडच्या गोष्टी, काळी आई, माणदेशी माणसं), आनंद यादव (खळाळ, उखडलेली झाडे), सखा कलाल (ढग, सांज), आनंद पाटील (फुगडया), रणजित देसाई (वैशाख, आषाढ, कातळ), महादेव मोरे (चिताक), चारुता सागर (नागीण, नदीपार, मामाचा वाडा), भास्कर चंदनशिव (लाल चिखल, नवी वारूळं, अंगार माती), सदानंद देशमुख (खुंदळघास), राजन गवस (आपण माणसात जमा नाही), शंकर पाटील (निवडक शंकर पाटील, संपादक वा.ल. कुलकर्णी), आसाराम लोमटे (इडा पीडा टळो), द.मा. मिरासदार (माझ्या बापाची पेंड, सरमिसळ, भोकरवाडीच्या गोष्टी) आण्णा भाऊ साठेच्या प्रातिनिधिक कथा (संपादक डॉ. एस. एस. भोसले)

खेड्यावर होणाऱ्या आक्रमणाचा पहिला बदल रेखाटला तो आनंद यादव यांनी आपल्या 'उखडलेली झाडे' या कथासंग्रहात. १९७५-८० नंतर सारेच जनजीवन बदलत गेले. प्रसारमाध्यमांचे आक्रमण, जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था यांनी खेडी उद्ध्वस्त झाली. ग्रामीण माणसे देशोधडीला लागली. ग्रामीण तरुणांपुढे शहरीकरणाचे अनेक मोह उभे राहिले. नाती-जिव्हाळा संपत गेला. या सान्यांचे चित्रण ऐंशीनंतरच्या लेखकांनी आपल्या १कथा-कादंबऱ्यातून केलेले आहे. या संदर्भात तणकट, झिम पोरी झिम, रौंदाळा, ब-बळीचा, लाल चिखल, पाचोळा, धग, कापूसकाळ, तहान, चाळेगत (प्रवीण बांदेकर), कुंदा (अशोक कौतिक कोळी) अशा महत्वपूर्ण साहित्यकृतीचा उल्लेख करता येईल. वेगळी वाट चोखाळणारे

चारुता सागर, महादेव मोरे आहेतच. बदलते ग्रामवास्तव त्यांच्या लेखनातून येत आहे.

१.४ शब्दार्थ व टिपा

सत्यशोधकी जलसे : महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाची आणि विचारांची कार्यकर्ते खेडोपाडी जाऊन जनजागृती करित असत. त्यातून शेतकऱ्याची दुःखस्थिती मांडत.

काळी : ज्या जमिनीत पेरणी करतात ती जमीन होय. मातीच्या रंगावरून तिला काळी म्हणतात.

पांढरी : लोक वस्ती करतात ती जागा, घरे-वस्ती-शाळा-मंदिर अशी समूहनिष्ठता. घरे पांढऱ्या मातीची बांधतात त्यावरून आलेले विशेषण.

१.५ समारोप

मराठी साहित्याच्या प्रांताचा विचार केला तर दलित व ग्रामीण हे दोन सकस साहित्यप्रवाह निर्माण झालेले आहेत, असे दिसते. या दोन्ही साहित्यप्रवाहांनी मराठी भाषा व साहित्य समृद्ध केले आहे. संस्कृती, माणूस आणि निसर्ग यांचे नातेसंबंध दृढ करण्याचे काम हे साहित्य करते. ग्रामीण साहित्य केवळ ग्रामीणच नसून त्याला त्या त्या प्रादेशिकतेचाही चेहरा आहे. त्यामुळे कोल्हापूर, कोकण, माणदेश, खानदेश, वऱ्हाड इत्यादी प्रांतातील ग्रामसंस्कृती, तेथील शेतकरी व शेतीशी निगडित समस्या, तेथील बोलीतील शब्द व लकबी यांचेही दिग्दर्शन ग्रामीण साहित्याने केले आहे. मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी कोणती ? ग्रामीण व प्रादेशिक असे सवते सुभे करावेत का ? ग्रामीण साहित्य हे सोयीसाठीचे शीर्षक आहे, ग्रामीण साहित्याचा वेगळा वर्ग नको; अशा अनेक चर्चा-वादांतून आज ग्रामीण साहित्याला स्वयंसिद्ध वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त झालेले आहे. ग्रामीण साहित्य पुरेसे समृद्ध आहे, आणि आता हा प्रवाह भविष्यकालीन वाटचालीसाठीही आश्वासक बनला आहे असे म्हणता येते.

१.६ वाचन

ग्रामीण साहित्य चळवळीला नेमका केव्हापासून प्रारंभ झाला, हे सांगणे तसे फार अवघड आहे. एखादे काम अमूर्त स्वरूपात सुरू व्हावे, एका हाताने हे काम सुरू असतानाच दुसऱ्या हाताने या हाताला येऊन मिळावे, दुसऱ्या हाताने, तिसऱ्या हाताला येऊन मिळावे. तिसऱ्या हाताला चवथ्या हाताने येऊन मिळावे...काही कालावधीनंतर एकाचवेळी अनेक हातांनी हे काम होत रहावे, या कामाला हळूहळू मूर्त रूप येत जावे, या मूर्त रूपाला कळत नकळत एखादे नाव येऊन भिडावे, तसे काहीसे ग्रामीण साहित्य चळवळीचे झालेले आहे.

ग्रामीण साहित्य चळवळीला महात्मा जोतीराव फुल्यांच्या विचारांचे अधिष्ठान आहे, असे म्हटले जाते. पण जोतीराव फुल्यांच्या विचारांची व ग्रामीण साहित्य चळवळीची सुसंगत व सुव्यवस्थित मांडणी करण्यात या चळवळीचे प्रवर्तक कमी पडले आहेत, हे नाकारता येणार नाही.

दलित साहित्य चळवळीतील आक्रमकता, तिचे झपाटलेपण, दलित साहित्य चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळातला मती कुंठीत करणारा प्रचंड वेग आदि बाबी विचारात घेऊन दलित साहित्य चळवळीची व

ग्रामीण साहित्य चळवळीची नेहमीच तुलना केली जाते, पण अशी तुलना करणे गैर आहे, असे मला वाटते. दलित साहित्य चळवळ व ग्रामीण साहित्य चळवळ या दोन्ही चळवळी मूलतःच भिन्न आहेत. दलित साहित्य चळवळही जाती व्यवस्थेशी निगडित आहे, तर प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्य चळवळ ही अर्थव्यवस्थेशी निगडित आहे. शोषणाचे संदर्भ दोन्ही चळवळीला लागू होतात. पण हे शोषण भिन्न स्तरांवरचे आहे. भिन्न स्वरूपाचे आहे. जातीच्या प्रश्नावर माणसे पटकन एकत्र येतात, आपले शोषण करणारे कोणते घटक आहेत हे त्यांना पटकन ठरविता येते; सांगता येते; पण आर्थिक शोषणाच्या संदर्भात तसे घडत नाही. याचे कारणही स्पष्ट, उघड आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचनाच अशी झालेली आहे की कळत नकळत एक दुसऱ्याचे शोषण करित राहते. आणि असे जेव्हा घडते तेव्हा त्यांचा समूह तयार होणे या समुहाला आक्रमकता येणे, प्रचंड वेग प्राप्त होणे फार अवघड जाते. जातीव्यवस्था केव्हा ना केव्हा तरी नष्ट होणार आहेत, जातीव्यवस्थेचे सारे संदर्भ त्यावेळी पुसले जाणार आहेत. पण अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत असे घडेल असे आजतरी वाटत नाही. आर्थिक शोषणाच्या लढ्याला आजतरी अंत दिसत नाही. म्हणूनच ग्रामीण साहित्य चळवळीला काळाच्या सीमारेषा निर्देशित करता येत नाहीत.

ग्रामीण साहित्य चळवळीचा नेमका जन्मकाळ सांगता येत नसला, तरी १९७०-७२ सालाच्या आसपास ग्रामीण साहित्य चळवळ आकार घेऊ लागली, असे ढोबळ मानाने म्हणता येईल. या काळातला बहुतांश वाचक नागरी अभिरुची असलेला होता. जवळजवळ सगळीच प्रसिद्धीमाध्यमे नागरी अभिरुची असलेल्या लोकांच्या हातात होती. अमुक प्रकारचा चेहरा मोहरा असलेली ग्रामीण साहित्यनिर्मिती केली की, ती चटकन मान्यता पावते, याची जाणीव त्या काळातल्या ग्रामीण लेखकांना होती व त्यानुसार ते साहित्यनिर्मिती करित होते. आपण आत्मवंचना करित आहोत, आपण निर्माण केलेल्या ग्रामीण साहित्यात आपल्याच माणसाची आपण टिंगलटवाळी करित आहोत, याचेही त्यांना आत्मभान देणे गरजेचे होते. ग्रामीण साहित्य चळवळीने लेखकांना आत्मभान देण्याचे मोलाचे काम केले.

ग्रामीण साहित्य चळवळीने ग्रामीण साहित्यिकांना आत्मभान देण्याचे मोलाचे काम केल्याचा मी वर उल्लेख केला आहे. हे आत्मभान म्हणजे काय हे मला स्पष्ट करावयास हवे, ज्या खेड्यात मी जन्मलो, खेड्यातल्या ज्या घरात मी लहानाचा मोठा झालो, त्या घराला आग लागली तर त्या घरातला एक घटक म्हणून माझे कर्तव्य काय? अशा प्रसंगी एक लेखक म्हणून माझे कर्तव्य काय? त्या घरातला एक घटक म्हणून मी त्या घराकडे धावायला हवे, ती आग विझवण्याचा मी प्रयत्न करायला हवा. ती आग लावणाऱ्याचा मी शोध घ्यावयास हवा; हे झाले त्या घरातला एक घटक म्हणून माझे असलेले कर्तव्य. पण याच प्रसंगी लेखक म्हणून माझं कर्तव्य काय? त्या घराला लागलेल्या आगीचं यशस्वी चित्रण केले तर तेवढ्यात लेखक म्हणून माझी जबाबदारी संपते काय? आत्मभानाचा संदर्भ देऊन बोलायचे झाले तर तेवढ्याने माझी जबाबदारी संपतेच असे नाही. त्या घराला लागलेल्या आगीच्या यथार्थ चित्रणाबरोबरच ती आग लावणारे हात कोणते आहेत याकडे जसे वाचकांचे लक्ष वेधावयास हवे, त्याप्रमाणेच या हाताचा योग्य तो बंदोबस्त व्हावा यासाठी वाचकांची मने तयार करावयास हवीत.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, हे जीवन असं आहे हे सांगणं, जितके आवश्यक आहे तितकेच हे जीवन असं का आहे हे सांगणेही आवश्यक आहे.

ग्रामीण साहित्य चळवळीने ग्रामीण साहित्यिकांच्या लेखनाला दिशा देण्याचे मोलाचे काम केलेले आहे, हे मी वर नमूद केलेलेच आहे. ही चळवळ सुरू होण्याच्या अगोदर प्रत्येक साहित्यिक सुटा सुटा, एकटा होता. माणसे जेव्हा सुटी सुटी, एकटी असतात तेव्हा त्यांना कसे वागवायचे हे ठरविणे सोपे असते. पण या माणसांचा जेव्हा समूह तयार होतो, एका विशिष्ट विचाराने ही माणसे जेव्हा एकत्र येतात, एका ठराविक सूत्रांनी ही माणसे जेव्हा एकत्र गुंफली जातात, तेव्हा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे, त्यांचे अस्तित्व नाकारणे फार अवघड असते. सुट्या सुट्या, एकट्या माणसाचा आवाज दाबणे तसे फार सोपे असते. पण या सगळ्यांचा आवाज जेव्हा एक होतो, या आवाजाला जेव्हा सामूहिक रूप लाभते, तेव्हा हा आवाज दाबणे फार अवघड जात असते. ग्रामीण साहित्य चळवळीने सर्व ग्रामीण साहित्यिकांना एकत्र आणले. त्यांना एका विशिष्ट सूत्रात गोवले. त्यांच्यात समूहाचे बळ निर्माण केले. त्यांचे अस्तित्व नाकारणे अवघड केले. ग्रामीण साहित्य चळवळीने ग्रामीण साहित्यिकांना प्रतिष्ठा दिली. आत्मसन्मान दिला. इतकेच नव्हे, तर इतर जे दुर्लक्षित आहेत, उपेक्षित घटक आहेत-त्यांनाही त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली. त्यांनाही स्वत्वाची जाणीव दिली.

ही जाणीव करून देण्यास श्री. शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी संघटनादेखील काही अंशी कारणीभूत आहे. शेतकरी संघटनेच्या या लढ्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांविषयी मला आणि माझ्यासारख्या काही ग्रामीण साहित्यिकांना अंतर्मुख केले. माझ्या आणि माझ्या प्रमाणेच इतर काही ग्रामीण साहित्यिकांच्या साहित्यात शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण येत होते. पण ते बहुतांशी गावातले, शेतकऱ्यांच्या घरातले होते. ग्रामजीवनाचा एक घटक म्हणून, कुटुंबाचा प्रमुख घटक एवढ्यापुरतेच हे चित्रण मर्यादित होते. शेतकऱ्यांचे शेतकरी म्हणून प्रत्यक्ष शेतीतले जगणे अभवानेच माझ्या आणि माझ्यासारख्या इतर काही ग्रामीण साहित्यिकांच्या साहित्यात येत होते. शेतकरी संघटनेच्या लढ्याने शेतकऱ्यांच्या खऱ्याखुऱ्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले. शेतकऱ्यांना व शेतमजुरांना जे हीन-दीन जीवन जगावे लागते, त्याला केवळ निसर्गच कारणीभूत नाही, तर शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे विविध घटक, सुलतानी संकटे कारणीभूत आहेत. या देशातला कोणताही उत्पादक आपल्या उत्पादनाला आलेल्या खर्चाचा हिशोब तयार करतो, आपल्याला हव्या असलेल्या नफ्याची, विक्रेत्याला द्याव्या लागणाऱ्या कमिशनची, उत्पादनाची किंमत निश्चित करतो. पण शेतीमालाचे उत्पादन करणारा शेतकरी हा एकच या देशातला असा घटक आहे की, त्याला आपल्या उत्पादनाचा खर्च ठरविता येत नाही. या उत्पादनावर किती कमिशन घ्यायचे, हे ठरविता येत नाही. अथवा या उत्पादनावर आपला किती नफा हवा आहे, हेही ठरविण्याचा त्याला अधिकार नाही. आणि म्हणून तो सर्वच स्तरांवर शोषणाचा बळी ठरत आहे.

शेतकरी संघटनेने हे विदारक सत्य लोकांसमोर आणले. इतकेच नव्हे, तर शेतकरी संघटनेने या प्रश्नांवर लढा उभा केला. शेतकरी संघटनेच्या या लढ्याचा रेटा ग्रामीण साहित्य चळवळीला मिळेल, असे सुरुवातीच्या काळात वाटले होते. पण तसे घडले नाही. घडण्याची शक्यता वाटत नाही. शेतकरी संघटना

अर्थकारणापलीकडे जाण्यास सध्यातरी तयार नाही. आर्थिक संपन्नता आली की आपोआपच सुसंस्कृतता येते, अशी श्री. शरद जोशी यांची याबाबतची भूमिका आहे. साहित्य हे लढ्याचे माध्यम होऊ शकते, यावर श्री. शरद जोशी यांचा विश्वास नसावा असे दिसते. मुळात गुलामाला मोल नसल्यामुळे त्याने निर्माण केलेल्या साहित्याला काय मोल असणार? असा त्यांचा याबाबतचा सवाल आहे.

ग्रामीण साहित्य चळवळीची सुरुवात होऊन फार वर्षे झाली नाहीत. त्यामुळे एवढ्यातच या चळवळीचे मूल्यमापन करणे योग्य नाही. तरीही अंतर्मुख होऊन या चळवळीचा विचार करण्यासाठी, पुढच्या वाटचालीच्या दिशा ठरविण्यासाठी या चळवळीचा आढावा घेण्यास हरकत नसावी, असा आढावा घेतला असता आपणाला काय दिसेल? ग्रामीण साहित्य चळवळीची आजपर्यंतची वाटचाल पुरेसे समाधान देत नाही. एका जिद्दीने, जोमाने, इर्षेने ही चळवळ चालेल, असे मध्यंतरीच्या काळात वाटले होते. पण त्याबाबत साशंकता निर्माण व्हावी अशी सध्या या चळवळीची स्थिती आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीची गती मंदावली आहे हे मान्य करायला हवे. (ग्रामीण साहित्य चळवळ : रा. रं. बोराडे यांचा लेख : वाङ्मयीन चळवळी आणि दृष्टीकोन, संपादन सुमती लांडे, शब्दालय प्रकाशन २००८, श्रीरामपूर)

१.७ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

लघुत्तरी प्रश्न

१. ग्रामसंस्कृतीचे विशेष तुमच्या शब्दात लिहा.
२. 'ग्रामीण संवेदनशीलता' म्हणजे काय ते स्पष्ट करा.
३. 'ग्रामीणता' हे वाङ्मयीन मूल्य कसे ठरते ते लिहा.
४. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा लिहा.
५. १९२० पर्यंतचा प्रारंभीच्या काळातील ग्रामीण साहित्याचा विकास तुमच्या शब्दात लिहा.

१.८ प्रश्नोत्तर

ग्रामीण साहित्याची वैशिष्ट्ये लिहा.

प्रास्ताविक : ग्रामीण साहित्य हा साधारणतः १९६० नंतर गतीने पुढे आलेला साहित्यप्रवाह आहे. साठपूर्वी श्री. म. माटे यांच्या उपेक्षितांचे अंतरंग आणि माणुसकीचा गहिवर या कथासंग्रहांनी या साहित्यप्रवाहाची उत्तम सुरुवात केली होती. प्रारंभीच्या काळी मात्र महात्मा फुले यांच्या साहित्याने ग्रामीण साहित्याची पार्श्वभूमी तयार करून ठेवली. कृष्णराव भालेकर, मुकुंद पाटील, धनुर्धारी, हरिभाऊ आपटे यांचेही योगदान खूप महत्त्वाचे आहे.

विवेचन : १९६० नंतर सुरू झालेली ग्रामीण साहित्याची चळवळ १९७०-७५ मध्ये जोर धरू लागली, तोपर्यंत त्याचे पडसाद म्हणून ग्रामीण भागातील पिढी लिहू लागली होती. १९७५ नंतर बदलत्या

ग्रामीण जीवनाचा, शहराचे खेडयावर होणाऱ्या आक्रमणाचा वेधही ग्रामीण साहित्यातून घेतला जाऊ लागला. अशा ग्रामीण साहित्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. ग्रामसंस्कृती, ग्रामसमाज, शेती व शेतकरी, निसर्ग आणि बोली हे ग्रामीणतेचे घटक असून ग्रामीण साहित्यात हे घटक प्रकर्षाने जाणवतात. ग्रामीण जीवनशैली येथे महत्वाची ठरते.
२. ग्रामीणता हे वाङ्मयीन मूल्य म्हणून ग्रामीण साहित्यातून पुढे येते. शेती, शेतकरी, बलुतेदार, कारूनारू यांची जीवनपध्दती, पीकपाणी, दुष्काळ, श्रध्दा अंधश्रध्दा, सण, रीतिरिवाज, सावकारी, नदीनाले, पशुपक्षी, प्राणी, अशा सर्व मूर्त-अमूर्त गोष्टींचे सहजीवन ग्रामीण साहित्यात असते.
३. ग्रामीण लेखकावर ग्रामीण परिसराचे, ग्रामीण वातावरणाचे संस्कार झालेले असतात. त्यानुसारच त्याची अनुभव घेण्याची धाटणी बनत असते. अर्थात हा लेखक ग्रामजीवन रेखाटतो. या लेखकांच्या संवेदनशीलतेला ग्रामीण संवेदनशीलता म्हणता येईल.
४. कृषिव्यवस्था आणि गावगाडा हे ग्रामीण साहित्याच्या आस्थेचे विषय आहेत. समूह भावना, शोषणास नकार ही मूल्येही येथे जोपासली जातात.
५. ग्रामीण साहित्याने मराठीच्या अनेक बोलींना जतन करण्याचे काम केले. कोल्हापुरी, वऱ्हाडी, डांगी, अहिराणी, कोकणी माणदेशी अशा प्रादेशिक बोली ग्रामीण साहित्यामुळे निश्चित झाल्या. वाचकांना त्याचा अधिक परिचय झाला.
६. आशय व अभिव्यक्ती या दोन गोष्टीतही ग्रामीण साहित्यात काही प्रयोग झाले. धग, गोतावळा, सारख्या कादंबऱ्या बोलीभाषेत लिहिल्या गेल्या. काही साहित्यकृतींनी लोककथांचे बंध स्वीकारले
७. परिवर्तनाचे विचार हीच ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. त्यामुळे महात्मा फुले ते महात्मा गांधी यांच्यापर्यंत ज्यांनी ज्यांनी समतेचे व परिवर्तनाचे वैचारिक बळ दिले; त्याला स्वीकारण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्याने केले आहे.
८. सामूहिक भानामुळे ग्रामीण साहित्याने वेळोवेळी होणारे बदल स्वीकारले. बदलणारे ग्रामवास्तव साहित्यकृतीत आले. सर्व घटकांना सोबत घेतल्याने निसर्ग व बोली या घटकाबरोबरच एक पर्यावरणीय भान ग्रामीण साहित्याने दिले.

समारोप : वारकरी-महानुभाव इथपर्यंतही ग्रामीणतेची परंपरा शोधता येते. १९२० ते १९४० या काळात ग्रामीण साहित्य रंजनप्रधान राहिले. नंतर मात्र या साहित्याने सामाजिक व वास्तववादी चेहरा स्वीकारला.

१.९ वाचन

ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव (१९८१) आनंद यादव, मेहता प्रकाशन, पुणे

ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या (१९८५) आनंद यादव, मेहता प्रकाशन, पुणे
ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध (१९८५) नागनाथ कोतापल्ले, मेहता प्रकाशन, पुणे
ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन (१९८८) द. ता. भोसले, मेहता प्रकाशन, पुणे
मराठी कथेची स्थितीगती (१९९५) अंजली सोमण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
वाङ्मयीन चळवळी आणि दृष्टीकोन (२००८) संपादक सुमती लांडे, शब्दालय, श्रीरामपूर
ग्रामसंस्कृती (२०००) आनंद यादव, मेहता प्रकाशन, पुणे

१.१० उपक्रम

१. 'दुष्काळामुळे शेतकरी हतबल होऊन आत्महत्येचा विचार करतो' या कथाबीजाच्या आधारे ग्रामीण भाषेत कथा लिहा.
२. तुमच्या परिसरातील ग्रामीण लेखकाची भेट घ्या; त्यांनी केलेले अनुभवग्रहण व लेखन याविषयी चर्चा करा.

• • •

ब, बळीचा : आशयसूत्रे

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, ब,बळीचा या कादंबरीतील आशयसूत्रांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास;

- कादंबरीमध्ये लेखकांने कोणकोणत्या आशयसूत्रांची मांडणी केलेली आहेत, याचे आकलन होईल.
- या कादंबरीमधील आशयसूत्रांच्या अभ्यासांती समाजातील कोणकोणते प्रश्न लेखकाला महत्त्वाचे वाटतात याचे आकलन होईल.
- साहित्यकृतीच्या माध्यमातून सामाजिक जीवनजाणिवा कशा प्रकट होतात ते समजेल.
- ग्रामवास्तवाचे दर्शन वेगवेगळ्या पैलूंमधून आपणास उलघडू शकेल.
- साहित्यकृतींमधून मांडलेल्या सामाजिक समस्या जाणून घेता येतील.

२.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रांनो, आपणास ब,बळीचा या राजन गवस यांच्या कादंबरीचे आकलन करून घ्यावयाचे आहे. कोणत्याही कलाकृतीचे स्वरूप पहावयाचे असेल तर ती कलाकृती कोणत्या कालखंडात निर्माण झाली, हे पहावे लागते. कारण कलाकृती ही समाजाचे अपत्य असते. समाजजीवनाचे प्रतिबिंबच साहित्यकृतीत पडत असते. शिवाय कलाकृतीचा अभ्यास परिपूर्ण व्हावयाचा असला, तर आपणास जर लेखकाचा परिचय असेल; तर त्या लेखकाची साहित्यकृती कळण्यास अधिक मदत मिळते. त्यामुळे आपण या प्रकरणाच्या सुरुवातीसच वर्तमान समाजवास्तव आणि लेखकाचा परिचय थोडक्यात पाहू.

राजन गवस हे मराठी साहित्यातील १९८० च्या दशकानंतरचे महत्त्वाचे लेखक आहेत. वर्तमान समाजवास्तव वास्तवदर्शीपणे आपल्या कथा-कादंबऱ्यांमध्ये त्यांनी चित्रित केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाजजीवन अनेक प्रकारांनी बदलत गेले. शिक्षण, समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण, जातिवास्तव आदी सर्वच क्षेत्रात लक्षणीय बदल घडू लागले. शिवाय १९९० नंतर खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण यामुळे समाजजीवन कमालीचे बदलून गेले. चळवळींचा ऱ्हास, भौतिक साधन सुविधांची निर्मिती, विज्ञानाचा अविवेकी वापर, सत्तास्पर्धा, माणसा-माणसांमधील संवादहीनता यामुळे सर्वसामान्य माणूसच काय, पण सर्व समाजच नैतिकतेला पारखा आणि परात्म बनू लागला-दुभंगून गेला. संवेदनशील माणसाची कुचंबना होत गेली. अशा या गरगरत्या समाजवास्तवाला भिडायचे कसे? असा प्रश्न कलावंत आणि विचारवंतांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला. अशा गरगरून टाकणाऱ्या वास्तवात साऱ्या समाजालाच एक प्रकारच्या

दिशाहीनतेने ग्रासू लागले. अशाप्रकारचे अत्यंत अस्थिर आणि असुरक्षित वास्तव शब्दांकित करणारे जे मोजके मराठी लेखक आहेत. त्यातीलच एक आघाडीचे नाव म्हणजे डॉ. राजन गवस हे आहेत.

राजन गवस यांनी कथा, कविता, कादंबरी, ललितलेख, बालसाहित्य, समीक्षा, संपादन अशी मुक्त मुशाफिरी करून मराठी साहित्यात आपला असा स्वतंत्र ठसा उमटवला आहे. आजही लिहिता हात असलेल्या राजन गवस यांनी जी साहित्यसंपदा निर्माण केली आहे, ती बहुविध आहे. त्यांनी चौडकं (१९८५), भंडारभोग (१९८९), धिंगाणा (१९९१), कळप (१९९७), तणकट (१९८९) या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. रिवणावायली मुंगी (२००१), आपण माणसात जमा नाही (२००८), ढव आणि लखख ऊन (संपादक : डॉ. रणधीर शिंदे (२०१०) हे कथासंग्रह तसेच काचाकवड्या (२००६) कैफियत (२०१०) हे ललित लेखसंग्रह त्यांनी लिहिलेले आहेत. राजन गवस यांनी लिहिलेले समीक्षणात्मक लिखाणही दखल घेण्याजोगे आहे. भाऊ पाध्ये यांची कथा (२०१०), भाऊ पाध्ये यांची कादंबरी (२००६), रोकडे पाझर (२०१०), सीमाभागातील मराठी बोली (२००९), तृतीयपंथियांची बोली (२०१०), मराठीचे आशययुक्त अध्यापन (१९९५), देवदासी चळवळीचा इतिहास (२०१२) अशी समीक्षा आणि संशोधनात्मक लिखाणही राजन गवस यांनी केले आहे. 'चांगदेव चतुष्टया'संबंधी (२०००), अव्यक्त माणसांच्या कथा (२०११) ही त्यांची संपादनेही प्रकाशित आहेत. शिवाय हुंदका (१९८२) हा त्यांचा कवितासंग्रह असून, विविध दैनिके आणि मासिके, दीपावली अंकामधून ते सातत्याने लेखन करीत असतात. मुराळी या मासिकाचे ते संपादक असून या मासिकाच्या माध्यमातून ग्रामीण परिसरातील नवोदित लेखक, कवीना त्यांनी व्यासपीठ निर्माण करून दिले आहे. राजन गवस यांनी मोजकेच पण महत्त्वपूर्ण बालसाहित्यही लिहिलेले आहे.

राजन गवस यांनी पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामकरी, देवदासी अशा अनेक चळवळी जवळून पाहिल्या-अभ्यासल्या असून या चळवळीत प्रामाणिक कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेत ते वावरले आहेत. त्यामुळे त्यांना ग्रामीण समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, भांडवली व्यवस्था इत्यादी गोष्टींचे सजग भान आहे. आणि हे भान त्यांच्या सर्वच साहित्यकृतींमधून सातत्याने पाझरत राहते. राजन गवस यांनी मुख्यतः पश्चिम महाराष्ट्र त्यातही गारगोटी, आजरा, गडहिंग्लज, निपाणी, मुरगूड अशा सीमावर्ती परिसरातील माणसांचे, निसर्गाचे, समाजवास्तवाचे जीवनविश्व - जीवनजाणिवा यांचे चित्रण केलेले असले; तरी ते केवळ या प्रांतापुरते सीमित होत नाही. त्यांच्या साहित्यातील आशय, विषय पाहता ते ग्रामवास्तवाचे प्रातिनिधिक चित्रण करणारे वाटते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यकृतींमधून व्यापक जीवनदृष्टीचा प्रत्यय येतो. त्यांनी लिहिलेली तणकट ही मराठीतील एक महत्त्वाची कादंबरी असून या कादंबरीस अखिल भारतीय पातळीवरील साहित्य अकादमी या पुरस्काराने गौरविले आहे. अशा अनेक पुरस्काराने सन्मानित असलेल्या राजन गवस यांच्या ब, बळीचा या कादंबरीला सोलापूर येथील कमल प्रतिष्ठानच्यावतीने देण्यात येणारा राज्यस्तरावरील उत्कृष्ट साहित्य निर्मितीचा पुरस्कार लाभलेला आहे. दिवसेंदिवस अधिकाधिक उद्ध्वस्त होत चाललेल्या आजच्या ग्रामीण समाजवास्तवाचा प्रखर प्रत्यय देणारी कादंबरी म्हणून ब,बळीचा या कादंबरीचा आपणास विचार करता येईल.

२.३ विषयविवेचन

विद्यार्थी मित्रांनो, आता आपण राजन गवस यांनी लिहिलेल्या ब,बळीचा या कादंबरीत प्राधान्याने जाणवत असलेली आशयसूत्रे पाहणार आहोत. ही कादंबरी वर्तमान ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करते. आजचे एकूणच समाजवास्तव प्रचंड गुंतागुंताचे बनले आहे. ग्रामवास्तवही अर्थातच याला अपवाद नाही. अशा या ग्रामवास्तवाचे चित्रण राजन गवस यांनी अनेक आशयसूत्रांच्याद्वारे या कादंबरीत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. निवेदन, नोंदी, डायरीतील पाने, दृश्य, पत्रे असे विविध प्रकार या कादंबरीमध्ये लेखकाने योजलेले आहेत. या साऱ्या प्रकारांमधून कादंबरीचा आशय व्यक्त होत राहतो. कलाप्पा कोणकेरी हा एका सरकारी ऑफिसात नोकरीला असलेला ग्रामीण युवक आहे. तो एक संवेदनशील लेखकही आहे. दिपूशेट या एका भांडी विकणाऱ्या माणसाशी तो मैत्री करतो. संबंध प्रस्तापित करतो. कल्लाप्पाला चित्रपटाची पटकथाही लिहावयाची आहे. लग्न झालेला हा लेखक एके दिवशी अचानक गायब होतो. या गोष्टीचा नाहक त्रास दिपूशेट यांना होतो. कल्लाप्पा कोणकेरी यानेच लिहून ठेवलेल्या लेखनसामग्रीतून त्याचे जीवनायुष्य उलगडत जाते. शिवाय कल्लाप्पाने जी उफराळ ही सिनेमाची पटकथा लिहिलेली आहे; त्यामधूनही ग्रामवास्तवाचे अनेकविध पदर उलगडत जातात.

विखंडित वास्तवतेचा शोध : ब,बळीचा ही कादंबरी एकूणच मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर वेगळेपणाने उठून दिसणारी आहे. एकरेषीय कथानक, सुरूवात-मध्य-शेवट असे ठोकळेबाज आविष्करण अशी रूढ चाकोरीबद्धता या कादंबरीने नाकारलेली आहे. राजन गवस यांनी मुद्दामहून कादंबरीच्या रूपामध्ये केलेली ही मोडतोड समर्थनीय आहे; कारण आजचे समाजवास्तवच तुकड्या-तुकड्याने, विखंडितपणे प्रत्ययास येते आहे. आजच्या ग्रामीण जीवनातील राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, सहकारी संस्था, सरकारी कार्यालये, पोलिसी यंत्रणा, परंपराचालीरीती, पर्यावरण हे सारेच काळवंडत चालले आहे. संवेदनशील माणसाचे जगणेच कसे भ्रमिष्टासारखे झाले आहे. या उद्विग्नतेतून अथवा या मानसिकतेतून लेखकाने वर्तमान वास्तव या कादंबरीत मांडले आहे. अर्थातच सुसूत्र, आखीवरेखीव, चटपटीत, वाचकांच्या भावभावनांना साद घालेल-आवडेल असे लिखाण अपेक्षित नाही. त्यामुळे ज्या तुकड्या-तुकड्यांमध्ये हे समाजवास्तव जाणवले, ते तसेच लेखकाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सहाजिकच हे सारे विखंडितपणे आलेले आहे. पण या कादंबरीतील वास्तव विस्कळीत नक्कीच नव्हे. विखंडितपणे आलेले हे वास्तव आशयसूत्रांनी राजन गवस यांनी बांधलेले आहेत. आजच्या समाजवास्तवात गरीब शेतकरी, कष्टकरी, प्रामाणिक आणि मूल्यनिष्ठपणे जगणाऱ्या माणसांची आजची समाजव्यवस्था पद्धतशीरपणे कशी दयनीय अवस्था करते; त्याला कसे एकटे पाडते; हे अत्यंत सूत्रबद्धपणे राजन गवस या कादंबरीत मांडण्याचा प्रयत्न करतात. विखंडित वास्तवाचा गंभीरपणे वेध घेतात.

संवेदनशील लेखकाची प्रातिनिधिक आत्मकथा : राजन गवस यांची ही कादंबरी एका संवेदनशील लेखकाची आत्मकथा आहे. कल्लाप्पा कोणकेरी याची ही प्रातिनिधिक आत्मकथा आहे. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत मामाकडे शिक्षण घेतलेला कोणकेरी. मामलेदार ऑफिसात नोकरीला आहे.

नोकरीच्या ठिकाणी चालत असलेल्या भ्रष्ट व्यवहाराला तो वैतागला आहे. या भ्रष्ट व्यवहारापासून दूर राहण्याचा तो प्रयत्न करतो. पण अशा व्यवहारात त्याला ओढण्याचा प्रयत्न अन्य सहकारी जाणीवपूर्वक करत राहतात. भ्रष्ट व्यवहाराला तो बळी पडत नाही; म्हणून त्याची बदलीही केली जाते. मनस्ताप होतो तरीही अशा व्यवस्थेला तो जुमानत नाही. गावातील दिपूशेट या भांडी विक्रेत्याशी तो मित्रत्वाचे नाते प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याच्या कामात त्याला मदतही करतो. अक्षर चांगले असल्यामुळे त्याच्या भांड्यांवर नावे घालण्याचेही काम तो करतो. विशेष म्हणजे तो स्वतःबद्दल कमी आणि दुनियेविषयी फार बोलतो. व्यक्तिगत भावभावनांच्या पल्याड जाऊन आपल्या आजूबाजूच्या माणसांचे, त्यांच्या समस्यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो. माडीच्या महाराजांकडे, डोंगरात राहणाऱ्या म्हातान्याकडे जाऊन भवतालातील समस्यांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करतो. सामाजिक सुधारणांच्या, माणसांच्या उन्नतीच्या अवघ्या वाटाच बंद झाल्यामुळे अखेरीस हतबल होतो.

संवेदनशील असलेल्या कल्लाप्पा कोणकेरीला आजचे समाजवास्तव चुकीच्या दिशेने चाललेले आहे, असे वाटत राहते; आपल्या हाती आता करण्यासारखे काहीच शिल्लक उरले नाही; परिस्थिती हाताबाहेर गेली आहे; वर्तमान वास्तवातील प्रश्नांना आपण विचार करणारा लेखक असूनही आपल्याजवळ उत्तरे नाहीत; या जाणिवेने तो भीतीच्या भुयारात बुडालेला आहे. समाज, कुटुंब, नातेवाईक, मित्रमंडळी या साऱ्यांपासून आपण तुटले गेलो आहोत. आजचे समाजवास्तव बदलण्यासाठी समाजकारणी, राजकारणी, विचारवंत, धर्म, महंत, साधू, संन्यासी, कुणाकडेच उत्तरे नाहीत. त्यामुळे त्याचा या सर्वांशीच संवाद तुटलेला आहे. पूर्वसुरी म्हणून तो जोतीरावांशी पत्रांद्वारे संवाद साधण्याचा प्रयत्न करतो. तथापि जगण्याचा ताण सहन न होऊन या साऱ्यांपासून परात्म होऊन निघून जातो. कल्लाप्पाचे एकूणच जगणे, वागणे पाहिले की कल्लाप्पा हे आजच्या वर्तमान ग्रामवास्तवातले एक प्रातिनिधिक पात्र आहे असे वाटते. कारण विचार करणाऱ्या, काही लिहिणाऱ्या-बोलणाऱ्या संवेदनशील माणसाची आज जी अवस्था झाली आहे; नेमक्या त्याच अवस्थेतून कल्लाप्पा कोणकेरी जात आहे. या संदर्भात विचार करता कल्लाप्पा ही एक प्रातिनिधिक व्यक्तिरेखा आहे, असे म्हणता येते.

समाजवास्तवाचे बळी : या कादंबरीत भेटणारे कल्लाप्पा कोणकेरी आणि आडव्याप्पा हे दोघेही आजच्या समाजवास्तवाचे बळी ठरलेले आपणास दिसतात. विचारपूर्वक पाहिले तर आपणास असे दिसले की ही दोन मुख्य पात्रे/व्यक्तिरेखा तर बळी ठरलेल्या आहेतच तथापि शेतकरी, कष्टकरी, शेतमजूर, कामकरी अशा श्रमजीवी वर्गाचे जीवन जगणारे, संवेदनशील लेखक-विचारवंत, परिवर्तनाच्या साऱ्या चळवळी असे आजचे सर्वसामान्य माणसांचे समग्र जगणेच मोठ्या वेगाने बळी जात आहे. भांडवली व्यवस्थेने साऱ्या जगण्यालाच कसे निरर्थकत्व आणले आहे; याचे अत्यंत परखड चित्रण राजन गवस यांनी या कादंबरीत केले आहे. कल्लाप्पा आणि आडव्याप्पा ही दोन माणसे, तसे पाहिले तर सुसंस्कृत, सज्जन, कुणाच्याही अध्यात-मध्यात न पडणारी, पापभीरू अशी आहेत. भरपूर कष्ट करावे, त्याचा योग्य तो मोबदला मिळावा आणि आयुष्य सुखासमाधानाने, आनंदाने जगावे एवढीच माफक इच्छा या दोघांचीही आहे. पण आजच्या भ्रष्ट, स्वार्थी, भांडवलदारी व्यवस्थेला फक्त शोषणाचीच भाषा कळते. माणसांचा

आणि माणुसकीचा सर्रास बळी घेतला जातो; आणि निरर्थकत्व माणसाच्या वाट्याला येते.

कल्लाप्पा आणि आडव्याप्पा यांना असे आयुष्याबद्दलचे निरर्थकत्व आलेले आहे. या व्यवस्थेने त्यांना तसा विचार करावयास भाग पाडले आहे. कल्लाप्पा हा सुशिक्षित आहे. नोकरदार आहे. महिन्याच्या महिन्याला त्याला पगार मिळतो. तो लेखकही आहे. पांढरपेशे आयुष्य इमानेइतबारे जगण्याचा तो प्रयत्न करतो. काही तडजोडी त्याने केल्या असल्या तर तो तसा समाधानी राहिला असता. पण या व्यवस्थेत त्याचा जीव रमत नाही. तो लिहितोही उत्तम कारण त्याला कुठले तरी एक पारितोषिकही मिळते-पेपरात नाव छापून येते. तरी त्याचा चेहरा निर्विकारच राहतो. कारण आपण लिहिल्याने समाजात फारसा सकारात्मक बदल नाही घडू शकत; हे त्याने मनोमनी ओळखले आहे. त्यामुळे पुरस्कार, प्रसिद्धी अशा बाह्य गोष्टी त्याचे मन प्रसन्न करू शकत नाहीत. यातील फोलपण ओळखलेला तो लेखक आहे. सिनेमाच्या धंद्याच्या संदर्भातही त्याची अशीच भूमिका आहे. ग्रामवास्तवापासून कोसोदूर असणारी माणसे सिनेमाच्या क्षेत्रात उतरली असून पैसा आणि प्रसिद्धी अशा सवंग गोष्टीच्या मागे ही माणसे लागली आहेत; हेही त्याने पुरते ओळखले आहे. त्यामुळे या क्षेत्रातही तो रमू शकत नाही. सिनेमाच्या धंद्यातील काही माणसे त्याला चित्रपटाची कथा लिहावयास सांगतात. ग्रामीण परिसराशी कोणतेच नाते नसलेले-ग्रामवास्तव न समजलेले लोक, त्यांनी करावयास लावलेल्या तडजोडी त्यामुळे इथेही त्याला निरर्थकत्व जाणवू लागते.

आईविषयी ममत्व असले तरी पत्नी, मामा इतर आप्तस्वकीय यांच्या संवादहीन नातेसंबंधांमुळेही इथेही तो कोरडाच राहतो. शिकलेल्या पिढीतील संवेदनशील माणसाला जसे निरर्थकत्वाने ग्रासले आहे, तसेच अडाणी असलेल्या पण अज्ञानी नसलेल्या आडव्याप्पालाही वास्तवाने निरर्थकताच पदरी दिली आहे. आडव्याप्पा शेतकरी आहे. दोन मुले आणि पत्नी असे हे चौकोनी कुटुंब आहे. कल्लाप्पाने लिहिलेल्या चित्रपट दृश्यांमधून आडव्याप्पाचे जगणे आकळत जाते. आजच्या ग्रामीण वास्तवात आडव्याप्पाही गोची झाली आहे. गावातलं राजकारण, पर्यावरणाचा विनाश, दलाल, कर्जबाजारीपणा, कर्करोगाने वारलेल्या बहिणीच्या अंतिम क्रियाकर्माकरिताही कर्ज घ्यावे लागत असल्याबद्दलची असहाय्यता; आडव्याप्पाच्या नशिबी आलेली आहे. मुलाचे शिक्षण, मुलीचे लग्न, त्यांचे भवितव्य, गावच्या सरपंचाने विहिरीसाठी केलेली आडवणूक, दुभत्या जनावराचे मरण अशा एकापाठोपाठ एक आलेल्या संकटांमुळे आडव्याप्पाची जीवनावरची वासनाच उडून गेली आहे. तोही अंधारात कुठेतरी गडप होतो. असे हे ग्रामवास्तव ग्रामीण जनतेच्या आणि नोकरदारांच्याही नशिबी आलेले आहे. त्यामुळे या व्यवस्थेत बळी केवळ आडव्याप्पाचा किंवा कल्लाप्पाचाच गेला असे नव्हे; तर प्रातिनिधिक स्वरूपात समग्र ग्रामवास्तवाचाच आज बळी जात आहे. माणसांचे हे असे बळी जाणे आपण तो थोपवू शकण्यास असमर्थ ठरतो आहोत; अशी जाणीव ही कादंबरी पानोपानी देत राहते.

भ्रष्टाचारचे दशावतार : स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सर्वानाच खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि हक्क प्रस्तापित होतील असे वाटले होते. शिवाय आचाराचे, विचाराचे आणि उच्चाराचेही स्वातंत्र्य समस्त समाजाला मिळेल अशी अपेक्षा होती. तथापि सत्ता आणि संपत्तीच्या जोरावर हुकूमशाहीच समाजात

राजरोसपणे शोषितांवर लादली जाऊ लागल्याचे दिसते आहे. या सर्वांचे तपशीलवार चित्रण ब,बळीचा या कादंबरीत आलेले दिसून येते. भ्रष्टाचारामुळे सर्वसामान्य माणसाचे जिणे कसे अस्थिर, असुरक्षित बनले आहे, हे अनेक प्रसंगांच्या माध्यमातून लेखकाने या कादंबरीत मांडले आहे. गावातील पुढारी, तथाकथित राजकारणी, त्यांचे चेले, सरकारी ऑफिसर, विमा एजंट इत्यादी लोक शेतकऱ्यांचे शोषण करण्याची एकही संधी सोडताना दिसत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात कितीही कष्ट त्याने उपसले तरी अठराविश्वे दारिद्र्य काही सुटत नाही. या कादंबरीतील कल्लाप्पा, आणि आडव्याप्पा हे दोघे तर या समाजव्यवस्थेत बळी ठरलेलेच आहेच. पण दिपूशेठही गावातील भ्रष्ट कारभारापासून सुटलेला नाही. शालबिंद्रे नावाच्या एका पोलीस अधिकाऱ्याच्या भ्रष्ट कारभाराला दिपूशेठ बळी पडतो. सर्वसामान्य लोकांचे रक्षणकर्ते पोलीसच दिपूशेठला कशी अन्यायाची वागणूक देतात. पैसे घेऊन त्याला मारहाण करून कसे अपमानित केले जाते, याचे चित्रण राजन गवस तपशीलाने करतात. शिवाय सत्ता आणि संपत्तीचा माज येऊन गावातील पुढारीपण मिरविणारे उदारतेला कसे पायदळी तुडवत आहेत. शोषिकपणाची खुलेआम कशी नालस्ती, तर उडविली जाऊ लागली आहे, दैनंदिन जीवन व्यवहारातला जिव्हाळा आटत चालला असून संवेदनशीलतेची-सुसंवादाची ससेहोलपट होत असल्याची जाणीव ही कादंबरी वाचताना सदैव होत राहते.

भ्रष्ट व्यवहाराने ग्रामीण भागात कसे थैमान घातले आहे याचे अनेक संदर्भ या कादंबरीत येत राहतात. शेतकऱ्यांचे हक्काचे खतही गावातला स्वतःला पुढारी समजणारा जिवबा दानवाडे सेक्रेटरीच्या संगनमताने देत नाही. साबुदाण्याचा प्रोजेक्ट काढण्याचा उद्देशाने गायरान हडपण्याचा प्रकार निर्लज्जपणे सुरू असतो. याकामाकरिता सरकारी यंत्रणेवर दबाव आणला जातो. पोलीस यंत्रणेचा हस्तक्षेप वाढत जातो. पोलीसही गावातील भांडणे मिटवण्याऐवजी ज्याच्याकडे पैसा आहे; त्याच्याच बाजूने उभे राहताना दिसतात. गरिबांना न्याय मिळतच नाही; उलट या पातळीवरही गरिबांना मारहाण केली जाते, अपमानास्पद वागणूक दिली जाते. आडव्याप्पालाही याचे चांगलेच चटके बसलेले आहेत. खाजगी सावकारिनेही ग्रामीण जनतेचे कसे शोषण चालविले आहे याचेही चित्रण या कादंबरीत येते. आडव्याप्पाच्या असहाय्यतेचा फायदा खाजगी सावकार घेतो. या प्रकारच्या पिळवणुकीला उपकाराचे स्वरूप दिले जाते. कर्जबाजारीपणामुळे अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजाही शेतकरीवर्गाला कशा पूर्ण करता येत नाहीत, त्याचे मन विषण्ण करणारे चित्रण राजन गवस करतात. विरलेल्या साडीचा तुकडा जोडून आडव्याप्पाची बायको अंग झाकण्याचा प्रयत्न करते. तर कल्लाप्पा आपल्या वडिलांविषयीची एक आठवण डायरीत नोंदविताना म्हणतो, “वडील कुणाच्याही बांधाला गेले की मुंडासंही ठेवायचे काढून - का तर फाटल्यावर नवीन घ्यायला लागंल. भद्राप्पाच्या उसाला पाणी पाजताना उघडेच घुसायचे सरीत. बंडी तरी घालावी. म्हणायचे, अंगाचं कातडं फाटलं तर भरून येतंय. कापाड फाटलं तर नवं आणाय लागतंय. काय बोलणार. आपण हे असे पांढरपेशी होऊन बसलो, गावाकडे दुर्लक्ष झालं. आई वडीलच काय पण थोरली वहिणीही शेणाच्या बुट्या डोक्यावरून नेऊन थापत असते आयुष्याच्या शेणी.” कल्लाप्पा कोणकेरीला हे सर्व जाणवत असते. पण आपल्या आजूबाजूच्या दूषित वर्तमान वास्तवामुळे परात्मपण आलेला कल्लाप्पा काही करू शकत नाही. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेने निसर्गाचे/पर्यावरणाचेही किती अमानुषपणे शोषण केले आहे आणि झाडांची, डोंगरांची, जंगलांचीही

विल्हेवाट स्वार्थी आणि संधीसाधू लोकांनी कशी लावलेली आहे; याचेही चित्रण राजन गवस यांनी ब,बळीचा या कादंबरीत नेमकेपणाने केले आहे. जंगलतोड, हवेचे-पाण्याचे प्रदूषण, डोंगरांचे सपाटीकरण अशा पर्यावरणाला घातक गोष्टी भांडवलदारी व्यवस्थेने भ्रष्ट राजकारण्यांना हाताशी धरून सर्रास चालविलेल्या आहेत. त्यामुळे पिढ्यान्पिढ्या पर्यावरणाला पूरक असणारी ग्रामीण-आदिवासी जीवनशैली उद्ध्वस्त होत असल्याची चिंता या कादंबरीत अनेकदा व्यक्त होते.

संवादहीनतेचा प्रखर प्रत्यय : खाउजा संस्कृतीमुळे (खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण) विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने झालेला विकास, भौतिक समृद्धी, चंगळवादी वृत्ती, श्रमाची लाज, पैशासाठी, ऐषआरामी जीवनशैलीसाठी कराव्या लागलेल्या तडजोडी, मूल्यहीन जगणे अशा गोष्टींमुळे ग्रामीण जीवनातील माणूसच माणसापासून कसा दूर गेला. त्याच्यातील संवादच कसा हरपला; याचेही चित्रण या कादंबरीत राजन गवस तपशीलाने करताना दिसतात. ग्रामजीवनातला परस्परांमधील भावनेचा ओलावा, एकमेकांच्या संकटकाळी मदतीला धावून येणे-जाणे हे जवळजवळ थांबलेच. मानवी नातेसंबंधांमध्येही कमालीचा कोरडेपणा आला. नातेसंबंधांपेक्षा घरातील चकचकीत वस्तूंचा हव्यास वाढला. अशा प्रवृत्तीची खंत कोणकेरीला आहेच; कारण आपल्या घरातही गरज नसताना चकचकीत वस्तू आल्या; पण 'या गावात आल्यापासून कोण पाहुणा आला हे आठवतच नाही. आपणच आपल्या भोवती कडेकोट भिंत उभी केलेली आहे.' कल्लाप्पाच्या या उद्गारावरून माणसा माणसांमधील दुरावा अधोरेखित होतो. थोरल्या मावशीला भेटायला हवं असं कोणकेरीला वाटतं, पण पाच वर्षात एकदाही मावशीकडे त्याचे जाणे होत नाही. काकाच्या निधनाची बातमीही त्याला आठवड्यांनंतर कळते. त्यामुळे डायरीतील पानात उपस्थित केलेला प्रश्न महत्त्वाचा वाटतो, 'भिंतीच्या आत तड आणि तडफड जीवघेणी. या कोरड्या तडफडीला तरी कसला अर्थ. ओलच हरवली जगण्यातील. सगळी सुनसान कोरडेपणाची सन्नाट वाट. चालता चालता थकणार हे निश्चित. हे सगळं कोरडेपण आतून उखडून टाकतयं. म्हणून तर निर्जीव चकचकीत वस्तू येत नसतील घरात?' ग्रामजीवनातही व्यक्ती आणि नातेसंबंध या दोन्हींचे वस्तुकरण झाल्यामुळे आपल्याला कुणाशीही जोडून घेता येत नाही. याची खंत कल्लाप्पाला आहे. उपयोगिता मूल्य हेच एकविसाव्या शतकाचे एक महत्त्वाचे मूल्य ठरले असून; व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि नातेसंबंधातील जिव्हाळा विरून गेल्याचे सावट कादंबरीभर जाणवत राहते.

गावातील घराघरात-माणसामाणसात संवादहीनतेचे आणि संशयग्रस्ततेचे वातावरण निर्माण झाले आहे. कल्लाप्पाने रेखाटलेल्या आडव्याप्पालाही या संशयग्रस्ततेची शिकार व्हावे लागले आहे. जिवबा दानवडेच्या मुलाच्या लग्नात जिवबा आडव्याप्पाला ढोरासारखे काम लावतो, पोटात भुकेचा आगडोंब उसळलेला असतानाही लग्नात भेट म्हणून आलेली भेट पाकिटे प्रामाणिकपणे तो स्वतःजवळ एकत्रित करतो. पण जिवबा दानवडे आडव्याप्पावर अविश्वास दाखवतो. त्याच्यावर संशय घेऊन आडव्याप्पाचे खिसे तपासतो. पैशासाठी, खोट्या प्रतिष्ठेसाठी गावातील माणुसकी कशी संपत चालली आहे. माणसाच्या मनाचा, त्याच्या भावनेचा विचार कसा दूर फेकला जाऊ लागला आहे आणि आपल्या चुकीच्या वागणुकीचे समर्थन कसे निर्लज्जपणे केले जाऊ लागले आहे, याचे मन विदीर्ण करणारे चित्रण या प्रसंगाच्या आधारे राजन गवस यांनी

केले आहे. त्यामुळे 'आता गावातून फिरताना अंगावर अचानक शहारे येतात.' असे लेखकाने नोंदविलेले विधान विचारप्रवृत्त करायला लावते. भावनेचा ओलावाच नष्ट झालेल्या गावाबद्दल लेखक पुढे महत्त्वाची विधाने करतात, 'संशयाने शब्द लदबदले की मायेचे पाझर आपोआपच आटत जातात. मायेनं ओथंबलेलं गाव-आटून कोरडं झालेलं. कोरड्या कोरड्या संशयाच्या विहिरी. संशयाची भुयारं एक खोल संशयाचा डोह. कुठंच थेंब नाही. कोणत्या दिशेने चालले हे तांडे जगण्याच्या मोडतोडीत. गाव गावातून हद्दपार होत जाताना.' माणुसकीचा बळी देऊन आपण कुठे चाललो आहोत? हा प्रश्न अंतर्मुख करावयास लावतो. गावाचे गावातून हद्दपार होणे हे सामाजिक स्वास्थ्यासाठी चांगले लक्षण नसल्याची जाणीव या कादंबरीतून प्रकर्षाने होते.

जोतीरावांशी संवाद : इतिहास आणि परंपरेचे भान असणे, त्याचबरोबर समाजजीवनातील क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्वाचे व त्यांच्या विचारांचे स्मरण असणे हा माणसाच्या जगण्याचा एक अपरिहार्य भाग असतो. तथापि आजच्या समाजात इतिहासाचे-ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वाचे वेगाने विस्मरण होत आहे. समाजासाठी हे चांगले लक्षण नाही. तेव्हा या पार्श्वभूमीवर कल्लाप्पाने जोतीरावांशी साधलेला संवाद अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो. भ्रष्ट व्यवस्थेने किडलेल्या वर्तमानात मनातले हितगूज, अस्वस्थता सांगायची कोणाला? मूल्ययुक्त सांगणे-बोलणे ऐकायच्या मनःस्थितीत कोणीच नसल्याने कल्लाप्पाने थेट जोतीरावांशीच संवाद साधला आहे. जोतीरावांशी कल्लाप्पाने केलेल्या संवादातून आजच्या विदारक वास्तवाचा प्रखर प्रत्यय येतो. अशाप्रकारच्या संवादाची योजना मराठी कादंबरीत अत्यंत अपवादात्मक असल्यामुळे महत्त्वाची वाटते.

कल्लाप्पा कोणकेरी वर्तमान ग्रामीण जीवनाचा अनुभव जवळून घेतलेला आणि आजचे वर्तमान कळण्याच्या पल्याड गेले आहे; हे समजून चुकलेला आणि त्यामुळे स्वतःच गोंधळून गेलेला लेखक आहे. तो म. जोतीराव फुले यांच्याशी वारंवार संवाद साधताना दिसतो. जोतीराव हे शेतकऱ्यांचे, कष्टकऱ्यांचे पुढारी होते. समाजधार्जिणा विचार समाजात रूजविण्याचा प्रयत्न करणारे द्रष्टे कृतिशील विचारवंत होते. पण आजचे समाजवास्तव जोतीरावांच्या विचाराशी फारकत घेणारे आहे. त्यामुळे जोतीरावांशी पत्रांमधून बोलणारा-हितगूज करणारा कल्लाप्पा महत्त्वाचा वाटतो. तो जोतीरावांना 'आमचे पणजोबा, माझ्या वंशावळीतील पुरुष' असे संबोधतो. समाजातील महत्त्वाची पदे ब्राह्मणांनी बळकावलेली असल्याने ते गरिबांची आडवणूक करतात. त्यामुळे समाजातल्या महत्त्वाच्या पदांवर बहुजन समाजातील लोकांनी आले पाहिजे; आणि त्यांनीच आपल्या समाजाचा उद्धार केला पाहिजे. अशी म.फुल्यांची धारणा होती. स्वातंत्र्योत्तरकाळात विद्या आली, शिक्षण आले; आता माणसाचे जगणे अर्थपूर्ण होईल असे वाटले होते; पण शिक्षण, समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, प्रशासन इत्यादी क्षेत्रे बहुजन समाजाच्या हाती आली तरी जोतीरावांना अपेक्षित समाजपरिवर्तन झालेच नाही. घडले ते याउलटच. शिकलेला, नोकरीला लागलेला, राजकारणात-प्रशासनात, सत्ता हाती असलेला बहुजन समाजच लाभार्थी बहुजन समाजास नाडतो आहे, फसवितो आहे; अशी विचित्र परिस्थिती उद्भवल्यामुळे असहाय्य व हतबल झालेला कल्लाप्पा जोतीरावांना हे सारे कथन करतो आहे. कल्लाप्पानेच जोतीरावांसमोर बहुतांश ठिकाणी आढळणारे एक महत्त्वाचे उदाहरण ठेवले आहे. बहुजन समाजातून शिकलेल्या पण बहुजनांची आडवणूक करणाऱ्या तहसील कचेरीतील

सौदामिनी खुरूकले या स्त्रीने उघडपणे चालविलेला भ्रष्टाचार कल्लाप्पा जोतीरावांना कथन करतो. सावित्रीबाईंच्या समाजोद्धारक विचाराची, त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी ज्या हालअपेष्टा सोसल्या त्या साऱ्यांची शिकलेल्या शंभरी नव्वदटक्के बायकांकडूनच कशी धूळधाण होते आहे; हे कोणकेरी निदर्शनास आणून देतो. 'राज्याचे भरती मंडळ या आयोगाकडूनच भ्रष्ट व्यवहार होत असून पाटबंधारे, सार्वजनिक बांधकाम, मुख्यनिबंधक, उपनिबंधक इत्यादी खात्यांतील नियुक्त्या होत असल्याकारणाने तेथील अधिकारी कामावर हजर झाल्या झाल्या आपणाकडून ओतलेला पैसा लवकरात लवकर कसा निघेल; याचा ध्यास घेऊन फायलींच्या ढिगान्यात घुसतात. त्यांना कामाचा तपशील दिसण्याऐवजी नोटांचा ढिगारा दिसू लागतो.' असे वास्तव कल्लाप्पा कोणकेरी जोतीरावांच्या ध्यानात आणून देतो.

जोतीरावांशी संवाद साधताना अनेक गोष्टींचे जे संदर्भ कल्लाप्पा कोणकेरी यांनी दिलेले आहेत ते महत्त्वाचे वाटतात. ग्रामजीवनाचा आता पूर्णतः कायापालट झाला आहे. हे जोतीरावांना सांगताना कल्लाप्पा म्हणतो, कालानुरूप अनेक चीजवस्तू आता हद्दपार झाल्या आहेत. कुरकू, बुडी, हारा, टोपलं, कर्णींग, तट्टे, दुरडी यांचा वापर बंद झाला आहे. सुतार-लव्हार-चांभार-शिंपी हे आपापल्या व्यवसायातून बाहेर पडून त्यांनी पैशाशी संबंधित नवे उत्पन्नाचे मार्ग पत्करलेले आहेत. या सर्वात अधिक दशा झाली ती शेतीशी चिकटून राहिलेल्या शेतकऱ्यांची, हरितक्रांतीच्या नावाखाली शेतकऱ्यांची पारंपरिक देशी बी-बियाणे भांडवलशाही व्यवस्थेने पध्दतशीरपणे संपवून टाकली. भरपूर उत्पादनाच्या नावाखाली हायब्रिड जाती शेतकऱ्यांच्या घरात शिरून सर्वांचे आयुष्यच कसे निसत्त्व करून टाकले आहे, शिवाय रासायनिक खतांच्या आणि कीटकनाशकांच्या व्यवसायातही बोगसगिरी शिरली आहे. या साऱ्या प्रकारांची तक्रार ज्यांना निवडून दिले-अपेक्षा बाळगली त्या मायबाप सरकारला सांगावी, तर तेही खाजगी कंपन्यांचे बटीक झालेले आहेत. त्यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे आयुष्य काळवंडून गेले आहे. या साऱ्यांचे तपशीलवार वर्णन कल्लाप्पा कोणकेरी जोतीरावांना सांगतो.

कृषि विद्यापीठांनी शेतकऱ्यांच्या उन्नतीला हातभार लावला पाहिजे, ही रास्त अपेक्षा आहे. पण तिथेही शेतकऱ्यांच्या पदरी कसे अपयशच पडते, याची मन विषन्न करणारी हकीकत कल्लाप्पा जोतीरावांना परखडपणे सांगताना म्हणतो, 'कृषि केंद्राचे पोटभरू विद्वान शेतकऱ्यांना कसे नाडता येईल याचेच संशोधन करत आहेत. ही बाब चिंताजनक. वेगवेगळ्या उच्चविद्येच्या पदव्या घेतलेले हे लोक खत कंपन्या, बियाणांच्या कंपन्या यांच्या ताटाखालचे मांजर बनून त्यांनाच फसवणुकीचे विविध मार्ग उपलब्ध करून देत आहेत. या साऱ्या पढीक विद्वानांचा शेतकऱ्यांना काडीचाही उपयोग नाही हे आता सिद्ध झाले असताना या संस्था शेतकऱ्यांचे नाव घेऊन त्यांचेच शोषण करून कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ बनलेल्या आहेत.' कल्लाप्पाच्या जोतीरावांशी या प्रकारच्या संवादांमधून शेतकऱ्यांविषयीची कणव दिसून येते. शेतकऱ्यांची एकूणच परिस्थिती दिवसेंदिवस उग्र बनत चालली आहे. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत आशेला जागा उरली नसल्याची खंतच जोतीरावांशी केलेल्या संवादातून व्यक्त होते.

शिक्षणव्यवस्थेची हतबलता : आजच्या एकूणच शिक्षण व्यवस्थेची गलितगात्र अवस्था पाहून

सहाजिकच या कादंबरीतला लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी अस्वस्थ झाला आहे. ही अस्वस्थता या कादंबरीत तो अनेकदा व्यक्त करताना दिसतो. अविद्येने अनेक प्रकारचे अनर्थ केले असल्याची जाणीव म. फुले यांनी बहुजन समाजास करून दिली होती. शिकले पाहिजे, ज्ञानी झाले पाहिजे या विचारापासून प्रेरणा घेऊन शिकूनसवरून बहुजनांच्या पिढ्या समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आल्या. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासारखे शिक्षणमहर्षी निर्माण झाले. तथापि स्वातंत्र्यानंतरही समाजाला आवश्यक असलेल्या श्रमाधारित शिक्षण पद्धतीऐवजी आपण मॅकोलेने निर्माण केलेली शिक्षण पद्धतीच आजही अनुसरत आहोत. याची जाणीव ही कादंबरी वाचकाला करून देते. केवळ अक्षरातच ज्ञान असते; अशी चुकीची समजूत करून घेऊन आपला सारा समाजच पदव्यांच्या पाठी लागला. नोकरदार होऊन, पांढरपेशा होऊन शेतीशी, कष्टाशी, रिती-भार्तीशी, परंपरांशी, पर्यावरणाशी, माणसांशी नाते तोडून बसला. “आपणास कशाचे ज्ञानच नाही.” ही समज आली; पण त्याला खूप वेळ होऊन गेला. शिक्षणाची क्रांती झाली. शिक्षण गावोगावी पोहोचले पण शिक्षणातून रयतेच्या आयुष्यात मात्र तिळमात्रही फरक पडला नाही. अशी रास्त तक्रार या कादंबरीत कल्लाप्पा सातत्याने नोंदविताना दिसतो. ‘अशा शिक्षणाने आमची सगळी पिढीच बुळगी केली आहे.’ असा उद्वेगाचा सूर तो लावतो. कारण आमच्या शासनाने शाळा नावाचे कोंडवाडे तयार केले आहेत, ठरीव स्वरूपाचे अभ्यासक्रम, अधिकांशाने शाळेत प्रवेश घेतलेल्या आमच्या बहुजनसमाजातल्या मुलांना पाठ्यपुस्तक वाचून दाखविले की आपली जबाबदारी संपली; असे समजणारे बहुजन समाजातलेच पोटाथी शिक्षक. त्यामुळे आजच्या शिक्षणाने श्रमच काढून घेतले असल्यामुळे ‘शिकायचे ते नोकरीसाठी. पंख्याखाली बसून पैसे मिळवण्यासाठी. श्रम करणे, राबणे, कमीपणाचे. शिकले की विकत घ्यायचे श्रम. अक्षराचे आणि श्रमाचे वांदे लावून बरेच साधले इंग्रजांनी. आमच्या मायबाप सरकारला तीच व्यवस्था प्रिय झाली. त्यांना तरी कुठे हवी आहे, ज्ञाननिर्मिती. हवी लाचारांची फौज’ शिक्षण क्षेत्रात चांगले काम करणारे सन्माननीय अपवाद वगळले; तरी कोणकेरीने आजच्या ढासळत्या शिक्षणव्यवस्थेच्या संदर्भात नोंदविलेली मते शिक्षणाशी संबंधित असणाऱ्या सर्वांनाच विचारप्रवृत्त करावयाला लावणारी आहेत. शाळेची चिंताजनक पटसंख्या, शाळेत मास्तरांचाच पत्ता नसणे, शाळेला इमारती नसल्याने पडक्या वाड्यासारख्या जागेत शाळेचे वर्ग भरविणे, क्रीडांगणे, प्रयोगशाळा, स्वच्छतागृहे अशा मूलभूत सुविधा नसणे, गुरूजी असा स्वतःचा उल्लेख कुणी केला तर तो अपमान समजणारे शिक्षक (सर), दरवर्षी प्रवेशासाठी मुलांना गोळा करण्यासाठी शिक्षकांची चाललेली धावपळ अशी सगळी शिक्षणाची दूरवस्था पाहून कल्लाप्पा कमालीचा अस्वस्थ झालेला आहे. कारण शिक्षणाचा आणि समाजाचा सामाजिक प्रश्नांचा जवळचा संबंध आहे हे ओळखणारा कल्लाप्पा आहे. त्यामुळे शिक्षणाकडे झालेले अक्षम्य दुर्लक्ष त्याला अस्वस्थ करते. शिक्षण संस्था चालविणाऱ्या तथाकथित शिक्षण महर्षिनीही शिक्षणाचा कसा व्यापर चालविला आहे; त्याचेही वास्तवदर्शी वर्णन या कादंबरीत आलेले आहे. कादंबरीतले अप्पासाहेब व्हनगुत्ते शिक्षक आहेत, शिवाय ते पंचायत समितीचे सदस्यही आहेत. एखाद-दुसरा तासच ते शाळेकडे फिरकतात. पैसे घेऊन शिक्षक भरती करणे, शिक्षकांना मळ्यातली कामे सांगणे, शिपायांना गोठ्यात शेण-पाणी करण्यास सांगणे, कोऱ्या चेकवर सहा घेऊन शिक्षकांची / कर्मचाऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक करणे अशा प्रकारचा व्यवहार व्हनगुत्ते करत

असतात. त्यामुळे 'अशा चक्रात सापडलेला माणूस काय शिकवणार मुलांना? आणि त्याने का शिकवावे?' कल्लाप्पा कोणकेरीने उपस्थित केलेला हा प्रश्न महत्त्वाचा वाटतो.

दिशाहीन चळवळी : समाजातील अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात झगडणाऱ्या चळवळींची एक फार मोठी परंपरा १९९० च्या दशकापूर्वी महाराष्ट्रात होती. भांडवलदारांवर आणि समाजविघातक कारवाया करणाऱ्या राज्यकर्त्यांवर या चळवळींचा दबाव होता. तथापि उत्तरोत्तर या चळवळी निष्प्रभ होत गेल्या. सत्ताधऱ्यांनी आणि भांडवलदारांनी पद्धतशीरपणे या चळवळींना चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. आजही चळवळींचा ऱ्हास मोठ्या प्रमाणावर सुरूच आहे. या चळवळींच्या पराभवाची, ऱ्हासाची, चळवळींच्या जबाबदारींची चांगली मीमांसा या कादंबरीत राजन गवस यांनी केली आहे. कांतारामजी यांना कल्लाप्पाने लिहिलेली जी पत्रे आहेत; या पत्रांमधून चळवळींचे, विशेषतः शेतकऱ्यांच्या चळवळींचे संदर्भ येत राहतात. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या चळवळींमध्ये कांतारामजी कार्यरत आहेत, त्यांना कल्लाप्पा कोणकेरी याने विचारलेले प्रश्न नेमके वाटतात. या प्रश्नांची उत्तरे कोणकेरी यांनीच दिलेली आहेत. 'अभावग्रस्त असणाऱ्या विदर्भात परिस्थितीच्या विरोधात लढण्याचे जे बळ दिसते; ते साधनसुविधा असणाऱ्या पट्यात का दिसत नाही? आधुनिकतेच्या संपर्कात असणाऱ्या लोकांत निराशा, अस्वस्थता, वैफल्यग्रस्तता अधिक वावरताना दिसते, याची कारणमीमांसा कशी करता येईल? आपल्या चळवळी एकारल्या आवाजात बोलतात का?' असे नेमके आणि आजच्या ग्रामवास्तवाशी जवळून नाते सांगणारे प्रश्न कल्लाप्पा कोणकेरी कांतारामजी यांना विचारतो. शिवाय या घुसमटीवर उपाय म्हणून आपण काय केले पाहिजे; याचे दिशादिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्नही करतो. 'या प्रश्नांचा जागर आपण कायम करित राहिले पाहिजे. पर्यायांचा विचार करणे महत्त्वाचे असून शेतकऱ्यांचे लढे प्रदेशानुसार कार्यक्रम देऊनच उभे केले जाऊ शकतात. कारण या सर्वांमधून एकसूत्र निर्मितीला बळकटी येऊन शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी हे लोक एकत्रितपणे लढताहेत असे चित्र निर्माण होऊ शकेल; आणि सत्ताधऱ्यांवर दबावगट निर्माण होऊ शकेल' असे आशादायी चित्र कल्लाप्पा कोणकेरीने चळवळींपुढे ठेवलेले आहे. शेतकऱ्यांचे-कष्टकऱ्यांचे एकूणच जीवनमान सुधारण्यास मदत करणारे हे चित्र बिकट पण महत्त्वाचे वाटते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत कल्लाप्पाने चळवळींच्या संदर्भात मांडलेले हे विचार समाजधार्जिणे वाटतात.

चळवळींच्या ऱ्हासाला भ्रष्ट राजकारणी आणि भांडवलशाही जशी कारणीभूत आहे; तशीच चळवळींच्या ऱ्हासाला चळवळींच्या अंतर्गत राजकारणही कारणीभूत आहे. हे कल्लाप्पा कोणकेरीने नोंदविलेले मतही अत्यंत महत्त्वाचे वाटते. कारण 'चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांनी थेट राजकारणात उडी घेतली; आणि प्रत्येकालाच आमदार-खासदार होण्याचे डोहाळे लागले.' अशी प्रतिक्रिया व्यक्त करून कल्लाप्पा पुढे म्हणतो, 'सर्वसामान्य कार्यकर्तांचा कोणत्याही चळवळीचा आत्मा असतो. त्याच्या जिवावरच चळवळ चालत असते. सर्वसामान्य कार्यकर्त्याला भूमिका निभावण्याचे क्षण सतत येत असतात. त्या त्या वेळी सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांने चोख भूमिका पार पाडली नाही; तर चळवळ नेतृत्वाबरोबर फरफटत जाण्याची शक्यता असते. आणि नंतर चळवळींचे जे होते त्याची झळ सामान्य कार्यकर्त्यांलाच पोहचते.' कल्लाप्पा पत्राच्या माध्यमातून कांतारामजी यांच्याशी चांगलाच भांडतो. पण तो कांतारामजी यांच्याशी 'आपण संवाद

तोडायचा नाही' हे जे विधान करतो ते अर्थपूर्ण आहे. कारण चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांमधील संवाद तुटणे म्हणजे सत्ताधाऱ्यांच्या, भांडवलदारांच्या हाती आयतेच कोलीत दिल्यासारखे होईल. त्यामुळे संवादाचे नाते अभंग ठेवणे असे जे कल्लाप्पाला वाटते; ते महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच कल्लाप्पा अस्वस्थतेने 'चळवळ चालविणारे लोक जर शेतकऱ्यांच्या गळा घोटत असतील तर बोंबलणे एवढे तरी शेतकऱ्यांच्या पोराने केले पाहिजे' हे जे म्हणतो त्याला आजच्या ग्रामवास्तवात महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे आजच्या समाजकारणात, राजकारणात शेतकऱ्यांची चळवळ जरी दिशाहीन होते आहे; हे वास्तव असले तरी या कादंबरीतला लेखक कल्लाप्पा कोणकेरीने चळवळीपुढे ठेवलेला समग्रतेचा-आशावादाचा विचार महत्त्वाचा वाटतो.

चित्रपटकलेचे ग्रामवास्तवाकडे दुर्लक्ष्य : चित्रपट ही एक अत्यंत लोकप्रिय आणि पैसे मिळवून देणारी कला आहे. चित्रपटाचे जग सर्वांनाच भुरळ घालणारे असते. या कलेच्या माध्यमातून मनोरंजनासोबतच आपल्या भवतालातील वर्तमान वास्तव जगाची-आजच्या सामाजिक प्रश्नांची मांडणी, माणसांचे प्रश्न, त्याला शक्य तर उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करणे हे अभिव्यक्त होणे आवश्यक असते. अर्थातच चित्रपट क्षेत्रही निश्चितच याला अपवाद नाही. पण या क्षेत्रातही अपवाद वगळता धंदेवाईकपणा अधिक शिरला आहे. पैसा मिळवण्याचे एक साधन म्हणून या क्षेत्राकडे पाहणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे; शिवाय या कलेशी संबंधित जे लोक आहेत, त्यांना सामाजिक प्रश्नांशी, माणसांच्या व्यथा वेदनांशी काहीएक देणेघेणे नसते. अशा या चित्रपट क्षेत्रातील ठकवेगिरीवर राजन गवस यांनी कल्लाप्पा कोणकेरी यांनी लिहिलेली चित्रपट दृश्ये आणि नोंदी, डायरीतील लिखाण यांच्याद्वारे चांगलाच प्रकाश पाडला आहे.

ग्रामीण परिसरातील समस्यांचा मसाला म्हणून चित्रपटात वापर करून घ्यायचा आणि पैसे मिळवायचे या मानसिकतेचा या कादंबरीतला झिंगारू दारूवाला आहे. छुपी दारूवाला या बाईबरोबर नेहमी फिरणारा झिंगारू दारूवाला कल्लाप्पाला सिनेमाची पटकथा लिहावयास राजी करतो. उफराळ हे सिनेमाचे नाव, सामाजिक चित्रपट, पटकथा-संवाद-गीते-कल्लाप्पा कोणकेरी. असे सगळे ठरते. कल्लाप्पा कोणकेरी ग्रामीण जीवन खऱ्या अर्थाने जगलेला-अनुभवलेला आहे. ग्रामीण संवेदनशीलता त्याच्या जगण्याचाच एक अविभाज्य घटक झालेली आहे. त्यामुळे तो आडव्याप्पा हे एक ग्रामजीवनातील प्रातिनिधिक पात्र कल्पून त्याची आणि त्याच्या कुटुंबाची आजच्या ग्रामजीवनात होणारी घुसमट पटकथेच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतो. कल्लाप्पाने लिहिलेल्या दृश्यांमधून गावातले एकमेकांना संपविण्याचे सूडाचे राजकारण, सामाजिक हितसंबंधांचा विचार न करणारे समाजकारण, धनिकांसाठी जाणिवपूर्वक राबविण्यात येणारे अर्थकारण, उद्ध्वस्थ कुटुंबव्यवस्था, कमालीचे दारिद्र्य, सहकारी संस्था, दूध संघातील फसवेगिरी, सावकारीपाश, सरकारी कार्यालयांमधील भ्रष्टाचार, कल्याणकारी योजनांपासून लाभार्थींना दूर ठेवणे, पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष, रूढी-परंपरा-रितीभार्तीचे सोयिस्कर विस्मरण, दूरदर्शनच्या आहारी गेलेली पिढी, ब्युटी पार्लर आणि ढाबा संस्कृतीला बळी पडलेल्या तरुण तरुणी, गावातील गुंडगिरी या सर्वांचे चित्रण करून आजचे खरे-वास्तवदर्शी खेडे उभे करण्याचा प्रयत्न करतो. या दृश्यांच्याद्वारे कल्लाप्पाने ग्रामवास्तवाचा जो धांडोळा घेतलेला आहे तो प्रातिनिधिक आणि महत्त्वाचा आहे. आजचे कोणतेही खेडे कल्लाप्पाने रंगविलेल्या खेड्यासारखे आहे. पण ग्रामजीवनात बोकाळत चाललेल्या या कोणत्याही समस्या झिंगारू

दारूवाला आणि त्याच्या निर्मात्याला महत्त्वाच्या वाटत नाहीत. पाडव्याचा सणाला आपल्या एकूणच संस्कृतीत महत्त्वाचे स्थान आहे. पण आपला समाजच सण-समारंभापासून दूर गेला आहे. सणांच्या मागील समाजधार्जिणा हेतूच नष्ट झाला असून; कोणत्या दिवशी काय करावयाचे याचे भानच आपण हरवून बसलो आहोत; याचा उल्लेख करण्यासारखा प्रसंग कल्लाप्पाने एका दृश्यात लिहिलेला आहे. दृश्यातला एक म्हातारा आडव्याप्पाला म्हणतो, 'बायकांची केसं कापायचं दुकान निघालंय गावात. आज पाडवा. कुदळ मारावी, औत जुपावं, तरवा जाळावा. काय बायकांची केसं कापायचं दुकान काढावं? कली बदालली.' या प्रसंगावरून सण समारंभांचेही आपण काय करून बसलो आहोत, याचे विदारक वास्तव वाचकांपुढे येते. याशिवाय 'नासाडी वर्ज असणाऱ्या माणसाला शेतकरी म्हणतात' अशी अत्यंत कमीत कमी शब्दात शेतकऱ्याची केलेली सुंदर व्याख्या; अशी नोंद घ्यावीत अशी कितीतरी वाक्ये, संवाद, घटना, प्रसंग, संघर्ष कल्लाप्पाने चित्रपटाच्या दृश्यांमध्ये रेखाटलेले आहेत. पण या कोणत्याही घटकाशी चित्रपटाशी संबंधित झिंगारू दारूवाल्याला स्वारस्य नाही. त्याला चित्रपटाचा नायक बाहेरख्यालीपणा करणारा, बायकांच्या नादी लागलेला हवा आहे. कथानकाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसताना त्याला सिनेमात लावणी घुसडायची आहे. शेतकऱ्याची ओढून ताणून आत्महत्या दाखवायची आहे. त्यामुळे कल्लाप्पाच्या लेखनस्वातंत्र्यावर सिनेमातले लोक बंधने घालण्याचा प्रयत्न करतात. पण आपल्या लेखनाच्या संदर्भात कल्लाप्पा कोणतीही तडजोड करत नाही. सिनेमाचे चित्रिकरण नाही झाले तरी आपल्याला काही फरक पडणार नाही. असा विचार करून ग्रामवास्तव जसेच्या तसे मांडण्याचा प्रयत्न कल्लाप्पा करतो. त्यामुळे चित्रपट कलेचे चकचकीत जग आणि ग्रामवास्तव यांच्यातील कमालीच्या दूरस्थपणाचे दर्शन हे एक महत्त्वाचे सूत्र या कादंबरीत प्रत्ययास येते.

स्त्रियांचे शोषण : आजच्या ग्रामवास्तवात व्यक्तिगत, कौटुंबिक आणि सामाजिक परिस्थितीच्या चक्रात सापडलेल्या स्त्रिया हे एक विदारक चित्र आहे. वाट्याला आलेले दुःख कोणतीही तक्रार न करता मूकपणाने सोसणाऱ्या अनेक स्त्रिया ग्रामीण भागात आपणास दिसतात. ब,बळीचा या कादंबरीत ग्रामजीवनातील स्त्रीविश्व तसे तुलनेने अल्पच आलेले आहे. परिस्थितीच्या चक्रात सापडून असहाय्य झालेली, घरादाराचा त्याग करावा असे वाटून घरदार त्यागलेली माणसे आणि त्यांचे भावविश्व जसे तपशिलाने या कादंबरीत येते; तसे स्त्रियांच्या जगण्या भोगण्याचे चित्रण अभावानेच येते असे म्हटले पाहिजे. दिपूशेटची केवळ आदळआपट करणारी बायको, शहरी संस्कृतीत वाढलेली आणि माणुसकीला पारखी झालेली आडव्याप्पाच्या भावाची-संगाप्पाची बायको, कॅन्सरसारख्या आजाराशी झगडणारी आणि दारूड्या नवऱ्याबरोबर संसाराचा गाडा ओढणारी आडव्याप्पाची बहीण अशा स्त्रिया या कादंबरीत आल्या आहेत. त्यांच्या स्वभावाचे अनेक पापुद्रे रेखाटून या पात्राचाही विकास लेखकाला करता आला असता. तथापि आडव्याप्पाच्या बायकोचा-तायव्वाचा शोषिकपणा प्रातिनिधिक पातळीवर उतरला आहे असे म्हणता येते.

आडव्याप्पाचा भाऊ संगापपा याने घराची वाटणी मागणे, आडव्याप्पाच्या घरातील दारिद्र्याकडे तुच्छतेने पाहणारी संगापपाची बायको, तिचे अपमानास्पद बोलणे हे सारे सहन करूनही घर एकसंध कसे

राहील याचा विचार करणारी तायव्वा या प्रसंगात उठून दिसते. आपला मुलगा शिकला पाहिजे, अशी तिची मनापासून इच्छा आहे. त्यासाठी आपल्याला पडेल त्या खस्ता काढाव्या लागल्या तरी तिची तक्रार नाही. मुलाच्या शिक्षणासाठी ती तिच्या पोलीस भावाला-आप्पय्याला राजी करण्याचाही प्रयत्न करते. पण इथेही तिच्या पदरी अपयशच पडते. मुलांच्या जबाबदाऱ्या, शहरातील शिक्षणाची दयनीय अवस्था, भपकेबाजपणा, ट्यूशनच्या सवयी, छोट्या खोल्यांमुळे राहण्याची आबाळ अशा सबबी आप्पय्या आणि त्याची बायको अनिता हे दोघेही करू लागताच; तायव्वाचा जीव गुदमरू लागतो. भावाला न सांगताच भल्या पहाटेच ती तिच्या घरी निघून जाते. सुमी या तिच्या मुलीच्या भविष्याच्या विचारानेही ती अस्वस्थ आहे. नवऱ्याच्या हरएक संकटात ती त्याच्यासोबत असते. नानाविध समस्यांनी घेरलेला, एकटा-एकाकी पडलेल्या आडव्वाप्पाला ती नेहमी धीर देताना दिसते.

कल्लाप्पा कोणकेरीची आईही शोषिकपणाचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. कल्लाप्पा आणि त्याची बायको यांच्यामध्येही तणावाचे नाते आहे. घरात तो रमतच नाही. श्रीमंती राहणीचे आकर्षण, घरात आवश्यकता नसताना फर्निचर घेण्याचा मोह, कपडेलते यांचा हव्यास अशा कारणांमुळे कल्लाप्पा त्याच्या पत्नीपासून तुटला आहे. आईविषयी मात्र त्याला कमालीचे ममत्व आहे. कामावर असतानाही घर-घरातील आई त्याच्या डोक्यातून जात नाही. कल्लाप्पाने शाळा शिकावी म्हणून ती ठाम आहे. त्यामुळे ती कल्लाप्पाला शेतातले दमणुकीचे काम लावत नाही. चिखलकोळप्यासाठी एकदा शाळा चुकविली म्हणून तिनं कल्लाप्पाला निगडीच्या काठीने मार-मार मारले आणि नंतर स्वतःच चुलीसमोर रडत बसून कल्लाप्पाला पोटभर जेवू घातलं. एकदा शेतातले टोकणीचे काम करून कल्लाप्पाच्या हाताला फोड आले, तर रात्रभर ती कल्लाप्पाचा हात आपल्या हातात धरून झोपली. 'कल्लाप्पा शिकून सायेब झाला की आमच्या घरचं पांग फिटणार' असं ती प्रत्येकाला सांगायची, तिचा आवाज त्याच्या कानात सदैव भरलेला असतो. आईला दवाखान्यात अॅडमिट केल्यानंतरही त्याला कळवण्याची तसदी कुणी घेत नाही. पैशाची अडचण आली म्हणून घरातील इतरांना कल्लाप्पाच्या मधल्या भावाला कल्लाप्पाची आठवण येते. त्यामुळे घरातील सर्वांशी दूरच्या पाहुण्यांसारखं कल्लाप्पाचे नाते राहिले आहे. अशा अनेक छोट्या-मोठ्या घटना प्रसंगांवरून ग्रामीण स्त्रीच्या शोषणाची अनेक रूपे वाचकांसमोर उभी राहतात.

बळीराजाच्या धर्माचा आग्रह : या कादंबरीच्या अखेरीस राजन गवस यांनी धर्माची जी चिकित्सा केलेली आहे ती संवेदनशील रसिक वाचकाला, अभ्यासकाला विचारप्रवृत्त करायला भाग पाडते. कल्लाप्पा कोणकेरीच्या डायरीतील अंतिम पानात असलेली ही चर्चा वाचकांच्या मनात विचारांचे काहूर माजविते. कल्लाप्पाने उपस्थित केलेल्या प्रश्नाची उत्तरे धुंडाळण्याचा प्रयत्न करावयास भाग पाडते. डायरीतल्या या पानाला या कादंबरीचा परमोच्चबिंदू म्हटला तरी अतिशयोक्ती ठरू नये. शेतकऱ्याचा म्हणून एक धर्म असतो. जीवनधर्म. आपल्या एकूणच जीवनव्यवहारातून कळत नकळत पण निष्ठेने तो आपला धर्म जपत असतो. चालीरीती, परंपरा, सण, समारंभ, लोककला, काळ्या आईचे (शेतीचे) लालनपालन, पर्यावरण, अवघे भूतमात्र (पशू, पक्षी, प्राणी इत्यादी), बी-बियाणे, शेतीची औजारे ही सारी त्या शेतकऱ्याची धर्म

सांभाळण्याची माध्यमे असतात. जप, तप, मौन, एकूणच कर्मकांडे ही जशी एखाद्या पुस्तकी साधकाची माध्यमे असतात आणि या माध्यमांच्याद्वारे तो त्याच्या सोयीचा धर्म पद्धतशीरपणे, प्रसंगी स्वतःचा स्वार्थ साधून, सत्ता संपत्ती अशी भौतिक माया जमविण्याच्या हेतूने पाळत असतो. या हेतूसाठी कुणाचाही बळी द्यावयास तो मागे पुढे पाहत नाही. इतकेच नव्हे तर हाच खरा धर्म असल्याची खोटी बतावणीही तो जगजाहीरपणे करित असतो. असा कोणताही व्यक्तिगत अथवा कौटुंबिक स्वार्थ शेतीधर्माशी एकनिष्ठ असलेला खरा शेतकरी मनातही आणत नाही. कारण तो जगाचा पोशिंदा असतो. त्यामुळे ऐतखाऊ धर्मपरंपरेच्या बरोबर विरूद्ध असा श्रमपरंपरेतून आलेला धर्म शेतकऱ्याने टिकविलेला आहे. सहजपणे तो आपल्या नंतर येणाऱ्या पिढ्यांना या अशा धर्माची दीक्षा तो देत असतो. त्या श्रमपरंपरेतून आलेल्या शेतकरी धर्माला सुरंग लावण्याचे कारस्थान आपल्या अवतीभवती पद्धतशीरपणे सुरू झाले. यात धर्मकारणातील संधिसाधू लोकांबरोबरच राजकारणी, समाजकारणी, तथाकथित शिक्षणमहर्षी सहभागी झाले तेव्हापासूनच कल्लाप्पा कोणकेरीसारख्या, आडव्याप्पासारख्या माणसांचे जगणे मुश्किल झाले. त्यामुळे डायरीतील या शेवटच्या पानामध्ये इतर सर्व प्रस्थापित धर्मांची चर्चा मोठ्या आवाजात सर्वत्र ऐकू येत असताना; शेतकऱ्याच्या धर्माची चर्चा आपल्या धर्मसंस्थापकांनी, धर्ममार्तंडानी कशी केली नाही? असा रास्त प्रश्न राजन गवस यांनी कल्लाप्पाच्या माध्यमातून निडरपणे विचारला आहे.

कल्लाप्पा आणि आडव्याप्पा या दोघांनीही त्यांच्या मूल्यनिष्ठ जगण्यातून आलेल्या विशिष्ट धर्माच्या विरूद्ध वर्तन केलेले नाही. जीवन साधे असावे, सुरक्षित असावे, केलेल्या कामाचा योग्य तो मोबदला मिळावा, समाजात, मित्रमंडळींमध्ये, कुटुंबात मानमरातब मिळावा, आपण लोकांच्या सुखाचा विचार करतो तेव्हा लोकांनी आपल्या सुखासमाधानाचा विचार करावा, झाडं, जंगलं, गायी, गुरं हेही आपल्या आयुष्याचा अविभाज्य घटक आहेत तेव्हा त्यांनाही दुखवू नये असा अत्यंत साधा पण जीवनव्यवहारात आणावयास अत्यंत अवघड जीवनधर्म प्रामाणिकपणे जोपासणाऱ्या या दोन व्यक्तिरेखा आहेत. तथापि यांच्या या अशा धर्माला कवडीमोल किंमत देऊन ज्ञानापासून, श्रमपरंपरेपासून फारकत घेणाऱ्या धर्माचा उदोउदो सार्वत्रिक होतो. म्हणून कल्लाप्पाने शंकराचार्य, महावीर, इतकेच नव्हे तर गौतम बुद्ध यांनाही 'बुद्धा, तू तर शेतकरीच. पण तू काय सांगितलं शेतकऱ्यांना?' असा सवाल केला आहे. हे सर्व महात्मे ज्ञानी हे खरेच. पण शेतीचं समस्त वर्तूळ; जमिनीच्या मशागतीपासून बी-बियाणांची जपणूक, पेरणी, भांगलणी, खतांचा वापर, निसर्गाचे-पर्यावरणाचे वाचन, कापणी, मळणी इत्यादींपासून ते बाजारपेठेपर्यंतचे एकप्रकारचे पूर्वापार चालत आलेले शास्त्र शेतकऱ्यांचे आहे. एकप्रकारचा धर्म शेतकऱ्यांचा आहे. आणि हे सारे हजारो वर्षे ठाऊक असणारा शेतकरी अडाणी कसा? त्याला ज्ञानी म्हणावेच लागेल. त्याचा ज्ञानाचा आदर व्हायलाच हवा. पण तो तसा का केला जात नाही? असा अस्वस्थ करणारा प्रश्न कल्लाप्पा विचारतो. शिवाय 'विठ्ठला, तू गोळा केलंस शेतकऱ्यांना. पण का नाही त्यांना काही म्हंटलास? कोणताच धर्म शेतकऱ्यांना काहीच का सांगत नसेल? ते कोणत्या माणसांना उपदेश करतात? शेतकऱ्यांना पिळून जे जगतात त्यांनाच धर्माची गरज. शेतकऱ्यांला धर्माची गरजच नसते. कारण शेती हाच त्याचा धर्म. शेतीधर्माची मांडणी कोण का करत नाही?' असा आर्त प्रश्न कल्लाप्पा कोणकेरी याने विचारला आहे. कल्लाप्पा अर्थातच गौतम बुद्ध,

शंकराचार्य, महावीर यांच्यासारखा ज्ञानी नाही. पण त्याने या प्रज्ञावंताना प्रश्न विचारण्याचे धाडस प्रामाणिकपणे, या महात्म्यांचा आदर बाळगून केले आहे; हे महत्त्वाचे आहे. कारण कल्लाप्पाच्या प्रश्नांमागे बळीराजाच्या-शेतकऱ्यांच्या भवितव्याच्या हिताचा विचार आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीत वाट्याला येतील ते भोग निमूटपणे भोगणाऱ्या नायकांच्या भल्या मोठ्या यादीत धर्मस्थापनेच्या संस्थापकांनाच प्रश्न विचारणारा हा नायक विरळा असे म्हणावे लागेल.

केवळ पुस्तकी धर्माच्या मांडणीपेक्षा श्रमव्यवस्थेवर आधारलेल्या बळीच्या धर्माची मांडणी करणे आवश्यक आहे. ही कलाप्पाने आणि अर्थातच लेखक म्हणून राजन गवस यांनी घेतलेली महत्त्वाची भूमिका आहे. या कादंबरीच्या आशयात आणि आकृतिबंधात शिवाय कल्लाप्पा, आडव्याप्पा, तायव्वा अशा मूल्ययुक्त जगणाऱ्या पात्रांच्या चलनवलनातून शेतकरी धर्माची भूमिका घेणारे महत्त्वाचे सूत्र दृश्य अथवा अदृश्य रूपात अव्याहतपणे वाहत असताना दिसते. मराठी ग्रामीण कादंबरीत अशी मूलगामी व मूलभूत भूमिका घेणारे राजन गवस हे एक अपवादात्मक उदाहरण आहे; असे म्हणावे लागेल.

२.३ शब्दार्थ व टिपा

बदलाम - नसती उठाठेव, बिलामत, रोंबाट - समस्या, चकमा करणे - काम फत्ते करणे, थय्याक SS फुगडी मंगळवार - आदळआपट, तिरपटणे - पाठवणे, ठाणकाला - पुन्हा त्याच जागेवर, फांगसून - तपशीलवार, झोंबड - समस्या, दुम लागणे - सुगावा लागणे, डोक्यात गिरमिट - विचारचक्र, सासूल - चाहूल, सरकदान - बेजार, आदावत - संशय, कुकुडकोंबा - भारद्वाज पक्षी, दाबजोर - भरपूर, किनिट - सायंकाळ, आबजूक - आश्चर्य, न्हाईनपत - हद्दपार होणे, तालामाला पाहून - एकूण परिस्थितीचा अंदाज घेऊन

● वाचन उतारा :

दृश्य : जगूचे घर

जगू समोरच्या आडव्याप्पाला हे बघ आडव्यादा, तुलाबी हिशोब म्हाईत असावा.

माझ्याकडून व्याजानं घेतले २०००/-

विम्याच्या कामात पहिल्यांदा घातले १५००/-

दुसऱ्यांदा घातले १०००/-

परवा साहेबाला दिले १५००/-

मध्ये हात उसणे घेतलास २००/-

तुझ्या कामासाठी जाण्यायेण्याचा खर्च झाला ४००/-

असा एकूण खर्च झाला सहा हजार सहाशे. एवढे पैसे माझे गेलेत. मागनं चेक आल्यावर म्हणशील हे कुठले. म्हायती असावं. चेक आलाच नाही तर तुला एवढ्या रकमेचं व्याज भागवावं लागेल.

आडव्याप्पा, काय? येणार न्हाई चेक ?

जगू, तसं न्हवं गाऽऽ आलाच नाही तर. हे जर तरचं सांगितलं.

आडव्याप्पा, ह्या फंदात पडायलाच नको व्हतं गड्या दुईवर लई जालं रीन.

कशातनं फेडू हे मलाच कळना जालंय.

तो तसाच बाहेर पडतो.

दृश्य : आडव्याप्पाचे घर

अचानक जोराचा पाऊस सुरू होतो. लोक हवालदिल. तायव्वा एकटीच घरात. ती उंबऱ्याला येते. गल्लीत पाणीच पाणी.

तायव्वा, ह्यो वाद्या घरात येणारी पसा मूळ बी कुजवून टाकतोय, वाटतं.

पावसाचा जोर वाढतच जातो.

दृश्य

भिजलेला आडव्याप्पा उजदारला येऊन तसाच बसतो. तायव्वा जवळ येते.

कपडं तरी बदला.

सोयाबीनची माती झाली. आता शेतातच उगवलं.

त्ये काय आपलंच झालंय. जगाचं त्ये आपलं.

जगाचं येगळं. आपल्या डोस्क्यावर डोंगर हाय.

व्हईल काय तरी.

व्हत्यात दगडं.

तो एकदम गप्पगार होऊन बसतो.

दृश्य : पहाट

भागटायला दिनू शिरगावे आरडतच आडव्याप्पाच्या दारात येतो. जोराने दार आपटतो म्हणतो.

आडव्या, उठ रंऽऽ आक्का संपली. फोन आलाय.

तायव्वा अंथरूणावरच मोठ्याने रडू लागते. आडव्याप्पा दार उघडतो. दिनू आत येतो.

मघाशी आला फोन. संपली म्हणं. वाईट झालं गाऽऽ

तायव्वाच्या रडण्याने गल्ली गोळा होते. आडव्याप्पा पटापट आवराय लागतो. मध्येच त्याच्या ध्यानात येते. तो दिनूला म्हणतो.

गरज मार गड्या. म्हायारचं लुगडं न्हायला पायजे. शंभर दोनशे दे उसणं. माझ्याकडं कायच न्हाईत.

दिनू काहीच न बोलता घराकडे जातो. कपडे घालून आडव्याप्पा जवळ येतो.

दिनू, घेतल्यात पैसे चल. वयनीला भाईर काढ.

तायव्वा, आडव्याप्पा, दिनू घरातून बाहेर पडतात. आयाबाया तायव्वाला समजूत घालून रडायचं थांबवतात.

दृश्य : बहिणीचे घर

दहन आटोपून सगळे घराकडे परतलेले आहेत. गावातले लोक पायावर पाणी घेऊन जात आहेत. पाहुणे पै बाहेरच्या कट्टीवर बसलेले आहेत. अशाच संगाप्या येतो. आडव्याप्पाजवळ टेकतो.

आडव्याप्पा, एकदम तपासून कशाला आलास ? ती कोण व्हती तुझी ? दिनू मध्ये पडतो गप्प गाऽऽ ही वेळ नव्हं म्हणत थांबवतो. आडव्याप्पा उठून बाजूला जातो. संगाप्या खाली मान घालून बसून राहतो.

दृश्य : वाटेवर

आडव्याप्पा, कसला गाऽऽ जलम. भनीच्या मयतालाबी उरुणं पैसे घ्यायची पाळी. होला काय जलम म्हणत्यात.

दिनू, आगाऽ ऐन वेळी व्हतंय आसं. लई मनाला नको लाऊन घेऊ तुझी भन आणि माझी कोण न्हवं ती?

आडव्याप्पाच्या डोळ्यांचं पाणी तुटायला तयार नसते.

दृश्य : मध्यान्ह रात्र

आडव्याप्पा कडी हळूच काढून गल्लीत येतो. सगळीकडे किर् अंधार. तसाच चालाय लागतो. तोंदल्याच्या दारात कुत्रे भुंकाय लागते. त्याला दगड मारून पळवतो. पळता पळता कुत्र्याचा कुईऽऽ कुईऽऽ आवाज. कॅमेरा अंधाराची वर्तुळं पकडतो.

शेतकऱ्याच्या घरात जन्मलो. शेतकरीच झालो असतो. चुकून कारकून झालो. ही माझी चूक नाही. मला ज्यांनी शाळेत घातलं त्यांची किंवा शेतकऱ्यांच्या पोरानं शिकावं म्हणणाऱ्यांची. असं म्हणायला जागा नाहीच असं नाही. म्हणणाऱ्यांना असं वाटत होतं, अक्षर आलं की ज्ञान आलंच. अक्षर आणि ज्ञान दोन वेगळ्या गोष्टी. अक्षर येण्यासाठी शाळा. मग ज्ञानप्राप्तीसाठी काय ?

माणूस शेती करू लागला. श्रमपरंपरा तयार झाली. कधीतरी या राबणाऱ्या लोकांना वाटलं, आपल्यातल्या काही लोकांनी सगळ्यांचं जीवन समृद्ध करण्यासाठी श्रम न करता फक्त विचार करावा. मग त्यांनी काही लोकांना तसंच सुचविलं. तुम्ही फक्त विचार करा. ज्ञान निर्माण करा. आम्ही तुमचं पोटपाणी बघून घेतो. तर यांनी केले भलतंच. ज्यांनी हाडाची काडं करून यांना मोकळीक दिली त्यांचा विचार न करता हे स्वतःसारख्या श्रम न करणाऱ्या लोकांचाच विचार करू लागले. त्यातून जप, तप, मौन, संन्यास, तपश्चर्या, साधना, समाधी, मोक्ष असले भलतेच काय काय करत बसले. ते फक्त स्वतःचेच बघत गेले.

आता असलं हे काय, आपल्याला कळत नाही. मग कोणकेरी हवा आहे. फक्त जिवंत. कोणकेरी असणार यात शंका नाही. फक्त तो कुठे असेल? महाराज म्हणतोय. पश्चिमेला शोधा. च्या आयला, हे काम भिंगारकरवर सोपवलेलं बरं. त्याच्याकडं वाचनाचं भिंग आहे. त्या भिंगातून त्याला दिसलं काही.

आपल्याला धनगराच्या म्हातारबाचा शोध घेणं महत्त्वाचं. चिगऱ्या, भिका कुणीतरी करलंच मदत. जंगलच सांगलं काही तरी, कोणकेऱ्याविषयी. नाही तरी जंगल आपल्या पश्चिमेलाच येतं.

२.५ समारोप

विद्यार्थी मित्रांनो, राजन गवस यांची ब,बळीचा ही कादंबरी वर्तमान ग्रामीण जीवनाचे परिणामकारक चित्रण करणारी महत्त्वाची कादंबरी आहे. या कादंबरीचा आशयसूत्रांच्या अनुषंगाने विचार करता असे म्हणता येते की, १९९० नंतर भारतात वेगाने आलेल्या खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण यामुळे समाजमानसात जे आंतरबाह्य बदल झाले, अवघे जनजीवनच आमूलाग्र बदलून गेले. अर्थातच ग्रामीण जीवनही याला अपवाद राहिले नाही. पारंपरिक ग्रामीण जीवन, त्या जीवनातल्या रूढी, परंपरा, संस्कृती, चालीरिती अशा सर्वच बाबी हद्दपार होऊ लागल्या. अशा या बेभरवशाच्या, असुरक्षित वास्तवात मूल्यात्मक पातळीवर जगणाऱ्या संवेदनशील मनाची कशी घुसमट होते; याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीच्या अनुषंगाने राजन गवस यांनी केले आहे. कल्लाप्पा कोणकेरी, आडव्याप्पा, तायच्चा ही माणसे अशीच या वास्तवाशी झगडत-झगडत मूकपणे बळी गेलेली आहेत. या पात्रांचे वर्तमान वास्तवात जगणे-मरणे, निघून जाणे हे पाहिले असता, या कादंबरीतील अनेक पात्रे आपल्या भोवतीचा सामाजिक-राजकीय प्रश्नांचा गुंता सोडविण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. तथापि आजच्या प्रश्नाचे स्वरूपच इतके विक्राळ आहे, की सर्वसामान्य माणसांना बळी जाण्याशिवाय पर्यायच उरत नाही. केवळ या कादंबरीतली माणसेच आजच्या विदारक वास्तवाला बळी पडलेली नसून संवेदनशीलतेने-मूल्यात्मपणे जगणाऱ्या प्रत्येकाचेच जगणे आज बळी ठरते आहे, याचा प्रत्यय ही कादंबरी वाचताना देते. डायरी, नोंदी, चित्रपट दृश्ये, महात्मा जोतीराव फुले यांना लिहिलेली पत्रे अशी आविष्कार तंत्रे या कादंबरीत लेखकाने वापरलेली असल्यामुळे ग्रामजीवनाचे लेखकाला आकळलेले अनुभवसंचित विस्ताराने या कादंबरीत आलेले आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या इतिहासात आशय आणि आविष्कार यांच्या संदर्भात विचार करता ब,बळीचा ही कादंबरी वेगळेपणाने उदून दिसते.

२.६ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. कल्लाप्पा कोणकेरी याने कोणत्या चित्रपटाची पटकथा लिहिली आहे ?

(उफराळ / बेबनाळ / बेबनाव)

२. कल्लाप्पा कोणकेरीने जंगलातल्या म्हातान्याची ओळख कोणी करून दिली?
(चिगन्या / रामज्या / शिव्या)
३. ज्ञानी महाराज कोणत्या डोंगरात राहातात?
(गाडीच्या / माडीच्या / वाडीच्या)
४. शेतकऱ्यांच्या चळवळीसंबंधी कल्लाप्पा कोणकेरी कोणाशी पत्रव्यवहार करतो?
(शाहू महाराजांशी / महात्मा फुलेंशी / कांतारामशी)
५. 'तुमच्या लोभास आम्ही लायक उरलो नाही आहोत.' असे कल्लाप्पा कोणकेरी कोणाला म्हणतो?
(शकराचार्यांना / महावीरांना / महात्मा जोतीरावांना)

उत्तरे :

१. कल्लाप्पा कोणकेरी याने उफराळ या चित्रपटाची पटकथा लिहिली आहे.
२. कल्लाप्पा कोणकेरी याला जंगलातल्या म्हातान्याची ओळख चिगन्याने करून दिली.
३. ज्ञानी महाराज माडीच्या डोंगरात राहतात.
४. शेतकऱ्यांच्या चळवळीसंबंधी कल्लाप्पा कांतारामजी यांच्याशी पत्रव्यवहार करतो.
५. 'तुमच्या लोभास आम्ही लायक उरलो नाही आहोत.' असे कल्लाप्पा कोणकेरी म. जोतीराव फुले यांना म्हणतो.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. ब,बळीचा या कादंबरीतून कोणकोणती आशयसूत्रे व्यक्त होतात?

राजन गवस हे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचे नाव आहे. आपल्या कथा-कादंबऱ्यांच्याद्वारे त्यांनी ग्रामवास्तवाचे तपशीलवार चित्रण केलेले आहे. चौडकं, भंडारभोग, तणकट अशा महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या, रिवनावायली मुंगी, आपण माणसात जमा नाही हे कथासंग्रह, काचाकवड्या, कैफियत हे ललितलेखसंग्रह, हुंदका हा काव्यसंग्रह अशी साहित्यसंपदा राजन गवस यांच्या नावावर प्रकाशित आहे. या साहित्य लेखनासोबतच त्यांनी लक्षणीय समीक्षा आणि संपादनेही केलेली आहेत. मुराळी या मासिकाचे ते संपादक असून या मासिकाच्या माध्यमातून ग्रामीण परिसरातल्या अनेक नवोदित लेखक, कवी, समीक्षक यांना त्यांनी व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे. तणकट ही राजन गवस यांची बहुचर्चित कादंबरी असून या कादंबरीस साहित्य अकादमीचा भारतीय पातळीवरील पुरस्कार लाभला आहे. ब, बळीचा (२०१२) ही राजन गवस यांची कादंबरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील महत्त्वाची कादंबरी आहे. जागतिकीकरण, खासगीकरण,

उदारीकरण अशा १९९० नंतर मोठ्या वेगाने भारतात आलेल्या गोष्टींमुळे ग्रामवास्तव कमालीचे बदलले. असुरक्षित आणि भयग्रस्त झाले. शेतकरी आणि कामगार चळवळ, ग्रामीण जीवनातील रूढी परंपरांचे बदलते स्वरूप, शेतकऱ्यांचे भावविश्व, बदलती कुटुंबव्यवस्था, सण-समारंभ-उत्सव यांचे विकृतीकरण अशा अनेक प्रकारचे घटक वेगवेगळ्या रूपातून सातत्याने या कादंबरीतून प्रत्ययाला येतात. राजन गवस यांनी ब,बळीचा या कादंबरीतूनही जागतिकीकरणानंतरचे खेडे अत्यंत वास्तवदर्शीपणे वाचकांच्या नजरेसमोर उभे केले असून या कादंबरीतले वास्तव संवेदनशील माणसाला विचारप्रवृत्त करायला लावते.

ब,बळीचा या कादंबरीच्या माध्यमातून राजन गवस अनेकपदरी आशय व्यक्त करतात, असे दिसते. जागतिकीकरणानंतर नवा मध्यमवर्ग उदयाला आला. शिक्षण, नोकरी, शहरी जीवनशैली यामुळे तो आपल्या गावापासून, गावच्या माणसापासून तुटला. त्याचे शेतीशी परंपरेने चालत आलेले नाते तुटले. श्रममूल्य कमी झाले. श्रमाची आणि शिक्षणाची फारकत झाली. माणसाचा भौतिक विकास झाला, जगणे चकचकीत-पॉलिश केल्यासारखे झाले; पण असुरक्षित आणि भयाने ग्रासलेल्या शहरी मनाला सुख, समाधान, शांतता, प्रेम, करुणा अशा मूल्यांना तिलांजली द्यावी लागली. परिणामी जगणेच भेसूर झाले. गावातील तथाकथित पुढाऱ्यांनी सत्ता, संपत्तीलाच आपले ध्येय मानले आणि गरीब शेतकऱ्यांचे जिणेच असहाय करून टाकले. त्यामुळे शिक्षणाने आपल्या समाजाची प्रगती होईल असे वाटले होते, ते झाले नाही. शिवाय हरितक्रांती, शेतीला विज्ञानाची जोड अशा बाबींमुळे परंपरेने चालत आलेला शेतीचा गाढा ओढणाऱ्या गरीब शेतकऱ्याची-कामकऱ्याची उन्नती होईल असे वाटले होते, तेही झाले नाही. भांडवलशाही व्यवस्थेने माणसाचे अवघे जीवनच अभावग्रस्त, ताणतणावांचे करून टाकले. राजन गवस यांनी ब,बळीचा या कादंबरीतील कल्लाप्पा कोणकेरी, आडव्याप्पा, तायव्वा अशा पात्रांच्या माध्यमातून वर्तमान ग्रामजीवन तपशीलवार आणि परिणामकारपणे व्यक्त केले आहे.

राजन गवस यांनी या कादंबरीतील आशय डायरी, पत्रे, नोंदी, चित्रपटाची पटकथा अशा माध्यमांच्या आधारे व्यक्त केला आहे. या कादंबरीचा रूढार्थाने सुरुवात, मध्य आणि शेवट असा आकृतिबंध नसल्याने कादंबरीला अनेक आरंभ आहेत, पण निश्चित असा शेवट नाही. कल्लाप्पा कोणकेरी हा लेखक तालुक्याच्या ठिकाणी इमानेइतबारे नोकरी करतो आहे. गरीब शेतकरी कुटुंबातून तो आला आहे. त्याचे लग्नही झाले आहे. तो लेखक असल्यामुळे आपल्या भवतालाशी तो स्वतःचे काही नाते प्रस्थापित करू इच्छितो. तथापि सरकारी कचेरीतील भ्रष्ट व्यवहाराला तो मनापासून वैतागला आहे. पैशासाठी माणसे आपल्या जवळच्या माणसालाही ओळखत नाहीत. जी माणसे भ्रष्ट आचरण करतात, ती सारीच माणसे बहुजन समाजातील आहेत. आपण शिकलो, आपल्याला नोकरी लागली, आपण आपल्याच अनेक शतके नाडल्या गेलेल्या बहुजन समाजाचे काही देणे लागतो. तेव्हा अशा बहुजन समाजाच्या माणसांच्या आपण उपयोगी पडले पाहिजे; ही भावनाच नष्ट झाल्याचे कल्लाप्पाच्या निदर्शनास येते. शिवाय शिक्षण संस्थांमध्येही बहुजनांची मुले मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेत आहेत, शिक्षक म्हणूनही बहुजनसमाजातील लोक बहुतांश आहेत. संस्थाचालकही बहुजनसमाजातील लोक आहेत. शिक्षणविषयक धोरण ठरविणारे लोकही बहुजन समाजातीलच आहेत. तथापि शिक्षणाचे समाजाशी, ज्ञानाशी, श्रममूल्यांशी असलेले नाते झपाट्याने

नष्ट होत चाललेले आहे. याचीही मन विषण्ण करणारी जाणीव कल्लाप्पाला झाली आहे. कुटुंबातही त्याचे मन रमत नाही. कारण भौतिक गोष्टींच्या आहारी गेलेली पत्नी, केवळ पैशासाठी संबंध ठेवणारे नातेवाईक यामुळे घरापासूनही तो तुटला आहे. शेती, पर्यावरण यांचा झपाट्याने न्हास होत असून सण-समारंभ यामध्येही अनिष्ट प्रथा निर्माण झाल्या आहेत. मनातली ही खदखद बोलून दाखवावी असा माणूस कल्लाप्पाला सापडत नाही. त्यामुळे त्याने महात्मा जोतिबा फुले यांच्याशी साधलेला संवाद महत्त्वाचा वाटतो. जोतीरावांना तो आपला वारस मानतो. पणजोबा या घरगुती नावाने तो त्यांचा उल्लेख करतो.

समाजजीवनातल्या डाव्या चळवळीही आता निष्प्रभ झाल्या असून वंचितांना आता कोणी वाली राहिला नसल्याची खंतही कल्लाप्पा वारंवार बोलून दाखवितो. शेतकऱ्यांच्या चळवळीही आता थंडावल्या असून या चळवळींमध्येही सत्तेचे राजकारण धुमाकूळ घालू लागले असल्याचा विचार तो कांताराम यांना लिहिलेल्या पत्रातून बोलून दाखवितो. झिंगारू दारूवाला या चित्रपटक्षेत्राशी संबंधित माणसाशी त्याचा परिचय होतो. उफराळ ही पटकथाही तो लिहितो. तथापि चित्रपटक्षेत्राकडे केवळ तात्काळ पैसा मिळवून देणारी कला म्हणून पाहण्याच्या वृत्तीमुळे या क्षेत्रातील लोकांचेही ग्रामवास्तवाकडे कसे सोयिस्कर दुर्लक्ष झाले आहे; याचा जवळून परिचय झाल्यामुळे इथेही त्याचे मन रमू शकत नाही. दिपूशेट या मित्रालाही न सांगता तो निघून जातो.

कल्लाप्पा कोणकेरी याने जी उफराळ ही पटकथा लिहिली आहे. आडव्याप्पा हा त्या कथेचा नायक आहे. आडव्याप्पा हा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. तथापि गावातील सरपंच, राजकीय पुढारीपण मिरवणारी माणसे इत्यादी त्याचे जमेल तसे शोषण करतात. विहीर, खते अशा आवश्यक गोष्टींमध्ये त्याची पद्धतशीर नाडवणूक केली जाते. आडव्याप्पाचा भाऊ संगप्पा तोही शहरी झाला आहे. गावापासून तुटलेला संगप्पा घराची वाटणी मागतो, त्याच्या पत्नीलाही ग्रामजीवन अडाणीपणाचे, मागासलेले वाटते. आडव्याप्पाची बायको तायव्वा शोषणाचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. आपले घर अभंग राहावे, मुलांनी शिकावे, त्यांना चांगली नोकरी लागावी यासाठी तिची सदैव तगमग असते. ती तिच्या भावाकडे मुलांच्या शिक्षणाच्या हेतूने जाते. पण तिथेही तिच्या पदरी निराशाच पडते. सावकारी पाश दिवसेंदिवस अधिकच आवळला जातो आणि आडव्याप्पाला जगणेच कठीण होऊन बसते. बहिणीच्या अंतिम क्रियाकर्मासाठीही त्याला सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागते. भ्रमिष्ठासारखी त्याची अवस्था होते. सर्वच पातळीवर अपयशी ठरलेला आडव्याप्पा कुणाला न सांगता सवरता अंधारात एकटाच निघून जातो.

या कादंबरीतला कल्लाप्पा आणि आडव्याप्पा हे दोघेही वास्तवाचा ताण असह्य झाल्यामुळे निघून जातात. यावरून एक सूत्र आपणास जाणवते, आणि ते म्हणजे आजच्या एकूणच समाजवास्तवात शेतकरी-कामकऱ्यांची, कामगारांची, संवेदनशील माणसाची, विचारवंताची-कलावताची प्रचंड गोची होत असून आजच्या जीवघेण्या वास्तवातून सुटका करून घेण्यासाठीची उत्तरे कुणाकडेच नाहीच. म्हणून आडव्याप्पाचे आणि कल्लाप्पाचे निघून जाणे एका पातळीवर समर्थनीय ठरते. राजन गवस एक लेखक म्हणून कल्लाप्पा

आणि आडव्याप्पा यांच्या बाजूने उभे राहतात हे महत्वाचे आहे. कल्लाप्पा आणि आडव्याप्पा या दोघांच्या आयुष्याचा अनेकपदरी आलेख वास्तवदर्शी पद्धतीने राजन गवस यांनी काढलेला आहे. विखंडित वास्तवाची नेमकी मांडणी, पात्रांना लाभलेली प्रातिनिधिकता, भ्रष्टाचाराचे विदारक दर्शन, संवादहीनतेचा प्रखर प्रत्यय, जोतीरावांसारख्या पूर्वसुरींशी स्वतःला जोडून घेणे-त्यांच्याशी संवाद साधणे, साहित्य-शिक्षण-समाजकारण-राजकारण-संस्कृती इत्यादींची परखड मीमांसा, चळवळींना दिशादिग्दर्शन करणे, कलेतल्या कारागिरीवरचा राग व्यक्त करणे, स्त्रियांच्या शोषणाकडे सहानुभूतीपूर्वक पाहणे अशा प्रकारची अनेक आशयसूत्रं राजन गवस यांनी ब,बळीचा या कादंबरीत मांडलेली आहेत.

२. ब,बळीचा या कादंबरीत ग्रामवास्तवाचा विदारक प्रत्यय कसा येतो?

ब,बळीचा ही राजन गवस यांची मराठी ग्रामीण साहित्यातील एक महत्वाची कादंबरी आहे. राजन गवस यांनी त्यांच्या एकूणच साहित्यलेखनात ग्रामीण वास्तवाची नेमकी मांडणी केली आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतात अनेक प्रकारचे सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक बदल घडून आले. या सान्यांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडणे अपरिहार्य होते. मराठी कथा-कादंबरीकारांनी हे वास्तव आपल्या साहित्यकृतींमधून मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. १९९० नंतर खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण आपल्या भारतातही आले. याचा परिणाम असा झाला की, भांडवलशाही व्यवस्थेच्या दडपणाखाली सर्वसामान्य शेतकरी, कष्टकरी नाडला जाऊ लागला. त्याचे शोषण आधीही होत होते; पण बदलत्या समाजव्यवस्थेत त्याच्या शोषणाचे स्वरूपही बदलले. सत्ता-संपत्तीच्या हव्यासाने माणूसच माणसापासून पारखा होऊ लागला. श्रमावर आधारित समाजव्यवस्था मागे पडत चालली आणि श्रम विकत घेण्याची, माणूसपण लाथाडण्याची भावना समाजात अधिक्याने निर्माण झाली. संवेदनशील माणसाचे मूल्ययुक्त जगणे नाकारले जाऊ लागले. त्यामुळे प्रामाणिक कामगार, शेतकरी, विचारवंत, लेखक-कलावंत एकटा-एकाकी पडू लागला. परात्मपण त्याच्या वाट्याला आले. राजन गवस यांनी ग्रामजीवनातील असे हे समाजवास्तव जवळून पाहिले-अनुभवले असल्याने त्यांनी ब,बळीचा या कादंबरीच्या माध्यमातून या सान्यांची नेमकी मांडणी केली आहे.

ब,बळीचा या कादंबरीला एकच एक असे रूढार्थाने कथानक नाही. आजचे जीवनवास्तवच शतखंडित झाले असल्याने विखंडितपणे हे वास्तव कादंबरीत येणे ही एकप्रकारची अपरिहार्यताच होती. राजन गवस यांनी हे विखंडितपण सूत्रबद्धपणे या कादंबरीत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. दिपूशेठ, कल्लाप्पा कोणकेरी आणि आडव्याप्पा अशा तीन प्रमुख व्यक्तिरेखा या कादंबरीत वारंवार भेटत राहतात. या पात्रांच्या आयुष्यात आलेल्या घटना, प्रसंग यांच्या आधारे आपणास समाजवास्तवाची ओळख होत राहते. कल्लाप्पा कोणकेरी हा एक सरकारी कार्यालयात काम करणारा संवेदनशील स्वभावाचा लेखक आहे. त्याला तो जेथे काम करतो, तिथला भ्रष्टाचार अस्वस्थ करतो. घर, कुटुंबातही त्याचे लक्ष लागत नाही. केवळ व्यवहाराशी नाते प्रस्थापित करणाऱ्या माणसांची त्याला घृणा आहे. त्यामुळे बायकोशी आणि त्याच्या इतर नातेवाईकांशी त्याला जुळवून घेता येत नाही. चित्रपट व्यवसायाशी पटकथा लेखक म्हणून त्याचा संबंध येतो. तथापि या क्षेत्रातील व्यक्तींचा ग्रामवास्तवाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही; हे ध्यानात आल्यावर तो या

लोकांपासूनही दूर जातो. आपल्या मनातील भावभावनांना वाट करून देण्यासाठी तो जोतीरावांशी संवाद साधतो. आजचे समाजकारण, शिक्षण, राजकारण अशा कित्येक गोष्टी तो जोतीरावांना मनापासून सांगतो. या सांगण्यातून त्याचा प्रामाणिकपणा आणि ग्रामवास्तव वाचकांना जाणवत राहते. माडीच्या महाराजांशी आणि चळवळींशी संबंधित असणाऱ्या कांतारामजी यांच्याशीही तो संवाद प्रस्तापित करण्याचा प्रयत्न करतो. तथापि आजच्या मूल्यहीन जगण्याच्या व्यवहाराशी मिळते जुळते घेण्यात तो अपयशी ठरतो, आणि कुणालाच काही न सांगता सवरता निघून जातो.

कल्लाप्पा कोणकेरीने जी उफराळ या सिनेमाची पटकथा लिहिलेली आहे. त्या पटकथेच्या माध्यमातूनही ग्रामवास्तवाची प्रखरता प्रत्ययास येते. आडव्याप्पा हा या चित्रपटाचा नायक आहे. प्रामाणिकपणे, इमानेइतबारे आपले काम करणारा तो एक गरीब शेतकरी आहे. दोन मुले आणि बायको असे कुटुंब असलेल्या आडव्याप्पाच्या नशिबी दुर्दैवाचा फेरा आहे. गावातील एकमेकांना संपविण्याचे राजकारण, सावकारी, कर्जाचा वाढता बोजा, मुलांचे अपुरे शिक्षण, पावसाची अनियमितता अशा संकटांनी घेरलेल्या आडव्याप्पाला बहिणीच्या अंतिम क्रियाकर्मासाठीही कर्ज घ्यावे लागते. ढोरासारखे कष्ट करूनही त्याला गावातील अनेक लोक नाडवतात, खत, विहीर अशा कामासाठीही त्याची फसवणूक केली जाते. अविश्वास दाखविला जातो. आडव्याप्पाही कादंबरीच्या अखेरीस भ्रमिष्टासारखे वर्तन करू लागतो. अशा या जगण्याचा ताण सहन न झाल्यामुळे एकेदिवशी कोणालाही न सांगता अंधारात कुठेतरी निघून जातो.

ब,बळीचा या कादंबरीतील घटना प्रसंग पाहिले, की आजचे ग्रामीण जीवन आणि या वातावरणात जगणारी-आयुष्याचा भोग निमूटपणे भोगणारी माणसे दिसू लागतात. या माणसांच्या जगण्यातून ग्रामीण वास्तवाचा प्रत्यय येतो. राजन गवस यांनी या कादंबरीच्या माध्यमातून ग्रामीण वास्तवाचा नेमकेपणाने वेध घेतला आहे; असे म्हणता येते. ब,बळीचा ही एका संवेदनशील लेखकाची-कल्लाप्पा कोणकेरी याची आजच्या ग्रामवास्तवातील जशी शोकांतिका आहे; तशीच ती आडव्याप्पा या मूल्यनिष्ठ जीवन जगू इच्छिणाऱ्या गरीब शेतकऱ्याचीही शोकांतिका आहे. कल्लाप्पा हा शिकलेला, मामलेदार ऑफिसात नोकरी करणारा एक मध्यमवर्गीय माणूस आहे. आणि आडव्याप्पा हा ग्रामव्यवस्था जपू पाहणारा शेतकरी आहे. ही दोन पात्रे या कादंबरीतील मध्यवर्ती पात्रे आहेत. आजच्या समाजव्यवस्थेत शेतकरी किंवा नोकरदार कोणीही असला तरी संवेदनशील, मूल्यनिष्ठतेने राहणाऱ्या माणसाला प्रस्थापित व्यवस्थेत कसे बळी जावे लागते. सर्वच पातळ्यांवर त्याचे शोषण कसे केले जाते. आणि या शोषणाला बळी पडून ही माणसे कशी परागंदा होतात, परात्म होतात; याचे प्रातिनिधिक चित्रण राजन गवस यांनी केले आहे.

२.७ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा

१. कल्लाप्पा कोणकेरी याने नासाडी वर्ज असणाऱ्या माणसाला कोणती उपमा दिली आहे ?

(कामकरी / शेतकरी / मजूर)

२. आडव्याप्पाच्या बायकोचे नाव काय आहे.
(तायव्वा / शांता / राजी)
३. कल्लाप्पा कोणकेरी म. फुले यांचा कोणत्या घरगुती नावाने उल्लेख करतो ?
(आजोबा / पणजोबा / म्हातारबा)
४. आडव्याप्पाच्या लहान भावाचे नाव काय आहे ?
(रामा / संगापपा / यल्लाप्पा)
५. आडव्याप्पा हा तायव्वाचा नात्याने कोण आहे?
(नवरा / सासरा / दीर)

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. शेतकऱ्यांचे जीवन वास्तव ब,बळीचा या कादंबरीत कशाप्रकारे आले आहे?
२. 'ग्रामवास्तवाला बळी पडलेल्या संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाची शोकांतिका म्हणजे ब,बळीचा ही कादंबरी आहे.' या विधानाची चर्चा करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. ब,बळीचा या कादंबरीत आलेले चित्रपटविश्वाचे चित्रण करा.
२. ब,बळीचा या कादंबरीत लेखकाने संवादहीनतेचे दर्शन कसे घडविले आहे, स्पष्ट करा.

२.८ वाचन

१. शेतकऱ्याचा असूड : महात्मा जोतीराव फुले, (महात्मा फुले समग्र वाङ्मय) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १९९१
२. बळीवंश : आ. ह. साळुंखे, लोकायत प्रकाशन, सातारा, पुनर्मुद्रण २००८
३. या शेताने लळा लाविला : ना. धो. महानोर, समकालीन प्रकाशन, पुणे १९९५
४. गावठाण : कृष्णात खोत, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई २००५

२.९ उपक्रम

तुमच्या गावातील सण समारंभांच्या बदलत्या स्वरूपाचा आढावा घ्या.

•••

ब, बळीचा : अभिव्यक्ती

३.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रहो ! यापूर्वीच्या घटकामध्ये आपणास ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप 'ब, बळीचा' या कादंबरीतील आशयसूत्रे तसेच कादंबरीकार राजन गवस यांचा परिचय झाला आहे. या घटकामध्ये कादंबरीकाराने संक्रमणशील ग्रामव्यवस्थेच्या रेखाटनासाठी योजलेल्या विविध अभिव्यक्तीतंत्रांचा परिचय करून घ्यायचा आहे.

- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील अनेककेंद्री कथानक-संहितेचे स्वरूप समजून येईल.
- 'ब, बळीचा' मधील व्यक्तिरेखांचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- 'ब, बळीचा' मधील प्रसंगचित्रण समजून येईल.
- 'ब, बळीचा' या कादंबरीतील विविध निवेदनतंत्रांचा परिचय होईल.
- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील भाषाविशेष समजून येईल.

३.२ प्रास्ताविक

साहित्य आणि समाज यांचे स्वरूप बिंब-प्रतिबिंब स्वरूपाचे असते. कादंबरी हा साहित्य प्रकार त्याच्या व्यापक अवकाशामुळे अधिक जीवनस्पर्शी आहे. मानवाचे अंतर्मन व बाह्य परिसर यामध्ये जे जे घडते वा घडू शकते त्याचे प्रत्यंतर कादंबरीतून प्रत्ययास येते. कादंबरीकाराचा अनुभव त्याने कादंबरीतून कथात्म पद्धतीने मांडलेला असतो. मानवी जीवनाकडे गांभीर्याने पाहणारा लेखक एकाच वेळी भूतकाळ व भविष्यकाळाच्या संदर्भात वर्तमानाचा वेध घेत असतो. व्यक्ती, समाज, संस्कृती यांच्या अंतर्गत सहसंबंधातून जे प्रसंग निर्माण होतात, त्यातून लेखकास आपल्या लेखनाचे विषय मिळतात. लेखकाच्या लेखनदृष्टीनुसार समाजव्यवहारांचा उलगडा करून तो आशयसूत्रांची निश्चिती करतो. यालाच साहित्याच्या भाषेत आशयद्रव्य किंवा कथाद्रव्य असे म्हटले जाते. सदर आशयद्रव्य वाचकापर्यंत यथास्थित, तीव्र अनुभूतीनुरूपत पोचण्यासाठी लेखकास प्रभावी लेखनतंत्राची आवश्यकता असते. पारंपरिक लेखनतंत्रांचा सरसकट अवलंब केल्यास केवळ एकरेषीय कथानक तयार होते. अशा एकरेषीय, सरळसोट कथानकातून लेखकास अभिप्रेत असलेले आशयद्रव्य वाचकाकडे व्यवस्थित संक्रमित होत नाही, अशावेळी लेखक नवी अभिव्यक्ती तंत्रे शोधतो किंवा उपलब्ध तंत्रांचा वेगळ्या पद्धतीने अवलंब करतो. 'कादंबरी' या साहित्यप्रकारामध्ये असे प्रयोग करण्यासाठी व्यापक अवकाश आणि रचनेसाठी आवश्यक अशी लवचिकता उपलब्ध आहे.

जागतिकीकरणाचा रेटा व परंपरागत जीवनपद्धती या दोन अक्षांच्या दरम्यान आपल्या मगदूराप्रमाणे आयुष्य कंठणाऱ्या ग्रामीण समुदायातील हतबल, निराश जगणे हे सध्याचे सामाजिक वास्तव आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या अनेक पंचवार्षिक योजना, हरिक्रांती, धवलक्रांती अथवा कोणतीही शेतकरी-काम करणाऱ्यांची चळवळ खेड्यातील व्यक्तीच्या जीवनावर सकारात्मक प्रभाव टाकू शकलेली नाही. शेतकरी व कष्टकरी धार्मिक वर्गास नागवणाऱ्या प्रवृत्तीची फक्त नावे बदलली पण शोषण हे अव्याहत सुरूच आहे. हा संशोधनाचा धागा पकडून खेड्यातील नव्या प्रश्नांना भिडू पाहणारी आणि अभिव्यक्तीचे पारंपरिक साचे बाजूला ठेवून कलात्मकतेने लिहिलेली 'ब, बळीचा' ही राजन गवस यांची महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे. आजचे खेडे, तेथील कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या पडझडीचे, उन्मत्त राजकारण्यांचे, कृषिभक्षक व्यापारी वृत्तीचे आणि दिवसेंदिवस अप्रतिष्ठित होत चाललेल्या कृषिकर्माचे अस्वस्थ वास्तव ही कादंबरी कलात्मकतेने मांडते. मध्यवर्ती प्रवाहातील मराठी कादंबरीच्या रूढ रचनातंत्राना या कादंबरीत धक्का देत राजन गवस यांनी अनेक प्रयोग केले आहेत. प्रस्तुत अभ्यास घटकाच्या अनुषंगाने केवळ अभिव्यक्तीच्या तंत्रांचा विचार आपणास करावयाचा आहे. त्यांच्या अभिव्यक्तीच्या प्रयोगांपैकी ठराविक पात्रांची कथा म्हणजे कादंबरी या साचेबद्ध कल्पनेला धक्का देणारी 'उद्ध्वस्तेकडे चाललेली ग्रामव्यवस्था' अशी अनेककेंद्री कथानकरचना हा महत्त्वाचा प्रयोग आहे. राजन गवस यांनी कादंबरीच्या निवेदनतंत्रात कादंबरीतील लेखक कल्लापपा कोणकेरीच्या चिंतनाची योजना केली आहे. तसेच चित्रपटाची पटकथा, डायरी, कविता, लोककथा, पत्रे यांचा सूचक वापर करताना निवेदकांच्या साचेबद्ध प्रतिपादनास फाटा दिला आहे. कादंबरीकाराचा अनुभव अधिक तीव्रतेने अनुभवास येतो. प्रमाणभाषेचा सोस न बाळगता समाजाच्या व्यवहार भाषेतील शब्द, वाक्प्रयोग व भाषिक संकेतांना कादंबरीच्या संहितेत कलात्मक स्थान दिले आहे. शोषण प्रवृत्तीच्या प्रभावाने न्हासाकडे वेगाने प्रवास करणाऱ्या ग्रामीण जीवनाची दाहक जाणीव करून देणाऱ्या 'ब, बळीचा' या कादंबरीत अभिव्यक्तीची आधुनिक रचनातंत्रे राजन गवस यांनी योजली आहेत. त्यादृष्टीने या कादंबरीतील अनेककेंद्री कथानकरचना, व्यक्तिचित्रण, प्रसंगचित्रण, निवेदनतंत्र, भाषाविशेष याबद्दल अभ्यास करता येईल.

३.३ विषयविवेचन

'ब, बळीचा' मधील कथानकात येणारा भूप्रदेश कोल्हापूरच्या आजरा, पाटगाव-मठगाव (भुदरगड) असा कोकणच्या बाजूचा असून 'उप्पेनबेटगिरी' या काल्पनिक गावाच्या नावाने निर्देशित केला आहे. या कादंबरीत येणारा लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी परागंदा होतो आणि त्या निमित्ताने त्याचा मित्र भांडी व्यापारी दिपूशेट काही सांगतो आहे. मात्र ही गोष्ट कोणत्या एका कोणकेरीची न राहता आजच्या काळात बदलत्या परिस्थितीच्या वेगाशी न जुळवता आल्याने हताश, अस्वस्थ झालेल्या समग्र खेड्याची व्यथा मांडते. कादंबरीगत लेखक 'कल्लाप्पा कोणकेरी' व कोणकेरीच्या चित्रपट कथेतील नायक 'आडव्याप्पा शिणगारे' हे अशा हतप्रभ जगण्याचे प्रातिनिधिक नायक आहेत. शेती ही भारतातील बहुसंख्य समाजाच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. त्यामुळे वास्तविक 'कृषिसंस्कृती' हीच भारतीय समाजाची खरी संस्कृती आहे. देशभरातील साहित्य, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय पातळीवर शेती आणि शेतकरी हा घटक मध्यवर्ती व निर्णायक भूमिका बजावतो. मात्र उपयोग संपल्यावर ही भूमिका केवळ प्रतिकात्मक पातळीवर बाजूला पडते

आणि खरा शेतकरी व शेती परिघाबाहेर फेकली जाते. संस्कृतीच्या प्रारंभकाळापासून शेती आणि श्रमास परंपरा आहे. मात्र दरम्यानच्या काळात पंडिती परंपरा उदयाला आली आणि श्रमपरंपरेपेक्षा ज्ञानपरंपरेस वरचे स्थान प्राप्त झाले. बदलता काळ आणि समाजजीवनाबरोबर शेतीमध्ये अनेक स्थित्यंतरे घडून आली, मात्र त्यामुळे कृषिसंस्कृतीलाच हादरे बसू लागले. जागतिकीकरणाच्या दृश्य परिणामानंतर शेतीसंबंधी प्रश्नांनी अधिक गंभीर रूप धारण केले. कादंबरीत येणारे कल्लाप्पा कोणकेरी व आडव्याप्पा शिणगारे हे जसे या स्थित्यंतराचे बळी आहेत. तसेच अनेक दृश्य-अदृश्य पातळीवरचे बळी या कादंबरीत दिसून येतात. नातेसंबंधांची पडझड (कोणकेरी व आडव्याप्पाचे कुटुंबीय व नातेवाईक), समाजजीवनातील मूल्य-हास (दिपूशेठ, शालबिंद्रे फौजदार, जिवबा दानवाडे व त्याचा फौजदार मुलगा) ही या कादंबरीतील बळींची चित्रणे साकारणारी महत्त्वपूर्ण आशयसूत्रे आहेत. कथानकाच्या कोणत्याही बिंदूवर या गुंत्यात शिरलेल्या वाचकास गुरफटून दिशाभूल करण्याची क्षमता या अनेक केंद्रीकथानकात आहे. त्याविषयी पुढीलप्रमाणे सविस्तर मांडणी करता येईल.

३.३.१ 'ब, बळीचा' कादंबरीतील अनेककेंद्री कथानक-संहिता :

राजन गवस यांच्या 'ब, बळीचा' या कादंबरीला ठराविक असे एकरेषीय कथानक नाही. या कादंबरीतच दोन ठिकाणी अशा 'one line story' ला विरोध दर्शविला आहे. कल्लाप्पा कोणकेरी दिग्दर्शक कुबुडकरच्या अशा स्वरूपाच्या चित्रपट कथेच्या मागणीस धुडकावतो. तर कादंबरीचे निवेदक असलेले पात्र दिपूशेठ प्रारंभीच "गोष्ट सांगायची आहे ते तितकंसं योग्य नाही. शोधायची आहे, हे म्हणणं योग्य." असे स्पष्ट करतो. या दोन्ही संदर्भातून कादंबरीकाराच्या अनेककेंद्री कथानकरचनेचा दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. कादंबरीच्या सुरुवातीस कोणकेरी गायब झाल्याची घटना घडते. त्याच्याशी दिपूशेठचा संबंध जोडला जातो व एका शोधाची सुरुवात होते. कोणकेरीच्या फाईल मधून 'उफराळ' चित्रपटाची पटकथा दिपूशेठच्या हाताशी येते आणि 'आडव्याप्पा शिणगारे' ची दुसरी कथा सुरू होते. कोणकेरीच्या डायरीतील म. फुलेंना लिहिलेल्या पत्रांतून भूतकाळ व वर्तमानातील शेतकरी व त्यांच्या अस्वस्थ भवतालचा शोध ही कादंबरीला वैचारिक अधिष्ठान देणारी विचारशलाका तेजस्वी बनत जाते. कांतारामजींना लिहिलेल्या पत्रांच्या गड्यातून शेतकरी चळवळ व सहकाराच्या पुनर्विचाराची गरज अधिक दृढ होत जाते. या दरम्यान दिपूशेठच्या वर्तमानातील कोणकेरीचे कुटुंब, फौजदार शालबिंद्रेची संघर्ष, महसुल विभागातील कलुषित वातावरण, स्वतःच्या घरातील आदळआपट, कोणकेरीचा शोध व स्वतःची सुटका मिळते. या स्थूल उपकथानकाबरोबरच इतर अनेक लहानसहान उपकथांचा गुंता कथानकाची गुंतवळ अधिकच सूक्ष्म बनवतो.

अनेक उपकथांना सामावणाऱ्या 'ब, बळीचा' या कादंबरीच्या कथानक संहितेची रचना अनेककेंद्री असून तिच्या केंद्रस्थानी कोणकेरी, आडव्याप्पा हे कृषिकसंस्कृतीचे प्रतिनिधी आहेत. यातील कोणकेरी झपाट्याने बदलणाऱ्या व्यवस्थेमुळे शेती व कुटुंबीय यापासून दुरावत पांढरपेशा बनत चालला आहे. त्याची त्याला सलही आहे. तर त्याच्या चित्रपटाचा नायक अल्पभूधारक आडव्याप्पा हा सर्वच पातळीवर भरडला जातो आहे. या दोघांच्या जीवन संघर्षाच्या संदर्भात म. फुले व कांतारामजींच्या पत्रांच्या अनुषंगाने कथानक

एका मध्यवर्ती बांधणीकडे सरकत राहते. मात्र कादंबरीकाराच्या सूचक शब्दवापरामुळे ते सेंद्रियतेने एकजीव होत नाही. अनेक उपकथानकांतून समांतररितीने एक कथांतर्गत कथा पुढे सरकत राहते. ही कथा म्हणजेच सामाजिक अधःपतनाची दुर्दैवी गाथा होय. या अधःपतनातून होणारी आडव्याप्पाची दुर्दशा, कोणकेरीचे गायब होणे आणि दिपूशेठला होणारा व्यवस्थेचा जाच ही प्रातिनिधिक चित्रणे आहेत. यातील कोणाच्याच संघर्षाला पूर्णविराम नाही. या प्रातिनिधिक बरोबरच अनेक दुय्यम पात्रांचीही संघर्षातून सुटका नाही. त्यांच्याही वेदनेचा अंत नाही. त्यांच्या सुटकेचे मार्ग संपतात पण दुर्दशेचा प्रवास संपत नाही. अशा अनेक उपकथांच्या गुंत्यातून मोकळ्या शेवटाचे (Open Ended) कथानक राजन गवस यांनी 'ब, बळीचा' कादंबरीत साकारले आहे. निवेदनातील अनेक तंत्रांच्या वापराने ते अधिकच लवचिक बनवले आहे. कोणतेही ठाम उत्तर न देता वाचकास विचारप्रवृत्त करण्यासाठी अशा संदिग्ध, धूसर अर्थप्रकटीकरणाची सूचकता कादंबरीकाराने दर्शविली आहे. कथानकाचा निश्चित शेवट करून साहित्यकृती विशिष्ट अर्थाने बंदिस्त झाल्यास तिच्यातील समकालीनता लोप पावते. आधुनिक साहित्यरचनेतील सूचक, Open Ended केंद्री कथानक रचनेतून साकारलेली सामाजिक अधःपतनाची कथा असे या कथानकाचे स्थूल रूप आहे. सामाजिक अधःपतनात शेती, शेतकऱ्यांचे शोषण, न्हासशील कृषि संस्कृतीचे दर्शन असे बहुमुखीय कथन हे या कादंबरीचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. अशाप्रकारे 'ब, बळीचा' कादंबरीतील कथानक अनेककेंद्री स्वरूपाचे आहे.

३.३.२ 'ब, बळीचा' कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणाचे वेगळेपण

'ब, बळीचा' ही कादंबरी रचनेचे अनेक प्रयोग दर्शविते. साहित्यातील व्यक्तिरेखा या लेखकाच्या कलात्मक स्वातंत्र्यातून आलेल्या असल्याने सत्-असत् अशा दोन ध्रुवांकडे अधिकांशाने कललेल्या असतात. प्रचलित साहित्यामध्ये नायक-नायिका सत्प्रवृत्त तर खलपात्रे असत् (वाईट) प्रवृत्तीकडे झुकलेली असतात. मात्र अशा जाणीवपूर्वक रचनेला नकार देत 'ब, बळीचा' मधील व्यक्तिरेखा मानवी हर्ष-विमर्षादी भाव-भावना दर्शवितात. माडीचा महाराज सोडला तर स्वतःच्या भावना लपवून चेहऱ्यावर मार्दव जपणारी एकही व्यक्तिरेखा या कादंबरीत आढळत नाही. स्वतःच्या भूतकाळावरचा पडता न उचलणारे महाराजही या व्यवस्थेचे बळी असावेत अशी शक्यताही कथानकातून सूचकतेने व्यक्त होतेच. एकंदरीत कल्लाप्पा कोणकेरी, आडव्याप्पा शिणगारे, दिपूशेठ, शालबिंद्रे फौजदार, जिवबा दानवाडे व इतर दुय्यम पात्रांपैकी कोणत्याही पात्राला ठळकपणे नायकत्व न देता परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे बरेवाईटपण कादंबरीकाराने रेखाटले आहे. तुलनेने आपली नैतिकता अबाधित राखत परिस्थितीला सामोरे जाणारे कोणकेरी व आडव्याप्पा हे नायक म्हणून पुढे येतात इतकेच. परंतु परिस्थितीवर मात करण्याची रूढ साहित्यातील नायकांची क्षमता त्यांच्यामध्ये नाही. आपले स्वत्व जपताना परिस्थितीने आपल्या वाट्याला आलेले जगणे हे निमूटपणे स्वीकारतात. परिणामतः आडव्याप्पा भ्रमिष्ठपणाकडे सरकतो, कोणकेरी परागंदा होतो. तर परिस्थितीवर उत्तर शोधू पाहणारा दिपूशेठ 'पश्चिमेकडे प्रवास' करू लागतो. पूर्व देशातील परंपरागत श्रद्धा आणि पश्चिमी देशातील विज्ञाननिष्ठेचा संगम झाला तर दिपूशेठला याचे उत्तर मिळेलही.... परंतु सद्या फक्त पुढे चालत राहणे एवढेच त्याच्या हाती आहे.

इतर दुय्यम पात्रांचा विचार करता तीही परिस्थितीशरण असल्याचे स्पष्ट होते. त्याचीही ठाम / स्वतःची भूमिका नाही. परिस्थितीच्या झोताबरोबर ती हेलकावत राहतात. अगदी कोणकेरीला व्यावसायिक गरजेप्रमाणे कथेसाठी ग्रामीण चित्रण करावयाचे सांगणारे दिग्दर्शक कुबुडकर, निर्माता दारूवाला व त्याची असिस्टंट हे नफेखोर संस्कृतीची वाहक. तेही बाजारपेठेच्या हवेप्रमाणे दिशा बदलू पाहणारे. जोपर्यंत जमेल तोपर्यंत वाऱ्यावर स्वार होतील. अंदाज चुकला की विनाशाकडे प्रवास सुरू; अशी अवस्था व्यवस्थेनेच मुक्रर करून ठेवलेली. जिवबा दानवाडे, त्याचा फौजदार मुलगा, सेवासंस्थेतील त्यांचे सहकारी यांचीही तऱ्हा अशीच. चित्रपटातील आडव्याप्पाचे कुटुंबिय व कोणकेरीचे कुटुंबिय यामध्येही असाच परिस्थितीशरण-हतबलतेचा अनुबंध असल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत 'ब, बळीचा' कादंबरीतील मुख्य व दुय्यम अशा दोन्ही पातळीवरील पात्रे आपापल्या स्थानानुसार आपली भूमिका चोखपणे बजावतात. आपल्या वाट्याचे जीवन ती निमूटपणे जगतात. कादंबरीकाराने त्यांच्यावरती कोणत्याही अनावश्यक गुण-अवगुणांचे रोपन केलेले नाही. वास्तव जीवनात जशी लोभासहित हाडामासांची चेतनायुक्त पात्रे आपणास भेटतात, तशीच या कादंबरीत आढळतात. सामान्य माणसाच्या मर्यादितच ती वावरतात. परिस्थितीला विरोध करून; ती बदलण्याची वा तिच्यावर स्वार होण्याची कुवत त्यांच्याकडे नसते. अशा सर्वसामान्यांच्या संघटनेतून कोणतीही निश्चित दिशा नसलेला समाज बनतो. 'ब, बळीचा' कादंबरीत असाच दिशाहीन समाज 'उपनबेटगीरी' गावाच्या रूपात रेखाटला आहे. तेथील ग्रामीण जीवन हीच कादंबरीची प्रधान व्यक्तिरेखा आहे, बाकी सर्व मानवी व्यक्तिरेखा ही तिची उपांगे आहेत. असे म्हणता येईल.

३.३.३ 'ब, बळीचा' मधील प्रसंगचित्रणाचे वेगळेपण

कथात्म साहित्य व्यक्ती आणि तिचा भवताल यांच्या साहचर्यातून आकारास येते. हा आकार कथागत घटना, प्रसंग यातून साकार होतो. अशा अनेक प्रसंगांच्या साखळीतून कथानकाचा अवकाश सिद्ध होतो. लेखकाच्या लेखनप्रवृत्तीचा प्रभाव साहित्यकृतीच्या प्रत्येक घटकाप्रमाणे प्रसंगचित्रणावरही पडत असतो. त्यातून लेखकाची स्वतःची शैली तयार होते. पुढे यातूनच शैलीचा पायंडा पडून साचेबद्धता येते. प्रस्तुत 'ब, बळीचा' कादंबरी अशा साचेबद्धतेस अपवाद ठरते. या कादंबरीत प्रसंग अनेक आहेत. मात्र ते रेखाटण्याच्या पद्धती भिन्न आहेत. एकाच कादंबरीत अनेक पद्धतींनी प्रसंगचित्रण येण्याची उदाहरणे आहेत. साहित्यात ती अपवादाने दिसून येतात. 'ब, बळीचा' कादंबरीत अशा बहुविध चित्रणासाठी प्रथमपुरुषी निवेदन व चित्रपट दृश्य अशा दुहेरी तंत्राचा वापर केला आहे. यातील दिपूशेठशी संबंधित प्रसंग प्रथमपुरुषी निवेदनातील असून त्यांच्या भावना व दृष्टिकोणाचा प्रभाव प्रसंगावर पडतो. तर चित्रपट दृश्यातील प्रसंग दृश्यात्मक चित्रमय तटस्थतेने रेखाटले गेले आहे. उदाहरणार्थ पुढील काही प्रसंग पहा.

प्रसंग : १

शालबिद्रेनं बकोटीला धरनू उठवत माझ्या हुंगणावर लाथ घातली. आयुष्यात पहिल्यांदा कुणी तरी अशी लाथ घातली होती. मेंदूच्या चिणचिण्या. त्यातूनही ओरडलो, साहेब मारायचं काम नाही. त्याची पुन्हा लाथ

पेकाटात. पायरीवरून सरळ मोकळ्या जागेत कोसळलो. त्यानं कुत्र्याला ओढत न्यावं तसं मला त्याच्या खोलीत आणून टाकला. बहुतेक फुल्ल दारू प्यायलेला होता. म्हणाला, शेटजी काय तू ? साल्या, कोणकेरीला खपवलं. सांग, कसं खपवलं ?

मी त्याला काहीही केलेलं नाही. तुमचा काय तरी गैरसमज झालाय. तर तो नंतर लाथाच लाथा हाणत राहिला. पुढं काय झालं. कळलंच नाही. जाग आली तेव्हा सरकारी दवाखान्याच्या कॉटवर माझं अंग ठणकत होतं. शरीर काळं, निळं. समोर दोन पोलीस. बोलायलाही जीभ उचलत नव्हती.

हा प्रसंग दिपूशेठला फौजदार शालबिद्रेनं केलेल्या मारहाणीचा असून त्यातून सामान्य दिपूशेठची अगतिक, हातबलतेची जाणीव प्रकट होते.

प्रसंगचित्रण : २

दृश्य - कॅमेरा दोन-तीनशे उंबऱ्यांच्या गावावरून फिरतो आहे. गावाच्या काही अंतरावरून राज्यमार्ग. डांबरी रस्ता. गाव हळूहळू रस्त्याकडे सरकले आहे. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला नवीन घरे झालेली आहेत. राज्यमार्गाला मोठा फाटा फुटून रस्ता गावात घुसतो. या रस्त्याच्या सुरवातीला मोठे डिजिटल बोर्ड. त्यावर राजकीय नेत्यांचे फोटो. सोबत गावातल्या चिल्लर पुढ्यांचे चेहरे.

या बोर्डाच्या आपसात दोन पानाचे खोके, एक चहाची टपरी, एक केशकर्तनालय, एक भांड्याचे दुकान, पुढे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला घरे. थोडे चालल्यावर लक्ष्मी सेवा सोसायटीचा बोर्ड, आर.सी.सी. इमारत. या इमारतीला लागून आमदार फंडातील सांस्कृतिक हॉल. यांच्यावरचे पत्रे उडालेली. या हॉलच्या पाठीमागं बारीक टेकडीवर मराठी शाळेची लांबलचक इमारत. या इमारतीचे कंपाऊंड ओलांडले की मोठं तळे. सांस्कृतिक हॉलशेजारी एक रस्ता. पुन्हा पानाचा खोटा. खोक्याला लागून वडारवाडी. वडारवाडीच्या बरोबर समोर हरिजन वाडा. हा आता गावाच्या मध्यभागी आलेला आहे.

हा प्रसंग कादंबरीतील चित्रपट-पटकथेचा असून तो तटस्थ, चित्रमय शैलीत सलगतेने सामोरा येतो. त्याच्या एकरेषीय मांडणीतून कथानक आकार घेते.

प्रसंग चित्रण : ३

दृश्य : एका शाहिराचा अस्पष्ट चेहरा. फक्त एक कडाडतोय. डफाच्या तालावर शाहिराचा आवाज.

कलीयुगात बदललं गाव.

टाकलं नाव

जुण्यापाण्याचंSSS

भिरभिरे चाक

घामाची राख

राज्य आलं इथं चोरांचंSS

कोरस - कुणा म्हणावं चोर ? कोण उरला सावऽऽ
गरिबावर घावऽऽ घालती सारेऽऽ होऽऽ जीऽऽऽ

उरली न्हाई चिमणी

लागली हुमणी

गेलं आढ्याला

पावळणीचं पाणीऽऽ

रीतभात सरली

बोकडाची ही गर्दी उडलीऽऽ

कोरस - कुणा म्हणावं चोर? कोण उरला सावऽऽ
गरिबावर घावऽऽ घालतीऽऽ सारेऽऽ होऽऽ जीऽऽ जीऽऽ

वरील शाहिराच्या गाण्याच्या आधारे खालील दृश्य घडताना दिसतील.

दृश्य : कॅमेरा मटक्याच्या खोक्यावर. समोर गुढी उभी केलेली. शाळेत पाटीपूजनाचे क्षणभर दृश्य. गुरुजी पाटीपूजनानंतर जाता-जाता खोक्यासमोर येतो. खोक्यातल्या पोरकडे शंभरची नोट देतो. तीन बोटे दाखवतो. पोराला म्हणतो,

पक्या, रनिंग पान लाव

गुर्जीऽ चिष्टी घेऊन जा.

गुर्जी हातात चिष्टी घेतो. गुपचूप रस्त्याला लागतो.

दृश्य : मुख्य रस्त्यावर मोटरसायकलवरून भरधाव. मुलगा इतक्या वेगात की काठी टेकत रस्त्यातून चालणारी म्हातारी पडता पडता सावरते. कॅमेरा स्थिरावतो. म्हातारी, मडं बशीवलं भाड्यांचंऽऽ धडकून जाईतं घीरणंऽऽ होचं कोण उलाथलं म्हणून पळालं का कुणास धक्कल. भाड्याला म्हातारंकोतारं दिसत नसलं?

हा प्रसंग चित्रपट दृश्यातील असून त्याला ध्वनी माध्यमाची अधिकची जोड परिणामात्मक ठरते सामाजिक अधःपतनाच्या दृश्यांच्या पार्श्वभूमीवर शाहिराच्या परखड बोलांनी प्रसंगास अधिक उठाव मिळतो. प्रातिनिधिक स्वरूपात हे प्रसंग आपण निवडलेले आहेत. कादंबरीतील इतर प्रसंगात अशाच प्रयोगांचा अवलंब केलेला आहे. प्रसंगचित्रणातील हे वैविध्य कादंबरीत आशयसूत्राच्या आवश्यकतेनुसार आकार देत भावनिर्मिती करते.

३.३.४ 'ब, बळीचा' कादंबरीच्या निवेदनातील लेखनतंत्राचे स्वरूप :

कथात्म साहित्य हे भाषिक निवेदनातून आकार घेत असते. ध्वनी हे त्याचे माध्यम असून त्याच्या सलग

एकरेणीय मांडणीतून साहित्यकृतीची संहिता सिद्ध होत असते. कथात्म साहित्याच्या कथनासाठी प्राधान्याने प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी अशा दोन निवेदेनपद्धती स्वतंत्रपणे वापरल्या जातात.

‘ब, बळीचा’ कादंबरीत राजन गवस यांनी कादंबरीचा प्रधान निवेदक ‘दिपूशेठ’ यांच्या निवेदनासाठी प्रथमपुरुषी निवेदन पद्धती योजली आहे. घटनोपस्थित संघटक असा दिपूशेठ हा निवेदक, वर्तमानकालीन निवेदन, घटनेतील सुसूत्रता आणि निवेदकाच्या दृष्टिकोणाबरोबरच त्याच्या मनातील विचारांचा घटना प्रसंगावरचा परिणाम प्रत्ययास येतो. या प्रथमपुरुषी निवेदन तंत्राच्या वैशिष्ट्यांबरोबर छोटी-छोटी वाक्यरचना, लयबद्धता, वेगवान कथानक मांडणी ही मौखिक कथनतंत्राची वैशिष्ट्ये या निवेदनात आढळतात. निवेदन व संवादासाठी बोलीभाषेतील शब्दरूपांचा सर्रास वापर हा निवेदनाच्या परिणामकारकतेसाठी निवेदन भाषेला कादंबरीकाराने दिलेला नवा आयाम आहे

उदाहरणार्थ; मंगळवार, पेठ बंद. उधारीची लिस्ट. एकदा नजर फिरवा. मग रस्ता ठरवा. सुटी कसली. जास्तीचा वणवा. गाडी पुसून ठेवली. पोटात कायतरी ढकलायचं. म्हणजे बाहेर पडाय रिकामी. ताटावर बसणार एवढ्यात कोणकेऱ्याचा म्हेवणा दारात दत्त. बायकोची शीर ठणकावलीच. तिनं धाकट्या पोरार रग काढाय सुरवात केली. पण पोरं आता मोठी झालेत. त्यानं उलटा तिचाच गिन्ज काढाय सुरवात केली. अशात पावण्याला आत बसवलं. पाणी दिलं. बायको चहा करण्याची शक्यता नव्हती. तर कोणकेरीचा म्हेवणा सांगाय लागला. मुंबईची ट्रिप वाया गेली. त्या सोसायटीत धरणगुत्ती कोण नाहीच. असा खोटा पत्ता का दिला तुम्ही? त्याचा उलटा सवाल. झालं का किंग्याण. म्हटलं, बाबा, दुकानात पोस्टाच्या शिक्क्याचा लखोटा आहे. देतो चल. तर तो बाहेरच पडला. दुकानाच्या चाव्या घ्याव्यात म्हणून आत गेलो. वाढल्यालं ताट सोडून चाल्ला कुठं? त्यास्नी न्हाई येळ काळ. म्हणतच ती बाहेर आली. दारता कोणकेऱ्याचा म्हेवणा. त्याला म्हणाली, सारखं सारखं येऊन तुम्ही आमचं डोस्कं फिरवू नगोसा. तुमचं सामान काय हाय ते आजच्या आज घेऊन जायचं. तिला तशीच आत ढकलली. गाडीला किक मारली.

‘ब, बळीचा’ कादंबरीत राजन गवस यांनी रूढ निवेदनात इतर अनेक तंत्रांचा अवलंब केला आहे. त्यापैकी काही महत्त्वाची पुढीलप्रमाणे;

● **चित्रपट दृश्ये** : कादंबरीतील नायक कल्लाप्पा कोणकेरीच्या चित्रपट कथेतील दृश्ये कादंबरीच्या निवेदनाचा अविभाज्य भाग बनून येतात. कादंबरीकार राजन गवस व कादंबरीतील लेखक कोणकेरी या दोघांच्याही चिंतनाचा विषय शेतकरी, कृषिसंस्कृती हा असून अनेककेंद्री व्यामिश्र कथानक रचनेसाठी ‘कथानकांतर्गत कथा’ या रचना तंत्राने येणाऱ्या आडव्याप्पा शिणगारे या नायक व त्याच्या खेड्याच्या चित्रणासाठी चित्रपट तंत्र योजलेले आहे. अधिक स्पष्टीकरणासाठी पुढील दृश्यचित्रण पहा.

दहा-अकरा वर्षांच्या मुलांचा घोळका. आंब्याच्या झाडाचे आंबे पाडण्यात गर्क. झाडाच्या शेजारून कॅमेरा फिरत कुमार विद्या मंदिर असा फलक असलेल्या शाळेच्या जुन्या इमारतीवरून फिरू लागतो. इमारतीसमोर झेंड्याचा कठडा. त्याच्यावर उभी उंच पाईप. एक मुलगा त्या पाईपवर चढतो आहे. त्याला झेंड्याच्या टोकाला पोहचायचंय. झेंड्याच्या कठड्याजवळच खो-खोचे आखलेले ग्राऊंड. मुली खो-खो

खेळताहेत. तीनचार मास्तर व्हरांड्यात खुर्च्या टाकून निवांत गप्पा छोटत बसलेले आहेत. त्यांच्या अवती-भवती पोरे हुंदडत आहेत. कॅमेरा स्थिर.

एक मास्तर, येऽऽ शेक्याऽऽऽ इकडं ये.

दुसरा मास्तर, त्याला कशाला बोलवताय. आपणच चक्कर टाकू तिट्ट्याकडं. हा प्रस्ताव सर्वांनाच आवडतो. जागेवरचे सगळे मास्तर उठतात. शाळेच्या पायऱ्या उतरून रस्त्याला लागतात. रस्त्यावरून जाणारी-येणारी माणसं. त्यातला एकटा मास्तरांच्याजवळ थांबतो.

चहाच्या खोक्यात ते ऐसपैस बसतात. आधीचे एक-दोघे बसलेले मास्तरांकडे आशाळभूतपणे पहातात. कॅमेरा तिथेच रेंगाळतो.

अशात तात्या पाटलाची बुलेट हॉटेलसमोर. मास्तर चहा गडबडीने संपवायच्या नादात. तात्या पाटलावर कॅमेरा.

तात्या पाटील, आमच्या गावात आर्दाळकर गुर्जी होते. दिवस मावळला तरी आमची सुटका नसायची. सकाळी आठलाच शाळेत यायचे. तुम्हाला सांगून काय उपयोग? तुम्ही मास्तर कमी पुढारी जास्त. चालायचं. काळ बदलला.

मास्तर पटापट चहा घेऊन टपरीतून बाहेर पडतात....

कॅमेरा चहाच्या टपरीवरून सरळ गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर फिरतो. रस्त्यावर फक्त दोन-तीन कुत्री. बाकी लांबलचक रस्ता रिकामा... भयाण.

कादंबरीच्या कथानक रचनेत संथ निवेदनाच्या पाठोपाठ चित्रपटाची वेगवान संहिता कथनाची गती वाढवते. तर पाठोपाठ येणारे संथ निवेदन प्रसंगावरचे भाष्य, वर्णन, विश्लेषण, प्रतिक्रिया, अभिप्राय या दृश्यांना वास्तवाच्या संदर्भात नवा अर्थ देते.

● **पत्रांचा वापर :** या कादंबरीच्या कथन-निवेदनामध्ये वारंवार म. जोतीराव फुले व कांतारामजी यांना लिहिलेली पत्रे येतात. कादंबरीचे कोणकेरी व आडव्याप्पा हे दोन्ही नायक कृषिसंस्कृतीचे प्रतिनिधी आहेत. शेतकऱ्याकडे सरकार, संघटना व समाज या सर्वांचे समस्येच्या अंगाने दुर्लक्ष तर शोषणाच्या अंगाने अगदी बारीक लक्ष असल्याचे दिसून येते. या दोघांच्या जीवनदर्शनाच्या व त्यासंर्भातील प्रश्नांच्या निमित्ताने म. फुले व कांतारामजींना पत्रे लिहिली आहेत. ही पत्रे कथानकाची अविभाज्य घटक असून त्यांच्यामुळे कथानकाचा केंद्रीय घटक गाभाभूत स्वरूपात आकारास येतो. उदाहरणार्थ; पुढील दोन पत्रे पहा;

१. म. जोतीराव फुले यांना पत्र :

जोतीराव, तुमची मीमांसा चूक होती असे माझे म्हणणे नाही. तुमचा भटांच्यावरचा राग रास्त होता. भट कसकसे नाडितात हे तुम्ही बालपणापासून अनुभवल्यामुळे धारदार पद्धतीने तुम्ही भटास नागडे केले. हे चांगलेच जहाले. तुम्ही तुमच्या काळात केलेले धाडस ध्यानात घेता, ते असामान्यच. यास प्रत्यवाय नाही.

तुम्ही भटांस नागडे केले. तुमच्या अनुयायांनी उरली-सुरली कसर भरून काढली. तुमच्या काळात

चिपळूणकर, टिळक यांसारखे मान्यवर तुमच्या विरोधी गटात होते. तुम्हांस हीनवण्याचा एकही प्रसंग त्यांनी सोडला नाही. तरीही लिहिण्याचा एकही प्रसंग तुम्ही सोडला नाही. याचा परिणाम असा झाला की टिळकांच्या मृत्यूनंतर ब्राम्हण वर्गास नेतृत्वच करता आले नाही. याचे कारण ह्या तमाम वर्गांचे आपण व आपल्या अनुयायांनी मोडलेले कंबरडे. याचा आपसुक फायदा गांधींना झाला. गांधींना भारतीय राजकारणात उभे करण्यासाठी तुमचे खर्ची पडले प्रयत्न कोणी ध्यानातच घेतले नाहीत. आपल्याकडे ज्याचे श्रेय त्याला देण्याची पद्धतच नाही. म. गांधी या माणसाची आणि तुमची ओळख असण्याचे काही कारण नाही. पण तुम्ही जी वाट निवडली होती ती हेरून त्या वाटेचा हमरस्ता करण्याची कला त्यांना अवगत झाल्यामुळे त्यांनी ह्या भटांची भलतीच पंचायत करून टाकली. फक्त तुमच्या इतके थेट भटांना आव्हान देण्याचे त्यांनी टाळले. यात त्यांची हुशारी होती. करायचे त्यांना तेच होते पण मार्ग थोडा वेगळा अनुसरला. म्हणजे रस्ता तुमचाच. फक्त टोल न भरता शेजारच्या गावातून त्यांनी गाडी बाहेर काढली. तुम्ही म्हणाल हे आणि काय नवीन प्रकरण? म्हणून थोडे विषयांतर. चालेल ना? नाही चाललं तरी सांगायला हवच. आमचे माय-बाप सरकार आम्हाला चांगले रस्ते असावेत म्हणून भरपूर तसदी घेते आहे. त्यांना स्वतःला असे रस्ते बांधणे शक्य नाही. कारण बांधकाम खात्याकडचा सर्व पैसा त्यांच्या हुज्यांनी आधीच गैरमार्गाने खाऊन संपवलेला असतो. त्यामुळे रस्त्यास पैसाच नाही. यावर नामी उपाय माय-बाप सरकारनी काढला आहे. बांधा-वापरा-हस्तांतरित करा. म्हणजे रस्ता कोणीतरी धनदांड्याने स्वतःचा पैसा खर्ची घालून तयार करायचा. त्यावर येणाऱ्या-जाणाऱ्या वहानास हवा तेवढा-हवी तितकी वर्ष कर बसवायचा. घातलेल्या रक्कमेची दहापट रक्कम वसूल करायची आणि तो रस्ता निकामी व्हायच्या वेळी पुन्हा सरकारकडे सोपवायचा. म्हणजे चक्र पुन्हा पुन्हा चालू. एकूण काय की जनतेला नाडण्याचे सर्व उपक्रम दयाळू सरकार आमलात आणत आहे. ते द्या सोडून. तुम्हाला काय टोल द्यायचा नाही.

२. कांतारामजींस पत्र :

कांतारामजी,

सगळ्यात वाईट तुम्ही जागतिकीकरणाचे समर्थन करताय. जागतिकीकरण थोपवता येत नाही. एकदम मान्य. पण त्याला पेलण्यासाठी, मुकाबला करण्यासाठी आपल्याकडे तयारी काय? काहीच नाही. पिकात वळू घुसला की तो पिकाचे नुकसानच करणार. त्याच्या शेणाचे खत झाले की पीक पुन्हा तरारणार ही एकदम भंपक गोष्ट. वळू एकाच्या शेतात पीक खाणार आणि दुसऱ्याच्या शेतात खत. लाभ दुसऱ्यालाच. हे तुम्ही समजून घेत नाही. तुमचे म्हणणे बाजारपेठ खुली झाली की शेतकऱ्यांच्या मालाला किंमत येणार. पण त्याला माल पिकवायला पोषक वातावरण तर पाहिजे? पाणी-वीज नाही ऊस पिकवा. कांदा पिकावा, विका. पाऊसच नाही, ज्वारी पिकवा. तुमच्या भाकरीला शंभर रुपये दर मिळणार. पण ज्वारी पोट्यापुरतीही पिकण्यासारखे वातावरण नाही. तिथे भाकरी विकणार कसली? इथल्या मूलभूत सुविधांचे तुम्ही बोलत नाही. तुमची चळवळ बोलत नाही. का?

उपरोक्त पत्रे कादंबरीत लेखक कोणकेरीने लिहिलेली असली तरी त्यामध्ये वेगळेपण असे की, म.

जोतीराव फुलेंना लिहिलेल्या पत्रात त्यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील शेतकऱ्याचे दारिद्र्य, शोषणाची मीमांसा, ब्राह्मणनीती, सरकारची उदासीनता, सरकारी पाश, अज्ञान, अंधविश्वास, स्त्रियांचे गौण स्थान, रूढी दास्य या विषयांचे वर्तमानातील विदारक 'जैसे थे' वास्तव चित्रित केले आहे. कांतारामजींना लिहिलेल्या पत्रात स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध शेतकरी चळवळी, त्यांची नगदी पिकांच्या चळवळीकडील ओढ, चळवळीचे राजकारण आणि सहकाराची नवी मांडणी यांचा उल्लेख येतो.

एकंदरीत शेतकऱ्याला नाडणाऱ्या रूढी, शिक्षण, सत्ता व संपत्ती या घटकांची चिकित्सा 'ब, बळीचा' कादंबरीत या पत्रांच्या कल्पक रचनेतून अतिशय परखडतेने व जोतीरावांच्या आसूडाच्या फटकाऱ्याप्रमाणे तीव्र-टोकदारपणे येते. या पत्रामुळे कादंबरीचे कथानक आशयसूत्राच्या मध्यवर्ती केंद्राकडे सरकत राहते. पत्रांच्या योजनेमुळे परखड चिकित्सेचा अधिकचा आयाम कादंबरीच्या निवेदनास व पर्यायाने कथानकास अधिक बळकटी देतो.

३. डायरीतले आत्मचिंतन :

कथात्मक साहित्यात आत्मचिंतनास फारसा वाव नसतो. घटना-प्रसंगांच्या गदारोळात चिंतनास आवश्यक अवकाश उपलब्ध होत नाही. परिणामी निवेदनाची मते, प्रतिपादन अथवा दृष्टीकोण या मनोविश्लेषणासाठी आवश्यक प्राथमिक घटकांपुढे जाता येत नाही. मात्र 'ब, बळीचा' कादंबरीत कथागत लेखकाच्या डायरीची योजना करून त्याचा आत्मस्वर सशक्तपणे कथानकास पुढे नेताना दिसतो. कोणकेरीच्या मनातील अस्वस्थता, सर्वकाही जवळ असतानाही आणखी काही हवे असल्याची जाणीव, काहीतरी हरवत चालल्याची हूरहूर त्यातून प्रकट होते.

उदाहरणार्थ, आपल्याला आपल्या जगण्यातून आधार निर्माण करता आले नाहीत, की आपण सगळीकडून फक्त तुटतच जातो. माडीच्या ज्ञानी महाराजासारखं नाव टाकून गाव टाकून म्हणजे सगळा गोतावळा, घर विसरून जगता येईल आपल्याला? असला उद्योगच बिन कामाचा. आपला तुकारामच ग्रेट.

आशा हे समूळ खणोनी काढावी, तेव्हाची गोसावी व्हावे जेणे? नाही तरी सुखे असावे संसारी, फजिती सुसरी करू नये. आशा मारुनिया जयवंत व्हावे, तेव्हाचि निघावे सर्वांतुनी, तुका म्हणे जरी योगाची तातडी, आशेची बिबुडी करी आधी.

कादंबरीच्या निवेदनातील घटनांच्या गर्दीत संवेदनशील पत्रांचा आत्मस्वर गुदरमरतो. त्याला जे मनापासून सांगायचे असते त्याला निश्चितपणे मांडता येत नाही. हा आत्मस्वर तपशीलाच्या पलिकडचा असल्याने तो नेमका घटनाबद्ध करता येत नाही. अशावेळी चिंतन उपयुक्त ठरते. व्यक्तीच्या विशिष्ट अनुभवांच्या मयदितून हा अंतःस्वर मोकळा झाला की त्याला वैश्विकतेचे रूप प्राप्त होते. कादंबरीतील घटिते, दृष्यचित्रे या बाह्य जगतातील जड घटकांना बाजूला करून अंतःप्रज्ञेच्या प्रकाशात सततत्त्वांचा शोध अशा चिंतनाद्वारे कादंबरीकाराने घेतला आहे. 'ब, बळीचा' कादंबरीच्या सामान्य नायकांच्या पराभूत संघर्षाला हे चिंतन परात्मतेच्या उंचीवर पोहोचवते. म्हणूनच या कादंबरीचा नायक परागंदा झाल्यावर सारे त्याच्या मृत्यूची बातमी शोधत असताना

एक खोल संशयाचा डोह. कुठंच थेंब नाही. कोणत्या दिशेनं चालले हे तांडे जगण्याच्या मोडतोडीत. गाव गावातून हद्दपार होत जातात.

व्यवहारी वर्तमान जगण्याचा तळ सोलून काढल्यावर हाती राहते ती फक्त अस्वस्थता; तुटलेपण, याचा कवीमनाला झालेला साक्षात्कार अशा कवितांच्या माध्यमातून कादंबरीत येतो. जसा प्रत्येक थेंबात, प्रत्येक छोट्या लाटेतून समुद्रच उसळतो. त्याप्रमाणे प्रत्येक शब्द, पंक्ती, कडवे यातून कवीची घालमेल अधोरेखित होते. तसाच शब्दांच्या गद्य रचनेतून हाती न गवसणारा अर्थ या काव्यपंक्ती कथानकास बहाल करतात.

५. कीर्तन :

कीर्तन हा मुक्त संवादाचा पारंपरिक आकृतिबंध आहे. लोकसंवाद साधणारे प्रबोधन-जागरणाचे हे लवचिक माध्यम आहे. कादंबरीच्या विशाल अवकाशाला कीर्तनाचा हा पैस मानवणारा आहे. कादंबरीचा केंद्रबिंदू असणाऱ्या शेतकऱ्याची महती वारंवार आवृत्त करून ती वाचकाच्या मनावर घट्ट कोरण्यासाठी 'ब, बळीचा' कादंबरीत मंदिरातील बुवाच्या कीर्तनाचा वापर केला आहे. उदाहरणार्थ;

दृश्य, विठ्ठलाचे गावाच्या मध्यभागी असलेले देऊळ. खचाखच भरून गेलेले आहे माणसांनी. बुवा कीर्तन करण्यासाठी उभे. सोबत टाळकरी, मृदंगवाले, पेटीवाले इत्यादी. कॅमेरा देवळाचा, कानाकोपरा धुंडाळतो आहे.

ठोबाSS रुक्कमाईSS ठोबा SS रुक्कमाई SS

हा गजर वाढत जातो. मध्येच

बुवा, थांबा. सर्व वाद्ये बंद. एकदम शांतता

कोणे एके काळीSS केले गाSS कीर्तन

शेताचे नर्तनSS रोमरोमीSS

विठू तेव्हा नसे SS रानात राबायाSS

कशाच्या शेवयाSS वळू आताSS

कोरस, ठोSS बाS रुक्कSS माई ठोबाSS रुक्कमाबाईSS

बुवा, आया-बायांनो, संत सज्जनानोSS

मी बुवाSS ईश्वराचा SS कुआSS

लोकहो, विहीर बघितलीSS भाव म्हणता त्याला. भाव मनीचा भाव नव्हे.

भाव म्हणजे विहीर. याला मुसलमान कुआSS म्हणतात.

कोरस, ठोSS बाS रुक्कSS माई ठोबाSS रुक्कमाईSS

बुवा, लोक होSS माय-बापांनो, विठ्ठल नव्हता तेव्हा - म्हणजे कधी SS?

फार फार वर्षापूर्वी. मृदंगावर थाप ताक SSS धिन् SS ताक SS
बुवा, तेव्हा न्हवता विठ्ठल SS तेव्हा नव्हता पांडुरंग, व्यापताप दंगSS तेव्हा कोण ?
मंडळी, जेव्हा विठू नव्हता. पांडुरंग नव्हता. तेव्हा कोण होता? शेतकरी,
म्हणजे काय? विठ्ठलाआधी शेतकरी होता. विठ्ठलानंतर शेतकरी होता.
राजा नव्हता तेव्हा शेतकरी होता. राजा आला तेव्हा शेतकरी होता....

ठोबा SS रुक्कामाई SS ठोब्बा रुक्कामाई SS आडव्याप्पा तल्लीन होऊन कीर्तन ऐकतो आहे. त्याच्या मतानुसार बुवा खरे बोलतो आहे. कोण राजा ? कोण विठू ? त्याच्या चेहऱ्यावर काहीतरी सापडल्याचा आनंद. तो तन्मयतेने ठोबा SS रुक्कामाई SS म्हणतोय.

टाळांचा प्रचंड वाढत जाणारा आवाज. आडव्याप्पाला येत जाणारी ग्लानी SS वाढते स्वर एकदम आभाळ व्यापणारे, ठोबाSS रुक्कामाई SS ठोबा SS

तसे पाहता सूर्योदयापासून शेतात कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यास रंजन, बोध व आध्यात्मिक गरजेसाठी कीर्तनाकडे जावे लागते. मात्र या सांप्रदायिक लोककलेचा वापर कादंबरीकार राजन गवस यांनी कृषिपरंपरेची महती अधोरेखित करण्यासाठी केला आहे.

६. लोककथा :

कादंबरीच्या सुरुवातीला कादंबरीकार राजन गवस यांनी एक मिथ्यकथा दिली आहे. कादंबरीगत लेखक कोणकेरी आपल्या दुकानदार मित्रास गोष्ट ऐकवतो, ‘एका राजाला बाई समजून घ्यायची होती. ऋषीने त्याला सांगितलं, ‘पहिली मेंदूतली वासना बाजूला काढ. तुला बाई समजेलं. राजा म्हणाला, ‘वासना बाजूला काढली की बाईत काय राहिलं ?’ ऋषी म्हणाला ‘माणूस’. कादंबरीच्या एकंदर ज्ञानात्मक मांडणीचा व्यूह लक्षात घेता ही कथा कादंबरीची नांदी आहे. चंगळवादी प्रवृत्तीच्या पशुपातळीवरच्या राजाला ऋषीने दिलेले उत्तर हे या कादंबरीचे सारतत्त्व आहे.

एकंदरीत निवेदनाचा विचार करता या कादंबरीत अनेक दृश्यखंडातील एका संपूर्ण चित्रपटाची पटकथा आहे. दोन भिन्न संदर्भांच्या चौकटींना एकत्र जोडून एका नवीन संदर्भाची चौकट निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे. चित्रपटाचा निर्माता, दिग्दर्शक यांच्या प्रतिक्रिया, अभिप्राय यांच्यासह या चित्रपटाच्या निर्मितिकाळांविषयीच्या पटकथा लेखनाच्या डायरीतल्या नोंदी ही चौकट प्रशस्त करणाऱ्या आहेत. स्वगते, मिथ्यकथा, रूपके, कविता, चिंतन अशा निवेदनाच्या विविध पर्यायी पद्धतींचा वापर या कादंबरीत करण्यात आला आहे. ही केवळ निवेदन तंत्रे नसून जाणिवांच्या अभिव्यक्तीचे घाट आहेत.

३.३.५ ‘ब’, बळीचा कादंबरीतील भाषाविशेष :

आशय व अभिव्यक्तीच्या बाबतीत प्रयोगशीलता जपणाऱ्या ‘ब’, बळीचा’ कादंबरीत भाषेचे भानही

सजगतेने सांभाळले आहे. कादंबरीतील भाषेचे स्वरूप निवेदनाची आणि संवादाची भाषा अशा स्थूल स्वरूपाचे नाही. या कादंबरीच्या भाषेला बोली रूपापासून ते तत्त्वचर्चेच्या प्रगल्भ भाषिक जाणिवेपर्यंत अनेक कंगोरे आहेत. अर्थाच्या अनेक छटांबरोबरच संवेदनांचे आवेग जपणाऱ्या जाणिवांच्या सूक्ष्म छटाही त्यातून प्रकर्षाने प्रत्ययास येतात. कादंबरीच्या अनेक पदरी रूपबंधाप्रमाणे कादंबरीकाराने भाषेचा साक्षेपी वापर केला आहे. पात्र व घटनेच्या संदर्भात भाषेचा अंतःस्तर वेगळे रूप धारण करतो. एकट्या कोणकेरीच्या लेखनाचाच विचार केला तर त्याच्या डायरीची भाषा आत्मसंवादी, काव्यात्मक व गूढतेकडे झुकणारी आढळते.

जोतीरावांना व कांतारामजींना लिहिलेल्या पत्रांची भाषा प्रौढ, गंभीर संदर्भयुक्त व खंडण-मंडणाच्या स्वरूपाची आहे. चर्चा जिंकणाऱ्या विजिगिषुवृत्तीची आक्रमकता, विचारांची स्पष्टता व मांडणीचा काटेकोरपणा हे तिचे विशेष आहेत. याबरोबरच परखड स्पष्टता आणि उपहास हे पत्ररचनेतील भाषाविशेष कादंबरीच्या भाषा वैभवात भर टाकतात.

व्यक्तीच्या भाषेचा स्वभावदर्शनासाठी अतिशय उत्तम वापर राजन गवस यांनी केला आहे. त्यामुळेच दार्भिक वृत्तीच्या झिंगारू दारूवाल्याची भाषा कृत्रिम रचनेची, त्याच्या ढोंगी स्वभावाची निदर्शक म्हणून येते. जिवबा दानवाडेची परिस्थितीप्रमाणे बदलणारी लुटारू प्रवृत्तीची येते, आडव्याप्पा व दिपूशेठ या ऐंद्रिय व प्राथमिक पातळीवर जगणाऱ्या पात्रांची भाषा स्पष्ट, कोणताही आडपडदा न ठेवणारी येते. कादंबरीचा कथाभाग असलेल्या जंगलातील धनगरांची यवूस, जाऊस, जेऊस अशी संकारांत क्रिया पदांची बोली, वाक्यरचनेतील शब्दांचा अल्पवापर निरागस जीवन पद्धती सूचित करण्यास उपयुक्त ठरते.

या ठळक भाषाविशेषांबरोबरच संवाद, निवेदन, चिंतन, काव्यरूप आदीतून येणारी अन्य भाषारूपे पाहता या कादंबरीची भाषा बहुआवाजी असल्याचे दिसून येते. लेखकाच्या या साक्षेपी भाषावापरातून शेती, शेतकऱ्यांबरोबरच बदलत्या खेड्याचे वर्तमान तरल चित्रस्पर्शी रूपात उभे राहते. धनगरी बोलीपासून प्रौढ प्रगल्भ भाषा व काव्यात्मतेचा बाज जपणारी चिंतनशीलता हे या भाषेचे विशेष आहेत. शब्द, वाक्यरचना व अर्थनिर्मिती अशा विविध पातळ्यांवर या कादंबरीचे मोठे भाषिक भांडार समोर येते. त्याची काही प्रातिनिधिक उदाहरणे पाहा.

अ) शब्द :

- १) ग्रामीण : उस्तवारी, चौमाळ, झुंबड, बक्कळ, मायंदळ.
- २) धनगरी बोली : यवूस, जाऊस, जेऊस.
- ३) बोलीभाषेत सहजतेने येणाऱ्या शिव्यांचा वापरही सर्रास केला आहे.
- ४) प्रमाणभाषा व काव्यरूप शब्दांचाही उत्तम वापर जागोजाग आढळतो.

ब) वाक्यरचना :

कमीत कमी शब्दवापरांची छोटी सुटसुटीत वाक्यरचना हे या कादंबरीचे भाषिक वैशिष्ट्य आहे,

मग कुठ शोधूया सांग त्येला? किंचित वैगातलेला.

बहीण, त्येबी खरंच हाय.

तायच्वा, जनलाजेसतव बघायचं जरा कुठं कुठं जाऊन.

तरपासून मग कुठल्या गुत्यावर जाऊ म्हणतीस?

तायच्वा, कुठल्या त्ये मी कसं सांगू? भन हाय म्हटल्यावर गुत्यावर जायाला लाजायचं कशाला?

लाजालाय कोण? खरं गुत्ता काय योकच हाय. गावाला दहा गुत्तं.

बहीण गावातलं सगळं गुत्तं बघितलं.

तिथं तू कशाला गेलतीस?

तायच्वा, आपलं माणूस गेलंय म्हटल्यावर जायाय नको.

तोल सुटून तू गप्प गऱऱ घालकाडी.

बहीण घाबरून, तुमी नकोसा भांडू. माझंच नशीब फुटकं हाय, त्येला कोण काय करणार?

तिघेही फक्त शून्य नजरेने बसून रहातात. कॅमेरा त्यांच्यावर.

माडीचा डोंगर महामार्गापासून फक्त एक किलोमीटर, डोंगर चढून आलं की भव्य देवालय. दत्ताचं की महादेवाचं. कोणत्या देवाचं कोणतं देवालय कळतच नाही. त्यातल्या त्यात एक खूण. महादेवाची पिंडी असते. मूर्ती असेलच असं नाही. नंदी असला की समजायचं महादेव इथं आहे हं. माडीचे ज्ञानीमहाराज सतत निरोप देताहेत. हे कोण ज्ञानीमहाराज. ते कशासाठी बोलावताहेत. कुठल्याच महाराजांचा माझा काहीच संबंध नाही. तरी ते बोलावत आहेत. माडीचा डोंगर.

ज्ञानीमहाराजांनी खोल कपारीत डोंगर पोखरून आपल्या वासतव्यासाठी चार खोल्या बांधलेत. भगवी पताका आहे. म्हणून कळतं इथं महाराज राहातात. दत्तावतारावर महाराजांचा विश्वास आहे. स्वतःला दत्तपंथी मानतात. डोंगर उतरून त्यांच्या कपारीतील मठात गेलो. तेव्हा सांगितलं गेलं महाराज. विश्रान्ती घेत आहेत. त्यांच्या मठाची रचना तर पाहू म्हणून खोलीच्या समोरून मोकळ्या व्हरांड्यातून खाली उतरतानाच जटाधारी सन्याशानं पाहिलं. तो एकदम दाराआड झाला. पुन्हा परतून उंबराच्या झाडाखाली येऊन टेकलो. इतक्यात दुसरा जटाधारी संन्यस्त गृहस्थ माझ्यासामेर येऊन उभं राहिला. महाराज येत आहेत. तुम्हाला दर्शन हॉलमध्ये बसून घ्यायला सांगितलंय. वीस-पंचवीस फूट दूर असा दर्शन हॉल. महाराजांचं आसन. समोर पसरलेल्या शिवारावर नजर. काळ्याशार जमिनीच्या लांबसडक पट्ट्यामध्येच झाडांचा वावर. डोंगरांच्या लांबच लांब रांगा. धुसर क्षितिजाची रेघ.

महाराज पारंढ्याशुभ्र वस्त्रात. प्रचंड वाढलेली दाढी. शेलाटी अंगकाठी. लांबसडक नाक. घारे डोळे तीक्ष्ण नजरेचे. कुठं तरी झालीय भेट. थांबलेले भक्त दर्शन घेत आहेत. महाराज मला बसण्याची खूण करत आहेत. जमलेली गर्दी पांगली. महाराज एकटेच. समोरासमोर.

कसं चाललंय ?

कारकुनाचं कसा चालणार ?

चित्रपटासाठी पटकथा लिहिली म्हणे ?

अजून सुरू आहे. पूर्ण होत नाही.

कशी होणार. शेतकरी-शेती समजून घेऊन काम करायचं म्हणजे वेळ लागणार.

चालायचंच

पण शेतकऱ्याला बदनाम करणारं लिहिणं बरं नाही.

आपण कुठं तरी भेटलोय ? महाराज सावध.

आपण सोबतच असतो एकमेकांच्या. भेटायचा प्रश्न कुठं ?

ते आध्यात्मिक सोडा. पण आपण भेटलोय. महाराजांनी विषय बदलला. शेती कधीच फायद्यात येत नाही. हा निराशावाद. आम्ही मठामार्फत सेंट्रिय शेती केलीय. मठाची वीस एकर जमीन आहे. सगळी शेती सेंट्रिय. रासायनिकचा कणही येऊ द्यायचा नाही. चार वर्षे झाली.

आपण भेटलोय कुठं तरी

तेच तेच विचारता कशाला गुंतून पडायचं. सेंट्रिय शेतीचा प्रचार करायला हवा. तर माती वाचेल. आताचं खेडं नष्ट करायला हवं. नवं उभं करायला हवं. अन्यथा सगळी बाभळीची वाळवंट.

आताचं खेडं नष्ट करायचं ?

होय. केलंच पाहिजे. आता खेडं पोखरलंय. नवं उभं करायला हवं.

महाराज हा प्रचार तुम्हीच कराय हवा. तुमचा शब्द प्रमाण. त्यामुळं प्रचार अधिक होईल.

आमच्या पातळीवर आमचे प्रयत्न सुरू आहेत. पण मला चांगला प्रचारक हवा आहे. महाराज बोलायचे थांबले. एकदम समाधिस्त.

चावडीची झाली फावडी. फावड्यांनं लुटा. लुटायला बसलेले, लुटायला टपलेले, लुटारूंच्या टोळ्यांच्या पुन्हा टोळ्या. गल्लीत टोळ्या. दिल्लीत टोळ्या. टोळ्यांची गोंडस नावं. टोळ्या प्रसिद्ध करतात अजिंठा. लुटीचा अजिंठा, कसं लुटू ? कुठं लुटू ? लुटण्याचं वेळापत्रक. वेळापत्रकानुसार लुटीचा जाहीरनामा. कोणी म्हणतं वचननामा. लुटीचं वचन. वचनावर चालणाऱ्या गावाला लुटीचा वचननामा. कोण देतं वचन. लुटारूंचा थिंक टँक. लुटा लुटा एक एक बँक. आता बँक संपली. योजनांची लुटालूट. महालूट. की महालूट. बघता बघता ह्या गल्ल्या, हे गाव, हा तालुका हा जिल्हा हे राज्य लूट भरल्या अंगानं विव्हळत फिरतं आहे. लुटारूंच्या वल्गनेत. खंगत खंगत.

दृश्य : मध्यरात्र

बहिणीच्या दारात थाप पडते. आडव्याप्पा दचकून जागा होतो. लाईट लावतो. आतूनच कोण हाय असं

विचारतो, बाहेरून दिनुचा मित्र असा आवाज येतो. एवढ्यात बहीण-गिरजा उठून बाहेरच्या सोप्याला येते. आडव्याप्पा दार उघडतो.

बाहेरील माणूस, वहिनी, दिन्याला तालुक्याच्या सरकारी दवाखान्यात अॅडमिट केलाय.

आडव्याप्पा, म्हणजे काय जिवंत.

माणूस, सलायन लावलंय. बोलत न्हाई.

गिरजा, कुठं गावला ? कोण व्हतं संगट? कुणी केला आडमिट?

आडव्याप्पा, एकदम सगळं इच्चारू नको. ते आत यीऊ देत. बसू देत. मग इच्चारूया.

तो माणूस आत येतो. आडव्याप्पा, झोपलेल्या अंथरूणावर टेकतो. आणि सांगू लागतो.

बाजारला म्हणून तालुक्याला गेलतो. तिथं दसऱ्या भेटला.

आडव्याप्पा, ह्यो कोण दसऱ्या ?

गिरजा, वाद्याचा मैतर. दोघं मिळून दारूचा धंदा करत्यात.

माणूस, त्यानं सांगितलं. दवाखान्यात गेलो. तर नुसता लोदा व्हवून पडल्याला दिन्या, बलवून बघितलं. नुस्त डोळं फिरवतंय. डाक्टर म्हणाला, व्हतंय दुरुस्त. गिरजा, इतके दिवस भाडे व्हते कुठं म्हणं? दसऱ्या काय बोलला?

माणूस, कुठं वाडीच्या जत्रंला गेलती म्हणं? तिथंच प्याली भरपूर. तिथनं तालुक्यात आली. गुत्यावरच पडून व्हती दोन दिवस. मालकानं मुन्सिपलटीचं लोक बलवून दवाखान्यात आडमिट केलं.

गिरजा, दसऱ्या तेवढा सबासुबा आसंल. त्या भाड्याला आमचं घर बुडवायचंय हायऱऱ देव बघून घील त्येला. हात घासाय लागते.

आडव्याप्पा, त्येला शिव्या दिऊन काय उपयोग. आपलंच नाणं खोटं. त्येला त्यो काय करणार?

गिरजा, आता जाऊया तालुक्याला. ती उतावळी.

माणूस, आता कसं जाणार? भगटायच्या गाडीनं जावा. हाय व्यवस्थित आता.

आडव्याप्पा, तुमाला एवढी रात्रं कशी झाली?

माणूस, त्येंच्या जवळच की. व्हती मोटर सायकल. म्हटलं ह्येंची शिस्त लाऊन जाऊ. चलू?

गिरजा, बरं केल्यासा. माझा तर जीव टांगणीला लागलाता.

माणूस बाहेर पडतो. मोटर सायकल सुरू झाल्याचा आवाज

गिरजा, ह्या भाड्याऱऱ खोटं बोलतोय. ही तिघांबी असणार. तिघांची सांगड हाय. ह्या दोरूचा धंदा करतोय. ते दोघे उश्ररी आणून देत्यात.

आडव्याप्पा, असू दे. झोप आता. सकाळी जाऊ या तालुक्याला.

बहीण आत जाते. आडव्याप्पा लाईट बंद करतो. फक्त अंधार.

३.५ शब्दार्थ

चिक्कार - भरपूर, उफराळ - गावाच्या वेशीबाहेर भूताखेतांच्या बंदोबस्तासाठी केलेली शांती, चकोट - चकचकीत. डेरी - डेअरी. मोंगलाई - मोगलाई-सत्ताधाऱ्यांचा अरेरावीपणा. टपणं - शेतीचा कसण्यायोग्य लहान तुकडा. आडगा - अडाणी, व्यवहारज्ञान नसलेला. सुदीक - सुद्धा. कलागती - कळ लावणे, विघ्न निर्माण करणे. गोड्ड - वांझ. बैदा - नको असलेले. आबंड - सांभाळण्यास / आवरण्यास कठीण (जनावर). नड - गरज

३.६ समारोप

‘ब, बळीचा’ ही कादंबरी रचनेचा एक नाविन्यपूर्ण प्रयोग आहे. अनेक उपकथानकांना आपल्या कथेत सामावून ‘कथांतर्गत कथा’ अशी कादंबरीची संहिता आहे. अनेक उपकथांची सुरुवात करून त्यांना शेवटी सूचकतेने मोकळे सोडताना कादंबरीकाराने पारंपरिक कथनतंत्रातील उत्कंठावर्धनाचे तंत्र, रचनेचे तत्त्व म्हणून योजले आहे. कादंबरीचा निवेदक स्वतःहून काही न सांगता वाचकांना स्वतः विचार करावयास भाग पाडतो.

सर्वसामान्यांचे प्रतिनिधी ठरावेत अशी कल्लाप्पा कोणकेरी व आडव्याप्पा शिणगारे या ग्रामीण पात्रांची, खेड्याच्या पार्श्वभूमीवरची ही कादंबरी एकाचवेळी शेतकरी व शेतीच्या भूतकाळ व वर्तमानाची चिकित्सा करते. त्यासाठी कादंबरीत डायरी, नोंदी, पत्रे, चित्रपटाची पटकथा, आत्मसंवादी निवेदने, काव्यरूप नोंदी यांचा साक्षेपी वापर केला आहे. कलाद्रव्यांची लवचिकता आणि भाषेची आविष्कार क्षमता यांचा मेळ घालून वास्तवाचे कलात्मक चित्रमयी दर्शन कादंबरीकाराने शेतकऱ्यांच्या निष्ठेने घडवले आहे. उपरोक्त लेखनतंत्रांच्या घुसळणीतून अनुभवांचे अनेक पैलू कादंबरीकार समोर आणतो. कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराच्या परिचित आकृतिबंधाला धक्का देत ब, बळीचा ही कादंबरी नवसर्जक आख्यानाच्या पातळीवर पोहोचते. ‘कथांतर्गत कथा’ अशी रचना, अनेकस्तरीय भाषा, कृषिनिष्ठ समाजव्यवस्थेला केंद्रवर्ती स्थान, अनेकपदरी प्रसंगांची उभारणी व लेखनतंत्राची लवचिकता ही या कादंबरीच्या अभिव्यक्तीची बलस्थाने आहेत.

३.७ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. ‘ब. बळीचा’ कादंबरीत चित्रपटाच्या कशाचे तुकडे वापरले आहेत?
(गुढकथा / भयकथा / पटकथा)
२. कोणती चळवळ मोडल्याशिवाय शेतकऱ्यांचे भले होणार नाही असे कल्लाप्पा कोणकेरी पत्रातून आपले मत मांडतो?
(ग्राहक / सहकार / भूदान)

३. शेतकरी संघटना नागरी पिकांविषयीचीच आंदोलने का करते हे कोणकेरी कोणाला पत्रातून विचारतो?
(शरद जोशी / खा. राजू शेटी / कांतारामजी वडेटीवार)
४. दिपूशेठला कोणत्या जंगलात लपवून ठेवले जाते?
(मठगाव / आजरा / उपेनबेटगिरी)
५. कल्लाप्पा कोणकेरीने कोणास आपल्या पत्रातून शेतकऱ्यांच्या विदारक वास्तवाची वस्तुस्थिती कळविली आहे.
(म. जोतीराव फुले / म. गांधी / पं. नेहरू)

लघुत्तरी प्रश्न

आडव्याप्पा शिणगारेच्या संदर्भात केलेली 'कथानकांतर्गत कथा' थोडक्यात स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : 'ब, बळीचा' ही आशय व अभिव्यक्तीमध्ये नवनवे प्रयोग साकारलेली राजन गवस यांची महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे. आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये कथानकाच्या रचनेपासून ते भाषेच्या अनेकस्तरीय वापरपर्यंत अत्यंत सूक्ष्मतेने विचारपूर्वक निर्माण केलेली ही कादंबरी आहे. मामलेदार कचेरीत काम करणाऱ्या व संवेदनशील लेखन असलेल्या कल्लाप्पा कोणकेरींच्या गायब होण्यातून कादंबरीच्या कथानकाची सुरुवात होते. या कथाकनकास अनेक उपकथांची जोड असून त्यातील एका कथानकाचे मध्यमवर्ती पात्र आडव्याप्पा शिणगारे हे आहे. कोणकेरीच्या चित्रपटाच्या पटकथेतील हे मुख्य पात्र आहे.

विवेचन : 'ब, बळीचा' कादंबरीच्या मूळ निवेदनात चित्रपटाच्या पटकथेचे तुकडे वारंवार येत राहतात. चित्रपटाच्या पटकथेच्या पार्श्वभूमीवर निवेदनातून लेखकाची मते, अभिप्राय, प्रतिपादने यातून शेतकरी व शेतीशी संबंधित वास्तव अधोरेखित होते. या वास्तवाचा केंद्रबिंदू आडव्याप्पा हा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. कुटुंबापासून तुटत चालल्याच्या पार्श्वभूमीवर खचत जाणाऱ्या आडव्याप्पाची ही कथा आहे. जिवबा दानवाडेने त्याच्यावर दाखवलेल्या अविश्वासातून त्याच्या 'स्व' अस्तित्वशोधाला सुरुवात होते. त्यातून तो आबा नरसाळेच्या बांधावर जाणे पत्करतो. ही आडव्याप्पाची एक कथा. त्याला जोड आहे ती बहिणीचे आजारपण व मेहुण्याच्या व्यसनाधिनतेची. भाऊ संगापाने वेगळा हिस्सा मागून आपले कुटुंब विघटित केल्याचे उपकथानक त्याला अधिक उद्ध्वस्त करते. शेतीच्या, पावसाच्या बेभरवशीपणाबरोबरच सेवा संस्थेचे राजकारण, भ्रष्टाचार याचा तो बळी ठरतो. दैनंदिन ग्रामीण जीवन, मुलांच्या शाळेचा खर्च अशा खर्चांमुळे त्याचा जीव मेटाकुटीला येतो. पत्नीचे दागिने गहाण टाकून बहिणीला वाचवू पाहणाऱ्या आडव्याप्पाला आपल्या भावांच्या कोरडेपणाचा संताप नुकसानीकडे नेतो. अशातच शाळा शिकायलाही पैसा, नोकरीलाही पैसा लागतो तर आपल्या मुलाचीही या परिस्थितीतून सुटका नाही याची जाणीव त्याला अधिकच हलवून सोडते. अशातच जिच्या दुधाच्या पैशावर कसाबसा संसार रेटला जातो आहे. ती म्हैस गमावल्यावर तर तो भ्रमिष्टच होतो. या कादंबरीतील आडव्याप्पा हा केवळ दरिद्री-अल्पभूधारक शेतकरी आहे म्हणून त्याची ही

अवस्था होते असा सरळसोट विचार न मांडता त्याला तिथंपर्यंत पोहोचवणाऱ्या व्यवस्थेचा उलघडा करणारी ही रचना आहे. बेभरवशाच्या लहरी निसर्गाबरोबरच बी-बियाणापासून, खत व पतपुरवठ्यापर्यंत शेतकऱ्याला नाडणाऱ्या व्यवस्थेचे हे अंतर्गत ताणेबाणे त्याचे जीवन तणावग्रस्त बनवतात. अज्ञान, दारिद्र्य, रूढी, व्यसनाधिनता, भ्रष्टाचार, नात्यातील दुरावा अशा अनेक कथासूत्रांमुळे आडव्याप्पाचे भावविश्व उद्ध्वस्त होत जाते.

समारोप : आडव्याप्पा शिणगारे हा केवळ अल्पभूधारक शेतकरी व दरिद्री माणूस म्हणून त्याचे जीवन एकसूरी ठरत नाही. एक माणूस म्हणून त्याला स्वातंत्र्य असले तरी समाजातील शोषण करणाऱ्या घटकांनी त्याला पुरते जखडून टाकले आहे. त्याला आपल्या पाशात गुरफटून टाकणाऱ्या अनेक उपकथांच्या मिश्रणातून आडव्याप्पाच्या विनाशाच्या गर्तेकडे ढकलले जाण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करणारे मूळ कथानक साकार होते.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न : 'ब, बळीचा' कादंबरीच्या निवेदनातील विविध तंत्रांमुळे अभिव्यक्तीत काय बदल घडले आहेत याविषयी सविस्तर चर्चा करा.

प्रास्ताविक : विशेषतः साठोत्तरी कालखंडात मराठी कादंबरीने आशय व अभिव्यक्तीच्या अनेक प्रयोगांना महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. 'ब, बळीचा' या कादंबरीत असे अनेक प्रयोग रचनेच्या प्रत्येक अंगांमध्ये प्रत्ययास येतात. कादंबरीचा अनुभव वाचकापर्यंत जसाच्या तसा संक्रमित करण्यासाठी अभिव्यक्तीची नवी तंत्रे योजावी लागतात; किंवा रूढ तंत्राचा नव्या पद्धतीने वापर करावा लागतो. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये अभिव्यक्तीसाठी निवेदनात चित्रपट, पटकथा, काव्यपंक्ती, कीर्तन, डायरीलेखन, पत्र, मिथके यांचा सढळ वापर केला आहे. या तंत्रांमुळे सलग निवेदनाच्या एकरेषीय कथानकास चित्रमयता, रसाळ संवादित्व, चिंतनशीलता, तात्त्विक चर्चा व विशिष्ट अनुभवास साधारणीकरणाची जोड मिळाली आहे.

विवेचन : कथात्म साहित्यामध्ये निवेदन हे साहित्यकृतीची संहिताबांधणी करत असते. लेखकाच्या सुट्या अनुभवांच्या सलग मांडणीतून एकत्व परिणामसूचक कथानकाची ही रचना असते. निवेदकाच्या लेखन हेतूनुसार अनुभवाची ही संघटना वेगवेगळी रूपे घेते. 'ब, बळीचा' कादंबरीत कादंबरीकाराला उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर असलेली कृषि संस्कृती मांडायची आहे. त्यासाठी जबाबदार व्यवस्थेची चिकित्सा करावयाची आहे. त्यासाठी कादंबरीकाराने व्यापारी वृत्तीचा निवेदक, संवेदनशील लेखक व अल्पभूधारक शेतकरी असा तिहेरी रचनाव्यूह उभा केला आहे. या तिघांशी संबंधित उपकथांचे जाळेही अगदी सूक्ष्मतेने दिले आहे. अनेक उपकथानकांना सामावणाऱ्या 'कथानकांतर्गत कथा' अशा स्वरूपाची संहिता त्यासाठी राजन गवस यांनी मुक्रर केली आहे. अशा बहुविध स्वरूपाच्या अनुभव निर्मितीसाठी केवळ कथानकाच्या रूढ पद्धती पुरेशा ठरणार नाहीत हे जाणून त्याला दृश्यात्मकता, ध्वनी, लोकसंवाद याबरोबरच चिंतनशील वैचारिकतेची जोडी दिली आहे.

'उपेनबेटगिरी' या ग्रामीण खेड्यातील कृषिनिष्ठ वातावरण नजरेसमोर ठेवून, त्यातील अंतर्गत तणावांचे

चित्रण चित्रपटकथेच्या तंत्राने उलघडत जाते. कथानक लेखक कोणकेरीच्या या पटकथेचा नायक आडव्याप्पा त्याच्या दरिद्री, अज्ञानी, रूढीग्रस्त भवतालासह त्यातून उभा राहिला आहे. रूढ 'साहित्यातील निवेदनाच्या संथ पार्श्वभूमीवर ही वेगवान चित्रदर्शी मांडणी अधिक परिणामकारक ठरते. निर्जीव कॅमेऱ्याच्या तटस्थतेने आडव्याप्पाची पराभूताची लढाई या तंत्राने रेखाटली आहे. शब्दांच्या अल्पवापराने व तुकडेवजा दृश्य मांडणीतून कादंबरीकार तीव्र टोकदारपणे आडव्याप्पाची अवस्थता उभी करतो.

निवेदनाच्या तंत्रामध्ये कल्लाप्पा कोणकेरीच्या डायरीतील नोंदी येतात. या नोंदी केवळ दैनंदिन घडामोडीपेक्षा चिंतनाच्या स्वरूपाच्या आहेत. संवेदनशील लेखकाच्या अस्वस्थतेला या चिंतनाने व्यापकत्व आलेले आहे. सामान्य जीवन व्यवहारामगील कार्यरत संवेदनयुक्त विचारव्यूह चिंतनाने अधोरेखित होतो. निव्वळ निवेदनात अशा स्वरूपाची व्यापकता शक्य नसल्याने डायरीतील चिंतनाची योजना कादंबरीकाराने केली आहे.

कथात्म साहित्यामध्ये ललित गद्य स्वरूपाची तत्त्वचर्चा ठराविक मर्यादेच्या पुढे घेणे अशक्य ठरते. 'ब, बळीचा' कादंबरीत म. जोतीरावांच्या काळातील शेतकऱ्यांची स्थिती स्वातंत्र्यानंतरही बदलली नाही; इतकेच नव्हे ती अधिकच बिघडत चालल्याचे प्रखर वास्तव रेखाटले आहे. त्यासाठी म. फुलेंना नायकाकडून पत्रे लिहिण्याचे तंत्र योजले आहे. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मध्ये म. फुलेंना मांडलेली शेतकऱ्यांच्या शोषणाची कारणे आज अधिकच व्यापक झाली आहेत. म. फुलेंच्या पत्रात भूतकाळाच्या संदर्भात विदारक वास्तव मांडले आहे. तर कांतारामजी वडेद्विवार यांना लिहिलेल्या पत्रात शेतकऱ्यांच्या चळवळीचा परामर्श व सहकारातील भ्रष्टाचार याविषयीची परखड मते कथागत लेखक कोणकेरी नोंदवतो.

कादंबरीत येणारी काव्यरूपी रचना कादंबरीचा अवकाश अधिक व्यापक करते. कादंबरीच्या गद्य भाषेतील घटनासंबंधता टाळून निवेदकाच्या मनातील अस्वस्थता तीव्रतेने प्रकट होते. गद्य भाषेची नीरस, रटाळता टाळून तिला आत्मतत्त्वाचा स्पर्श या काव्यरूप योजनेच्या तंत्राने साध्य केला आहे.

'ब, बळीचा' कादंबरीत लोकसंवादाचे माध्यम असलेल्या कीर्तनाचा वापर शेतकरी व शेतीच्या प्राचीन अस्तित्वाचा विचार वारंवार आवृत्त करण्याच्या रूपात मांडला आहे. सृजनशीलतेची सुरुवात व व्यापक अवकाश असलेल्या शेतीला दुय्यम ठरवणाऱ्या पंडिती ज्ञानातील पोकळपण कीर्तनातून मांडले आहे. साहित्याच्या निवेदनातील बंदिस्तपणा टाळून लवचिकतेने संवाद साधण्याची ही रचना आहे.

कादंबरीच्या निवेदनात लहान सहान रूपकांच्या योजनेबरोबरच कादंबरीची नांदी ठरावी अशी ऋषी आणि राजातील संवादाची लोककथा येते. केवळ स्त्रीच्या 'माणूस' पणाविषयीच नव्हे, तर एकंदर सर्वच स्तरातील जीवनाकडे पाहण्याची उच्चतर नैतिक दृष्टी या छोट्याशा लोककथेतून कादंबरीकार उभा करतो.

कादंबरीच्या अनेक केंद्री कथानकातील उपकथानकांच्या कालक्रमाची मोडतोड हा सलग एकरेषीय निवेदनाला कादंबरीकाराने दिलेला धक्का आहे. अशा कालक्रमाच्या मोडतोडीतून वाचकाला सहज काही सांगण्यापेक्षा त्याला सजगपणे विचार करण्यास कादंबरीकार भाग पाडतो. कादंबरीच्या सुरुवातीस निवेदक 'मी

काही सांगणार आहे यापेक्षा आपल्याला काही शोधायचे आहे' असे सूचित करतो. हे सूचित करण्यासाठी कालक्रमाची मोडतोड आवश्यक ठरते. त्यामुळे तयार अर्थनिर्देशापेक्षा वाचकाला त्यासाठी स्वतः धडपड करावी लागते. कथानकाच्या अनेक उपकथानकांना एक चरम बिंदूवर कोणत्याही निश्चित शेवटाशिवाय मोकळे सोडले आहे. विशिष्ट अर्थाच्या बंधनात बंदिस्त करण्यापेक्षा अनेकांशी रचनेसाठी अशी मोकळ्या रचनेची योजना कादंबरीकाराने केली आहे.

समारोप : एकंदरीत निवेदनाच्या रूढ पद्धतीतील एकारलेपण टाळण्यासाठी चित्रपट पटकथा, कीर्तन, डायरी लेखन, पत्र, मिथक यांची योजना कादंबरीकाराने केली आहे. या तंत्रांच्या योजनेमुळे कादंबरीच्या गद्य भाषेला चित्रदर्शित्व, रसाळता, चिंतनशिलता व तात्त्विक चर्चेची प्रगल्भता यांची प्राप्ती झाली आहे.

३.८ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा

- कादंबरीचा निवेदक दिपूशेठ हा व्यवसायाने कोण आहे ?
(कारकून / लेखक / भांड्यांचा व्यापारी)
- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील संवेदनशील लेखक म्हणून कोणते पात्र येते?
(कल्लाप्पा कोराणे / कल्लाप्पा कोणकरी / कल्पेश कोठारे)
- 'ब, बळीचा' या कादंबरीचे कादंबरीकार कोण आहेत?
(कल्लाप्पा कोणकरी / दिपूशेठ / राजन गवस)
- 'उफराळ' या चित्रपटकथेचा नायक कोण आहे?
(निरंजन उजगरे / आडव्याप्पा शिणगारे / दत्ता डावजेकर)
- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील माडीच्या महाराजांनी कोणता संदेश दिला आहे?
(भक्तीमार्ग धरा / तीर्थयात्रा करा / पश्चिमेला शोधा)

दिर्घोत्तरी प्रश्न

- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील 'कथांतर्गत कथा' रचनेचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील विविध प्रयोगांचा थोडक्यात परामर्श द्या.
- 'ब, बळीचा' कादंबरीतील वैचारिकता व चिंतनशीलता याविषयी सविस्तर चर्चा करा.

लघुत्तरी प्रश्न

- 'ब, बळीचा' कादंबरीच्या अनुषंगाने बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२. 'ब, बळीचा' कादंबरीतील भाषेचे वेगळेपण स्पष्ट करा.
३. 'कल्लाप्पा कोणकेरी' या पात्राचे व्यक्तिचित्रण करा.

३.९ वाचन

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, संपा. य. दि. फडके, १९९१, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई
२. टीकास्वयंवर, नेमाडे भालचंद्र, १९९० (प्र.आ.), साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
३. 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास' बापट प्र. वा., गोडबोले ना. वा. १९७०
४. कादंबरी एक साहित्यप्रकार : हरिश्चंद्र थोरात, २०१०

३.१० उपक्रम

'निशाणी डावा अंगठा' व 'नटरंग' या चित्रपट आणि कादंबरी अशा दोन्ही माध्यमांतील कलाकृतीचा तुलनात्मक अभ्यास करा.

ब, बळीचा : प्रसंगचित्रे व व्यक्तिचित्रे

४.१ उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास;

- ब, बळीचा या कादंबरीतील प्रसंगचित्रण समजून घेता येईल.
- ब, बळीचा या कादंबरीतील व्यक्तिरेखांचे स्वरूप समजून घेता येईल.

४.२ प्रास्ताविक

कादंबरी हा कथात्म साहित्याचा एक प्रकार आहे. अतिशय व्यापक व लवचिक असा वाङ्मय प्रकार आहे. मानवी जीवन आणि साहित्य हे परस्परपूरक आहे. मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात पडलेले असते. हे प्रतिबिंब म्हणजे एका विशिष्ट कालावकाशात घडणाऱ्या घटनांची एक मालिकाच असते. ही मालिकाच कादंबरीत लेखक उलगडत जातो. कादंबरीत स्थळ-काळाचा, घटना-प्रसंगाचा, पात्रचित्रण, वातावरण-निर्मिती, भाषाशैलीचा एक प्रचंड पट कादंबरीकार रेखाटत असतो.

कादंबरीत जीवनाचा घेतलेला वेध एककेंद्री नसून बहुकेंद्री असतो. त्याच्या कक्षा विस्तारत जातात. त्यातूनच अनेक व्यक्तिरेखा व प्रसंगांना परिपूर्णता आणण्याचा प्रयास कादंबरीकार करतो. अशी परिपूर्णता लाभलेली कलाकृती श्रेष्ठ दर्जाची ठरते. त्यानुषंगाने राजन गवस यांच्या ब, बळीचा या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा, प्रसंगचित्रण अभ्यासावयाचे आहे.

४.३ विषयविवेचन

ब, बळीचा या कादंबरीत राजन गवस यांनी शेती आणि शेतकऱ्यांचे जीवनचित्रण तसेच आजच्या या जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर अनेक प्रश्न गंभीर रूप धारण करून समोर येत आहेत, याचे वास्तव दर्शन घडविले आहे. बदलता काळ आणि समाजजीवनाबरोबर शेतीमध्ये अनेक स्थित्यंतरे घडून आलेली आहेत. त्यामुळे शेती-शेतकरी आणि एकूणच खेड्यातील जीवन या संदर्भात प्रश्नांची गुंतावळ वाढतच चालली आहे. झपाट्याने नागर होत चाललेल्या या खेड्यात ग्रामीण बहुजन समाजजीवनाचा, त्यातल्या व्यक्ती आणि कुटुंबांविषयीचा गुंता या कादंबरीत येतो. म. जोतीबा फुले यांनी तत्कालीन शेतकऱ्याची दयनीय अवस्था, शेतकऱ्याला नाडणारा पुरोहित वर्ग यांची मीमांसा केली. बळीची म्हणजे शेतकऱ्याची भूमी असणारी कृषिसंस्कृती हीच भारतीय संस्कृती म्हणून खरी ओळख असणाऱ्या या भारतात आज राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्तरावर बळी कुणाचा दिला जातो तर तो शेतकऱ्याचा. याचे चित्रण या कादंबरीत

येते. आजचे खेडे, तेथील समाजव्यवस्था, कौटुंबिक नातेसंबंधातील ताणतणाव व पडझड-विघटन, राजकारणी लोकांची स्वार्थी व कोती मनोवृत्ती, संबंध व्यवस्थेला पोखरणारा भ्रष्टाचार, व्यापारीकरण, नागरीकरणाच्या व सुधारण्याच्या नावाखाली खेड्यांना आलेली सूज, कुटुंबातील नातेसंबंध जपण्यासाठी धडपडणारी शेतकरी स्त्री, तिची सोशिकता तिचा परिस्थितीशी चाललेला संघर्ष असे वास्तव मांडताना लेखकाने कथांतर्गत कथा अशी रचना असणाऱ्या कादंबरीत डायरी, पत्र, पटकथा, काव्य असा एक प्रयोग करून वर्तमानस्थिती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

ब, बळीचा कादंबरीतील प्रसंगचित्रण :

ब, बळीचा कादंबरीत विविध प्रसंग रेखाटले आहेत. त्यात प्रामुख्याने बदलते खेडे, कौटुंबिक नातेसंबंधाची पडझड-कुटुंबाचे विघटन, स्वार्थी-कोत्या मनोवृत्तीचे राजकारणी लोक, संबंध व्यवस्थेला पोखरणारा भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांचे शोषण, शेतकरी स्त्रियांची परिस्थितीशी चाललेली झुंज, त्यांची सोशिकता आदी प्रसंग चित्रणांतून शेतकऱ्यांचे जीवनचित्रण, बदलता काळ आणि जागतिकीकरणाच्या काळात बदलणारे खेडे, माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्ती यावर प्रकाश पडतो. काही प्रातिनिधिक प्रसंगचित्रणे पुढीलप्रमाणे;

१. बदलते खेडे/आधुनिक जीवनसरणीचा स्वीकार : आधुनिकतेच्या नावाखाली, सुधारणांच्या नावाखाली, खेड्याला एक विद्रूप रूप येऊ लागले आहे. खेडी सुजू लागली आहेत. कादंबरीतील लेखक कल्लाप्पा कोणेकरीने त्याच्या 'उफराळ' या पटकथेच्याद्वारे विद्रुपीकरण होत चाललेला गाव रेखाटला आहे.

रस्त्याच्या सुरवातीला मोठे डिजिटल बोर्ड त्यावर राजकीय नेत्यांचे फोटो, सोबत गावातल्या चिल्लर पुढाऱ्यांचे चेहरे, दोन पानाचे खोके, एक चहाची टपरी, केशकर्तनालय, भांड्याचे दुकान, सहकारी सोसायटी, पत्रे उडालेला सांस्कृतिक हॉल या पार्श्वभूमीवर गुढीपाडव्याच्या मुहूर्तावर आर.सी.सी. इमारतीत नव्याने ब्युटी पार्लर सुरू होत आहे. त्यासाठी आमदारसाहेब स्कार्पिओ घेऊन उद्घाटनासाठी आले आहेत. गावातील पाच-पन्नास लोक जमा झाले आहेत. मोठ-मोठ्याने स्पीकर चालू आहे. हे पाहून गावातील एका सत्तर-ऐंशी वयाच्या म्हातान्याचे मन उद्विग्न होते. त्याचवेळी पाडव्यादिवशी शेतात मुहुर्त करायला निघालेल्या आडव्याप्पाला तो म्हणतो, "बायकांची केस कापायचं दुकान निघालय गावात. आज पाडवा. कुदळ मारावी, औत जुंपावं, तरवा जाळावा, काय, बायकांची केस कापायचं दुकान काढावं? कली बदालली." म्हणजे या कलियुगात बदललेल्या गावाचे चित्रण येते तर याच पाडव्यादिवशी शाळेतील पाटीपूजनानंतर शाळेतील गुरूजी मटक्याच्या खोक्यावर जाऊन मटक्याची चिट्टी घेताना दिसतात.

याच ब्युटीपार्लरमधील प्रसंग तर आधुनिकतेचा कहर ठरणारा आहे. बॉबकटवाली तुका सरमाळ्याची बायको दानवाडेच्या सुनेचे फेशिअल करत असताना चर्चा करतात. गावातल्या बायकांना गावठी म्हणतात. 'अगंS फार मागास विचाराच्या. परवा आमच्या सासूबाई साडी बेंबीच्या वर बांध म्हणून भांडतच बसल्या. म्हणे, आमच्यात बेंबी दाखवायची पद्धत नाही. शीSS काय घाणेरड्या विचाराच्या. तरी बरं, आमचे हे मध्ये पडले. त्यांनी सासूबाईला दरडावलं मग बसल्या गप्प.' म्हणजे खेड्यातील 'स्त्रीला' हे वर्तन शरमेचे वाटते. ग्रामीण संस्कृतीला कुठेतरी छेद बसतो आहे हे प्रकर्षाने जाणवते.

तर गावात आजवर झाले नसेल असे जिवबा दानवडेच्या मुलाचे लग्न. सगळ्या गावाचे वातवरण बदलून गेलेले. दारात टोलेजंग मंडप, मंडपातल्या खास आणलेल्या खुर्च्या, केलेले डेकोरेशन, फूलमाळा या सोबतच मंडपात डॉल्बीच्या आवाजाचा दणदणाट, पोरे गाण्याच्या तालावर नाचताहेत. बँड पथकवाले वाद्ये वाजवताहेत, लग्नासाठी येणाऱ्या पाहुण्यांमध्ये सुटाबुटातले, पोलीस खात्यातील येणाऱ्याला पटका, राजकीय पुढाऱ्यांची उपस्थिती, मंडपाच्या प्रवेशद्वाराला स्वागतकऱ्यांची रांग, फूल-तांदूळ आणि सुपारी-पानाचा विडा देणारी मुले या लग्नप्रसंगाच्या वर्णनावरून दानवाडे कुटुंबाचे वैभव तर दिसून येतेच त्याचसोबत पूर्वीच्याकाळी खेड्यातील लग्नाची पद्धत आणि आधुनिक काळातील लग्नसोहळ्यातील महदुअंतर लक्षात येते.

खेडेगावातही टी.व्ही. नावाच्या इडियट बॉक्सने शिरकाव केला. त्याचं आकर्षण गावातील पोरबाळांबरोबर बायकांनाही असतं. त्यामुळे गावातले व कुटुंबातले वातावरण बदलले. बायकांचही घरातलं लक्ष पार उडालेलं. याचं वर्णन करणारा हा प्रसंग अत्यंत बोलका आहे; 'बाबू कोण्या, च्या आयला, डोस्क फिरायची पाळी आली. आगा S S कामधाम करून आल्यालं माणूस म्हटल्यावर भूकबिक लागणार, जेवण कराचं सोडून घालकाडी टीवीला जाऊन बसलीया.'

एकूणच अशा अनेक प्रसंगातून बदललेल्या खेड्या-सोबत आधुनिकीकरणाच्या रूपाने खेड्यातील पारंपरिक संस्कृतीला छेद जात आहे, हे निश्चित!

२. **संबंध व्यवस्थेत झिरपलेला भ्रष्टाचार :** भारत देशात भ्रष्टाचाराच्या राक्षसाने संबंध क्षेत्रामध्ये थैमान घातले आहे. हा भ्रष्टाचाराचा रोग सर्व समाजव्यवस्थेला पोखरत चालला आहे. याचे वास्तवदर्शी रूप कादंबरीकाराने विविध प्रसंगातून रेखाटले आहे.

● **तहसील कार्यालयातील भ्रष्टाचार :** कल्लाप्पा कोणकेरी तहसील कार्यालयात रेकॉर्ड रूममध्ये कारकून म्हणून काम करत असतो. त्यामुळे तहसील कार्यालयाचा भ्रष्टाचार तो सतत पहात असतो. रेव्हेन्यू म्हणजे बापाचाही खिसा कापणारी माणसं तेथे नांदत असतात.

वाघरे दिवाणजीने कोणकेरीला १९५६ सालचे जुने वहिवाट दावे आणि निकाल असलेले रेकॉर्ड काढण्यास सांगितले. त्यानुसार कडगावच्या पाटलाचा वहिवाटीचा दावा निकालाचे रेकॉर्ड सापडते तेव्हा वाघरे दिवाणजी अधाशासारखा कागद पालथी घालतो. कारण त्याला खूपच घाई झालेली म्हणजे 'याला बोकड सापडलं की हजार, दोन हजार, करडू सापडलं की पाचशे, हजार, कोंबडं सापडलं की शंभर, चिलाट सापडलं की पन्नास आपल्याला ठेवून बाकीचं वाटायचं. करडू ते बोकड वाटं घालायचं. ज्याच्या-त्याच्या वजनानुसार. ज्याचा-त्याचा वाटा. तक्रारीला जागा नाही. अत्यंत पारदर्शी व्यवहार' म्हणजे कोणाचीही भीड न बाळगता हा भ्रष्टाचार राजरोसपणे चालतो.

तर कोणकेरीने लिहिलेल्या पटकथेतील दृश्यात गावातील चावडीचे बदलते रूप टिपताना दौलू तात्याची म्हातारी आडव्याप्पाला म्हणते, 'न्हाई बाबाऽ चावडी बघितली की भडभडून येतंय. म्हाताऱ्याची चावडी नदरत येतीया. त्ये गेलं आता सगळं. आता कुत्री असत्यात चावडीत. लचकं तोडाय बसल्याली. दौलू तात्याची चावडी संपली आता तितं दारू-मटन आनि सतरा भानगडी. सगळं वाटोळं लागलं गावाचं.'

तसेच स्वस्त धान्य दुकान म्हणजे रेशन मिळण्याचे ठिकाण हे तर भ्रष्टाचाराचे माहेरघरच. गोरगरीब गावकऱ्यांना सरकार स्वस्त धान्य दुकानाद्वारे अन्नधान्य पुरवठा विभागाच्याद्वारे रॉकेलपासून गहू, तांदूळ, साखर, पामतेल, डाळी अशा जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त दिल्या जातात. पण तेथेही मेलेल्या माणसाच्या टाळूवरचे लोणी खाणारी माणसं आहेतच.

म्हणजे सरकारी प्रशासन यंत्रणा जित्थे-जित्थे, भ्रष्टाचार तित्थे-तित्थे. गावातील पंचायत, तहसिल कार्यालय, पोलीस खाते, अगदी मंत्रालयापर्यंत सारीकडे भ्रष्ट कारकून, अधिकारी यांचाच बाजार भरलेला आणि सामान्य नागरिक त्यांचा 'बळी' ठरलेला हे दृश्य अनुभवास येते.

३. कौटुंबिक नात्यातील पडझड व विघटन : झपाट्याने 'नागर' होत चाललेल्या ग्रामीण-बहुजन समाजामध्ये व्यक्ती आणि कुटुंबातील नातेसंबंधाचा गुंता अधिक वाढत चाललेला आहे. त्यामुळे सामान्य गरीब कुटुंबामध्ये वेगळेच प्रश्न निर्माण झाले आहेत. हे प्रश्न कोणकेरी आपल्या चित्रपटाच्या पटकथेतून अनेक प्रसंगाद्वारे मांडतो.

शिक्षणाची द्वारे सर्व समाजासाठी खुली झाल्यानंतर शेतकऱ्याची पोरंही शिकू लागली, मोठ्या पदाच्या नोकऱ्या करू लागली आणि नोकरीच्या निमित्ताने शहरात स्वतःच चौकोनी किंवा त्रिकोणी कुटुंब करून राहू लागली. त्यामुळे त्यांचा आपलं गाव, कुटुंबातील, नात्यागोत्यातील माणसं याविषयीचा ओढा कमी होऊ लागला. त्याचे प्रत्यंतर आडव्याप्पाच्या कुटुंबाच्या निमित्ताने लेखक कोणकेरी अधोरेखित करतो. आडव्याप्पाचा लहान भाऊ संगापपा गावाकडील स्वतःच्या घराची व शेताची वाटणी मागू लागतो. तेव्हा दोन्ही भावांमध्ये वाद होतो. आडव्याप्पा रागाने म्हणतो, 'लाज न्हाई वाटत? श्यात इकतोस, कोण घेतोय हरीचा लाल त्ये बघतोच. अजून खातं न्हाई फुटाय. एवढं ध्यानात ठेव. वाडवडलाचा तुकडा. तेवढा तरी गावात असू दे. लईबी उताणी व्हवू नको. पोरबाळाला पाय टेकाय जागा असू दे.' शेवटी वाटणी होणारच हे निश्चित होते. यावरून संगापपाला आपल्या कुटुंबाव्यतिरिक्त इतरांचा विचार करावा वाटत नाही. शिकल्यावर, पगारदार झाल्यावर नातीगोतींचा विसर पडतो.

हाच संगापपा थोरल्या बहिणीला कॅन्सर होतो. तेव्हा आडव्याप्पा व मेव्हणा पैसे मागायला त्याच्या घरी जातात. तेव्हा त्याची बायको त्यांचा व्यवस्थित पाहुणचारही करीत नाही. विचारपूसही करीत नाही.

आडव्याप्पा त्याला म्हणतो;

'आक्काचं आपरेशन कराय सांगितलयं. कॅन्सर झालाय तिला. तू काय मदत करतोस काय, इच्छाराय आलोय.

संगापपा, कॅन्सरला ऑपरेशन करूनही उपयोग नसतो.

आडव्याप्पा, चिडून मग मरू दे म्हणतोस तशीच

संगापपा, माझीबी आता भयंकर वडातान चालू हाय. कसला तो मेळ बसायला तयार नाही.

आडव्याप्पा, आरंSS ती भन हाय आपली. लहानाचं मोठं केलंय तिनं. आसं बोलू नगं. काय तरी उलाढाल कर. निम्मी रक्कम जमीव. नोकरदार हाईस. व्हेतीया उलाढाल.'

या दोघांचा संवाद ऐकून संगाप्याची बायको तणतणत बाहेर येते. 'तुम्ही घाला सगळं लोकांच्या मड्यावर. आमी बस्ताव टाळ वाजवत.'

म्हणजे नात्यातली माणसे एकमेकांपासून दुरावत चाललेली आहेत. रक्ताची माणसं आता 'लोकं' होऊ लागली. येथे नात्यातील विघटन आणि पडझड होताना दिसते.

दुसरीकडे आडव्याप्पाची बायको तायव्याही याच अनुभवातून जाते. शहरात असणारा तिचा लहान भाऊ पोलीस असतो. आपला मुलगा केसू गावातल्या शिक्षणापेक्षा शहरात शिक्षणासाठी भावाकडे राहिला तर त्याला चांगलं वळण लागेल, शिकेल या आशेने आणि मोठ्या अपेक्षेने ती मुलाला भावाकडे घेऊन जाते. भावाची बायको चांगला पाहुणचार करते. पण केसूला शिक्षणासाठी ठेवण्याच्या विचाराला ते दोघेही नकार देतात. शहरात छोट्या खोल्या, रहाण्याच्या प्रश्न, घरापासून शाळा लांब किंवा शहरात मुलांना वाईट संगत लागते अशी अनेक कारणे सांगतात.

उपरोक्त सर्व प्रसंगचित्रणाचा विचार, शहरातील नोकरदार माणसं आप्पलपोटी बनत चालली आहेत. नात्यातील पडझड व विघटन गंभीर रूप धारण करू लागले आहे याचा प्रत्यय देतात.

४ **शिक्षणक्षेत्रातील विदारक वास्तव :** शिक्षणक्षेत्रातील अत्यंत विदारक वास्तव लेखक कोणकेरीने म. जोतीराव फुले यांना लिहिलेल्या पत्रातून स्पष्ट केले आहे. गावातील मराठी शाळा जे 'महात्मा फुले विद्यामंदिर' या नावाने सुरू आहे; ज्या महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजाला शिक्षणाचे धडे दिले; अविद्येने काय काय अघटित होऊ शकते याचे ज्ञान तत्कालीन परिस्थितीत दिले. आज मात्र त्यांच्याच नावाने चालणाऱ्या शाळेची त्या शाळेतील शिक्षकांची कशी परवड होत आहे हे दाखवण्यासाठी कोणकेरी खुद्द म. जोतीरावांना गावातील शाळेत घेऊन येतात.

त्या शाळेचे मालक अप्पासाहेब व्हनगुत्ते. शाळेतले काही मास्तर व्हनगुत्तेच्या मळ्यात कामाला, शाळेत शिपाई एकच बाकीचे मालकाच्या शंभर एक म्हशींचे शेण काढण्यासाठी गोठ्यात. शिक्षकांचा महिन्याचा पगारही पूर्ण दिला जात नाही. कोऱ्या चेकवर सही घेतली जाते. बाकीचे पैसे व्हनगुत्तेच्या खिशात. अशा चक्रात अडकलेला माणूस काय शिकवणार? तो आपल्या कामाशी कसा प्रामाणिक राहणार हा मोठा गंभीर प्रश्न जोतीरावांसमोर कोणकेरी मांडतो.

आजच्या या शिक्षणपद्धतीमध्ये कृतीपेक्षा फक्त रेकॉर्ड करणे, कागदं रंगवणं हाच उद्योग सर्व शिक्षक व मुख्याध्यापकांच्या माथी मारला जातो. याचे प्रत्यंतर पुढील प्रसंगातून येते.

लेखक कोणकेरी जोतीरावांना त्याच शाळेतल्या मुख्याध्यापकाकडे घेऊन येतात.

गुरूजी, काय चाललंय?

चालणार काय ढोपार? च्या आयला SS ह्या खात्याच्या आनी सरकारच्या. नुसती कागदं रंगवा. सर्व शिक्षा अभियान रंगवा. कागदं, क्षमता विकास अभियान रंगवा. जेरीला आणलंय कागदं रंगवून. शिकवूच दित न्हाईत. आमी तरी काय करणार? पोरं वाऱ्यावर मास्तर कागदावर. ह्येला काय शिक्षण म्हणत्यात. आता आणि पोषण आहार घाला शिजवून, रंगवा कागदं.

गुरूजी, असं वैतागून कसं चालेल?

मग काय करायचं सांग तू. बोंब करून टाकली शिक्षणाची, कुठ झक मारली आणि मास्तर झालो. गुरं वळली अस्ती तर बेस झालं अस्तं. नस्ता ताप च्या मायला. एक मास्तर शाळेत थांबत न्हाई. सगळी पुढारी झाल्यात. एकटाच मरतोय मी आपला कागदं रंगवून.

उपरोक्त प्रसंगावरून हेडमास्तरचा त्रागा, शिक्षणपद्धती विषयीचा प्रक्षोभ आणि यावर आपण काहीच करू शकत नाही म्हणून अगतिकता स्पष्ट करते.

लेखक कोणकेरीने आपल्या चित्रपटाच्या पटकथेच्या दृश्यात हायस्कूलच्या शिक्षकांची पाचवी आणि आठवीच्या वर्गासाठी मुले गोळा करण्यासाठी गावात व रानात जातात. शेतात माणसं भांगलणी करतात. शेतातल्या माणसांना शिक्षक विचारणा करतायत तो प्रसंग ;

शेतकरी, मास्तर, रानात काय काढलं?

शिक्षक २, दरवर्षीचंच. पोरं गोळा करायचं.

शेतकरी, आर त्येच्या मारी. तुमचं बी सगळं हेंगाडंच चाललय म्हणायचं. रानभर फिरून पोरं गोळा करा. मग शिकवा. सांगितलाय कुणी उद्योग?

शिक्षक १, पोट सांगतंय उद्योग.

शेतकरी, अगदी मनातलं बोलल्यासा. तुमचं पोट चालाय पायजे आणि आमचं पोट पेटाय पायजे.

एवढा दाबजोर पगार तरी पोटाचं बोलल्यासा मग आमच्यासारखं मजुरीला जायला लागलं असतं म्हणजे गा SS?

शिक्षक ३, तेबी खरंच मामा.

उपरोक्त प्रसंगावरून आजचा शिक्षकही त्याच्या नोकरीवर सुरक्षित नाही. मुलांचा प्रवेश शाळेत नाही तर शाळा चालणार नाही, शिक्षकांचा पगार, नोकरी या सर्वांवर गंडांतर येऊ शकतं. म्हणजे शेतकरी काय किंवा शिक्षक काय पोटासाठी राबणूक आलीच! विनाअनुदान शाळा निघाल्या त्याचे हे फलित आहे. एवढे मात्र निश्चित आहे!

५. शेतकऱ्याची दयनीय परिस्थिती : लेखक कोणकेरीच्या चित्रपटाचा नायक आडव्याप्पा हा एक शेतकरी आहे. त्याच्या अनुषंगाने कोणकेरीने शेतकरी, त्याची शेती त्यावरच अवलंबून असणारे त्याचे व कुटुंबाचे जीवन, नैसर्गिक आपत्ती व सावकारी संकटांवर मात करत परिस्थितीशी दोन हात करताना होणारी

त्याची दयनीय अवस्था, हतबलता काही प्रसंगातून चित्रित आहे.

गावात शेतकऱ्यांच्या हितासाठी 'लक्ष्मी सहकारी सोसायटी'ची स्थापना केलेली आहे. त्या सोसायटीतील चेअरमन आणि सेक्रेटरी गरीब, अडाणी शेतकऱ्यांचा गैरफायदा घेऊन त्यांच्यावर कर्जाचा डोंगर रचतात. थकबाकी दाखवतात आणि ऐन मोक्यावर त्यांना अडवतात, नाडतात. काहीवेळा सोसायटी मधून मिळणारे त्यांच्या हक्काचं खत देण्यास टाळाटाळ करतात. या सर्व बाबींचा आडव्याप्पा बळी ठरतो. जानबा दानवडेच्या सांगण्यावरून आडव्याप्पाची थकबाकी तशीच रजिस्टरवर दाखवण्यात आली होती. कारण जानबाचे व आडव्याप्पाचा वाद झालेला असतो. त्यामुळे पैसेवाला, मुजोर जानबा दानवडे त्यांच्यावर खुन्नस व डूक धरून असतो. त्यामुळेच त्यांच्यावर थकबाकी दाखवून खत नाकारतात. लक्ष्मी सोसायटीतील तो प्रसंग;

सेक्रेटरीभोवती पाच सहाजण बसलेले. आडव्याप्पा उभा. सेक्रेटरी, थकलंय म्हटल्यावर तुला खत कुठलं? आडव्याप्पा, थकीत काय एकटाच न्हाई, निम्मं गाव थकीत हाय. त्यास्नी कसं मिळतंय खत?

थकीत न्हाईच कोण. सगळ्यानी फिरिवल्यात खाती.

मग माझंच कसं फिरिवाय न्हाई?

आता तू फिरिवाय सांगाय न्हाई. मग कसं फिरिल?

दरवर्षी कुठं सांगतो गाऽऽ? तवा कसं फिरलं?

उगंच नको डोकं खारू-चेअरमनला गाठ जा

त्येच्या दारात का जा? तू व्हतंय का न्हाई सांग.

न्हाई व्हईत.

स्वतःला सावरत, सेक्रेटरी ऽऽ आजून सबागती सांगतोय. मुकाट्यानं माझं मंजूर आसलं ते खत दे न्हाई तर काय करशील?

चिडून अर्वाच्य भाषा वापरत सेक्रेटरीच्या अंगावर धावतो.

यावरून असे लक्षात येते की, गरीब शेतकरी आडव्याप्पाच्या असहायतेचा फायदा घेऊन त्याला अधिक हतबल करण्याचा घाट रचलेला दिसतो.

शेतकऱ्याला शेतात लागवड महत्त्वाची की घरात ज्वारी महत्त्वाची अशा द्विधा मनःस्थितीत अडकलेला आडव्याप्पा पुढील प्रसंगात पहायला मिळतो. तायव्वा नाचणे नीट करत असते. तेव्हा घरात दोरी वळत बसलेल्या आडव्याप्पाला ती म्हणते, हे शेवटचं दळाप.

आडव्याप्पाच्या छातीत धस्स. चेहऱ्यावर स्पष्ट भावना

संपलं?

संपलं म्हणजे? आता पोरं मोठी झाली. संपणारच की. त्यात आदीमदी पावणं पै. कसं पुरणार?

सावरून बघूया घे आबाच्यातनं व्हईल मणभराला मदत. तसं कशाला माजं साठल्यात तीनशे. त्यात शंभर घालून येतील ते जुधंळचं आणूया की.

आडव्याप्पाच्या चेहऱ्यावर कळ. तरीही म्हणतो. सोसायटीतनं लागवड न्हाई मिळत. त्या पैशाचं एखादं पिसवाट आणावं म्हणालतो.

यावरून आजच्या भाकरीच्या प्रश्नापेक्षा जर शेतात लागवड (खत) टाकलं तर पुढील वर्षभराच्या जोंधळ्याचा प्रश्न मिटेल. म्हणजे वर्तमानकाळाशी तडजोड व भविष्यकाळाची तजवीज करण्यात शेतकऱ्याचे आयुष्य पणाला लागत असते.

अशी अवस्था फक्त एकट्या आडव्याप्पाचीच नाही तर गावात संतू खवीस याचीही हीच परिस्थिती आहे. पावसाने पाठ फिरवलेली, आभाळ पार मोकळं, पावसाचा ठिपूस नाही, रानाकडं बघायचं धाडस होत नाही. काळी माती म्हणजे आई, जमीन शेत म्हणजे शेतकऱ्याचं सर्वस्व पण पावसाअभावी अस्मानी संकटाला शेतकऱ्याला सामोरं जावं लागतं. अशाच एकमेकांच्या सुख-दुःखाच्या गोष्टी आडव्याप्पा व संतू करीत असतात. आडव्याप्पाच्या डोक्यावर तर कर्जाचा मोठा डोंगर असतो. सगळीकडनं तो पार आत खुडलेला अशा स्थितीत संतू खवीस स्वतःची नड घेऊन येतो. तो म्हणतो;

एक नड व्हती गा SS भागीवशील?

कसली? जमण्यासारखी आसली तर भागवू या की?

न्हाई गाSS कुणाकडं पसरायचा हात? म्हणून तुझ्याकडं आलो. पायली-दोन पायली जुंधळं मिळतील?

आडव्याप्पाच्या पोटात खोल खड्डा पडला. संतूला घरात घेतो गणपतीकडे बघत म्हणतो -

संतू S देवा शपथ. काल आणल्यात दोन पायली आबाच्यातनं. त्यातलं एक पायली घेऊन जा. खोटं न्हाई बोलत.

म्हणजे 'उघड्याजवळ नागडं गेलं' अशी अवस्था येथे दिसते. मुळातच शेवटच्या दळपाची काळजी असणाऱ्या आडव्याप्पाकडे काय असणार? तरी 'आबा नरसाळेकडून उसनवारीने मागून आणलेल्या जुंधळ्यातलं एक पायली घेऊन जा' म्हणणे असा मनाचा मोठेपणा आडव्याप्पाचा दिसून येतो. एक हाडाचा शेतकरीच दुसऱ्या शेतकऱ्याची व्यथा समजू शकतो. हे या प्रसंगावरून दिसून येते.

कथांतर्गत कथा अशी रचना असणाऱ्या या कादंबरीत प्रसंगाच्या वैविध्यतेमधून अनेक प्रश्नांचा गुंताळा आहे. तो प्रतित होताना दिसतो.

ब, बळीचा कादंबरीतील व्यक्तिरेखा

राजन गवस लिखित 'ब, बळीचा' या कादंबरीत कादंबरीतील लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी, भांड्याचा

व्यापारी दिपूशेठ आणि कोणकेरीने सिनेमासाठी लिहिलेल्या पटकथेचा नायक आडव्याप्पा अशा तीन मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहेत. तर आडव्याप्पाची बायको तायव्वा, जिवबा दानवाडे, आबा नरसाळे, शिपाई पिटके, भिंगारकर आदी अन्य व्यक्तिरेखा आहेत.

१. भांड्याचा व्यापारी दिपूशेठ : उप्पेनबेटगिरी गावातला एक साधा भांड्याचा दुकानदार म्हणून दिपूशेठ सर्वांना परिचित असतो. उप्पेनबेटगिरी हे एक तालुक्याचे गाव. दिपूशेठचं कॉलेजचं शिक्षण तिथंच झालं. त्यामुळे गावचा कोपरा नि कोपरा त्याच्या ओळखीचा. भांड्याचे दुकान घालण्यापूर्वी दिपूशेठने चिक्कार व्यवसाय केलेले. त्यात रमणलाल शेटच्या दारू एजन्सीमध्ये, सिद्धलिंग वाण्याच्या दुकानात, नंतर ग्रामसेवक असणाऱ्या त्याच्या वडिलांनी देशपांडे वकिलाचा भांड्यानं गाळा घेतला आणि दिपूशेठचं भांड्याचं दुकान सुरू झालं. त्याच्या दुकानातून बरेचसे लोक भांडी उधारीवर घेऊन जात. काही लोक जुनी मोड घालण्यासाठी येत.

एकेदिवशी मामलेदार ऑफीसमधील कारकून कल्लाप्पा कोणकेरी याला तिप्या पानपट्टीवाला दिपूशेठच्या दुकानात उधारीवर भांडी घेऊन देण्यासाठी आणतो. हळूहळू दिपूशेठ व कोणकेरी यांच्यात मैत्रीचे संबंध दृढ होतात. हा कोणकेरी लेखक आहे हे नंतर दिपूशेठला माहित होते. कोणकेरीच्या निमित्ताने भांड्याच्या दुकानात पुस्तक वावराय लागली. नाहीतर दिपूशेठचा आणि पुस्तकांचा कॉलेज संपल्यानंतर संबंध कधीच खल्लास झालेला होता. दिपूशेठ व कोणकेरी यांची मैत्री एवढी घट्ट झाली की कोणकेरी दुकानात गर्दी झाली की गल्ला सांभाळायचा. तसेच मशीननं भांड्यावर नाव घालायचा. त्याचं अक्षर फार छान म्हणून गिऱ्हाईक दिपूशेठ कडून भांड्यावर नाव घालून घेण्यास काकू करू लागली. तेव्हा दिपूशेठची एक लाडीक तक्रार असायची तो म्हणायचा. 'ते लेखक आहेत त्याचं अक्षर छान असणारच की.'

दिपूशेठ पावसाळा सुरू झाला की भांड्याच्या बरोबर दुकानात छत्र्या विकण्यासाठी ठेवत असे. त्यासाठी तो हुबळीत जात असे. त्या निमित्ताने वर्षातून एक ट्रिप होत असे. यावेळी तो कोणकेरीला सोबत घेऊन जातो. एकेदिवशी शेतकरी संघाच्या शिरोली कारखान्यातून स्टीलची भांडी होलसेलमध्ये ऑर्डर करताना कोणकेरी त्याला २० रूपयाचा तांब्या ५० रूपयाला का विकलास म्हणून विचारणा करतो. म्हणजे व्यापारी हे लोकांना फसवतात, लुबाडतात या विचारावर दिपूशेठचे मत असे की नोकरदार लोकांना महिन्याला पगार मिळतो, पगार वाढत जातो पण आमचं व्यापाऱ्यांचं तसं नाही उन्हाळा आला, लग्नसराई चालू झाली की धंदा वाढतो. पावसाळ्यात माशा मारण्याशिवाय काम नाही. नोकरांचा पगार, जागा भाडं, ह्याचा कर, त्याचा कर असली लाख लफडी पाठीमागे. हे त्याचे म्हणणं अगदी रास्तच. पण असा नफातोट्याचा हिशेब मांडणारा दिपूशेठ जकात नाका चुकवण्याचा प्रयत्न करतो. अशी व्यापारी वृत्ती जोपासणारा दिपूशेठ कोणकेरीला आताच्या काळात बैल बाळगणे कसे परवडणारे नाही. वीस हजार रूपयांची बैलाची जोडी घ्या, त्याच्या उस्तवारीला १५ ते १६ हजार रूपयांचा गडी ठेवा, बैलावर चाळीस हजार खर्च, त्याच चाळीस हजारात गावाचं औतकाम होतं. फक्त घरात बैल आहेत या प्रतिष्ठेसाठी बैल घेणं त्याच्या व्यापारीवृत्तीला पटत नाही. दिपूशेठला कोणकेरी सोबत असला की बायका-पोरांची आठवण येत नाही.

त्याची बायको तर कोणकेरीला 'सवत' म्हणते. तो कोणकेरीच्या सहवासात रमत असला तरी धंद्याकडे दुर्लक्ष करीत नाही. धंद्याबाबत तडजोड करीत नाही. 'चांगल्या माणसाला चांगली रहायला जागा मिळावी' म्हणून दिपूशेठ कित्तूरकर आणणाचं जुनं घर कोणकेरीला भाड्यान मिळवून देतो. हळूहळू दोघांच्यात अधिकच सख्य निर्माण होते.

कोणकेरी 'उफराळ' नावाच्या सामाजिक चित्रपटाची पटकथा लिहित असतो. या चित्रपटाचे दिग्दर्शक झिंगारू दारूवाला मोठे नावलौकिक प्राप्त दिग्दर्शक आहेत. त्याच्यासोबत आलेल्या असिस्टंटला तो छुपी दारूवाला हे नाव देतो. दिपूशेठला बायकांचा भारी नाद होता. जेव्हा तो दुकानात सेंट मारून येई तेव्हा आणखी एक नवी भानगड सुरू केलेली असे. धन्नाप्पा गाडवेची बायको किंवा प्रांत ऑफीसशेजारी चष्मा विकणारी बाई. बायकांना वश करण्याचं कोणतं रसायन त्याच्याकडं होतं असा प्रश्न कोणकेरीला हमखास पडत असे.

एकेदिवशी कोणकेरी गायब होतो. त्याची बायको दिपूशेठविरूद्ध पोलीस ठाण्यात तक्रार करते. कोणकेरीला लापता करण्यात दिपूशेठचाच हात आहे, या कारणाने पी.आय. शालबिंद्रे जनावरासारखं त्याला मारतो. रिमांड घेतो. यावेळी मात्र दिपूशेठला वाटते कोणकेरीशी मैत्री करून आपण मोठी चूक केली. जेव्हा कोणकेरीच्या घरातील साहित्य दिपूशेठ स्वतःच्या घरात आणतो; अर्थात त्याच्या बायकोचा त्या सामानाला पूर्ण विरोध असतो; त्या साहित्यात दिपूशेठला तीन डायन्या व दोन फाईल सापडतात. त्या डायन्यांमध्ये कोणकेरीने स्वतःच्या जीवनातील काही घटना, प्रसंगांची नोंद ठेवलेली होती. त्या डायन्या म्हणजे त्याचे छोटेखानी आत्मकथन होत आणि फाईलीमध्ये चित्रपटाची पटकथा लिहिली होती. या डायरीमुळे व फाईलीमुळे कोणकेरीच्या आयुष्यातील बऱ्याच घटना, गोष्टी उलगडत जातात. या डायरीतील मजकुरांवरूनच कोणकेरी हा एक धनगरांचा प्रमुख म्हातारबासोबत किंवा माडीच्या महाराजांच्या सान्निध्यात गेला असेल असा एक आशावाद दिपूशेठच्या मनात रूजू लागतो. पुरवठा विभागातील लुलेकरच्या बायकोच्या बोलण्यातून कोणकेरी माडीच्या महाराजांकडे असेल असा अंदाज तो करतो. हा एवढा धागा सापडल्याने तो माडीच्या महाराजांना भेटायला जातो. दिपूशेठ कोणकेरी कुठे गेला असेल? असे महाराजांना विचारतो तेव्हा ते म्हणतात. पश्चिमेला शोधा सापडेल. माडीचे महाराज जातपात मानत नाहीत. शेती करून रासायनिक खतांना विरोध करतात. शेतकऱ्यांचे भले करण्यासाठी धडपडणाऱ्या माडीच्या महाराजांविषयी कोणकेरीला आकर्षण आहे. सरतेशेवटी दिपूशेठच्या लक्षात येते की जंगलाचं आकर्षण असणारा कोणकेरी जंगलातच गेला असेल कारण जंगल पश्चिमेलाच येतं. हा सगळा उपद्व्याप दिपूशेठला का करावा वाटतो? याचे उत्तर शोधता असे सापडते की, दिपूशेठवर कोणकेरीच्या लापता होण्यामध्ये त्याचा हात आहे किंवा दिपूशेठनेच त्याला संपविला असेल अशा आरोपांपासून सुटका मिळण्यासाठी कोणकेरीचा शोध हे दिपूशेठचं अंतिम ध्येय राहतं.

अर्थात, ब,बळीचा या कादंबरीत दिपूशेठ ही व्यक्तिरेखा मध्यवर्ती नसली तरी तो या कादंबरीचा एक निवेदक आहे. तसेच कोणकेरीच्या डायन्या, खेड्यातील शेतकऱ्यांचं जगणं, त्याची शेती, आजच्या काळात

खेड्याचं सर्वच स्तरावरील होऊ पाहणारं नागरीकरण, आधुनिकीकरण, कोणकेरीला पडलेले प्रश्न, त्याची अस्वस्थता याची उकल होत जाते. कादंबरीतील लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी आणि चित्रपटातील शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी असणारा आडव्याप्पा याची ओळख, त्यांचे जीवन दिपूशेठमुळे वाचकांसमोर येते, एवढे मात्र निश्चित. त्यामुळे दिपूशेठ ही कादंबरीतील एक महत्त्वाची व्यक्तिरेखा ठरते.

२. **आडव्याप्पा शिणगारे :** लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी याच्या 'उफराळ' चित्रपटाच्या पटकथेचा नायक आडव्याप्पा शिणगारे. एक कोरडवाहू शेती करणारा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. त्याच्या बायकोचे नाव तायव्वा आणि मुलगा केसू आणि मुलगी सुमी असा त्याचा परिवार आहे. अत्यंत कष्टाळू, आपल्या शेतावर प्रेम करणारा, प्रामाणिक असणाऱ्या आडव्याप्पाला दारिद्र्याशी झुंजत दिवस काढावे लागतात. पाडव्याच्या दिवशी मुहूर्त म्हणून तो शेतात कुदळ मारण्यासाठी जातो "एक तरी कुळवाडी हाय म्हणायचा गावात" अशी त्याच्याविषयी म्हाताऱ्या माणसाची धारणा असते. स्वतःची शेती करता करताच तो जिवबा दानवाडे, आबा नरसाळेसारख्या प्रतिष्ठित, शेत मालकांकडे राबत असे. कारण स्वतःच्या अल्प अशा शेतीवर त्याच्या कुटुंबाची गुजराण होणं शक्य नसते.

आडव्याप्पाचा प्रामाणिकपणावर विश्वास असल्यामुळेच जिवबा दानवाडे त्याच्या मुलाच्या लग्नात पैशाची पाकीटं व येणारी प्रेझेंट सांभाळण्याचं काम त्याच्यावर सोपवतात. या कामामुळे आडव्याप्पाचीही छाती गर्वने फुगते. तो खूप मन लावून ही सोपवलेली जबाबदारी पूर्ण करतो. पण काही क्षणातच त्याचा हा भ्रम नाहीसा होतो. दानवाडे त्याने एखादं पैशाचं पाकीट लपवलां तर नाहीना म्हणून त्याची झडती घेतो. या प्रसंगाने रागाने त्याचे अंग थरथरते. तो रागाने दानवाडेचा गळा घोटवा असा विचार करतो आणि तिथून तडक निघून जातो. म्हणजे गरीब असला तरी तो चोर नाही. कष्ट करून जगणाऱ्या आडव्याप्पाला हा प्रचंड मोठा अपमान वाटतो. यानंतर तो कधीही दानवाडेच्या शेतात किंवा त्याच्या कोणत्याच कामाला किंवा त्याची कोणतीच गोष्ट ऐकतही नाही या प्रसंगावरूनच त्या दोघांतला वाद वाढतो. त्याचे रूपांतर नंतर आडव्याप्पाची सहकारी सोसायटीतील थकबाकी असल्याचे कारण दाखवून त्याला शेतीसाठी खत देण्याचे नाकारले जाते. या कारणावरून आडव्याप्पा दानवाडेच्या घरी जाऊन त्याला जाब विचारतो. तेव्हा माझ्या नावावर घेऊन जा खत असे दानवाडे म्हणताच आडव्याप्पा त्याला म्हणतो. "तुझ्याकडचं खत न्हायला मी काय नादार हाय व्हयं गा SS? माझ्या खात्यावर सोसायटीत मिळतंय ते द्यायला सांग नाहीतर वार्ड व्हईल." म्हणजे गरीब असणारा आडव्याप्पा लाचार नाही. आपला स्वाभिमान जपतो, गहाण ठेवत नाही.

आडव्याप्पाचा लहान भाऊ संगाप्पा सुशिक्षित आणि नोकरदार असतो. तो शहरात स्वतःच्या कुटुंबासह राहत असतो. त्याचे हळूहळू गाव, समाज, नातीगोती, शेती या विषयीचे प्रेम कमी होऊ लागले आणि शहरात खर्च फार होतो या सबबीखाली तो आडव्याप्पाकडे घराची व शेताची वाटणी मागतो आणि शेत विकण्याची भाषा करतो. यावेळी मात्र आडव्याप्पाचा रागाचा पारा चढतो. वाडवडलांचा तुकडा तेवढा तरी गावात आसू देत म्हणजे शेतकऱ्याचं जगणं त्या मातीशी म्हणजे शेताशी निगडित असते. माती म्हणजे,

शेत म्हणजेच त्याचा श्वास असतो आणि वाडवडलांचा हा शेतीचा तुकडा जर आपण विकला तर आपले शेतकरी म्हणून अस्तित्त्वच संपेल अशी भीती त्याला वाटते म्हणून त्याचा राग अनावर होतो. शिक्षणाने माणसं जोडण्याऐवजी तुटण्याचीच प्रक्रिया झालेली दिसून येते. मात्र अशिक्षित असणारा आडव्याप्पा दारिद्र्याशी झुंजत नातेसंबंधावर मनोभावे निष्ठा ठेवतो. आपल्या बहिणींवर येणाऱ्या संकटांना तो आपल्यापरीने मदत करतो. लहान बहिणीचा नवरा दारुडा आहे. तिच्या संसाराची तो काळजी करतो. चार दिवस घराकडे नवरा आला नाही म्हणून गिरीजा आडव्याप्पाच्या घरी येते. कारण तोच तिला एक आधार असतो. गिरीजाचा नवरा जेव्हा दवाखान्यात अॅडमिट असतो तेव्हा त्याचे दवाखान्याचे बील साडेतीन हजार रूपये होतात. अशावेळी आडव्याप्पा आबा नरसाळेकडे जाऊन पैशाची मागणी करतो. त्यासाठी बायकोचं गंठण गहाण ठेवण्याची तयारी दाखवतो तसेच मोठी बहीण आक्का तिला कॅन्सर होतो. तिच्या ऑपरेशनसाठी वीस हजार रुपयाची गरज असते. पण आपण एवढे पैसे जमा करू शकत नाही. याची सल त्याच्या मनाला बोचत राहते. या दारिद्र्यामुळे आपण आपली नाती गोती जपू शकत नाही. याची जाणीव त्याला अस्वस्थ करते. शेवटी आपल्या लहानपणी थोरल्या आक्काने आपल्याला सांभाळलं पण आज आपण तिच्यासाठी काहीच करू शकत नाही. शेवटी तर आक्का वारल्यानंतर शेवटचं माहेरपण करण्यासाठी त्याला भावकीतील दिनु शिनगारे कडून २०० रूपये उसने घ्यावे लागतात. एवढा अगतिक झालेला आडव्याप्पा म्हणतो 'कसला गाऽऽ जलम. भनीच्या मयतालाबी उसणं पैसे द्यायची पाळी. होला काय जलम म्हणत्यात.' यावरून नातेसंबंधातील पडझड आणि विघटनाचे स्वरूप दारिद्र्यामुळे, आर्थिक विवंचनेमुळे किती भयानक रूप धारण करत आहे हे वास्तव समोर येते.

आडव्याप्पाला आपला मुलगा केसू खूप शिकावा, मोठा अधिकारी व्हावा म्हणजे आपल्या कुटुंबाचे दारिद्र्याचे दिवस संपतील असे वाटत असते. मुलाची सहा रुपये शिक्षणाची फी भरू शकत नाही. पण आज शिक्षण हे श्रीमतांची मक्तेदारी झाली आहे. शिक्षणासाठी लाख दोन लाख रुपयाची गरज तसेच शिकल्यावर नोकरी मिळेलच याची शाश्वती नाही. यामुळे तो काळजीत पडतो. पोलीस असणाऱ्या तायव्वाच्या भावाने केसूला शिक्षणासाठी स्वतःजवळ शहरात ठेवण्यास नकार दिला, तरी तो त्याच्यावर नाराज होत नाही. काळ बदलेल, केसू शिकेल, नोकरीला लागेल तेव्हा आपला पांग फिटेल असा आशावाद तो उरी बाळगताना दिसतो.

आडव्याप्पाला शेतात लागवड टाकणं खूप महत्त्वाचं असतं. सोसायटीनं लागवड देण्याचं नाकारलं म्हणून तो घरात जुंधळं नाही 'शेवटचं दळप' असं तायव्वा सांगते पण जुंधळं आणण्यापेक्षा घरात असणाऱ्या पैशातून शेतासाठी तो दोन पिशव्या खत आणतो. कारण आपल्या पोटापेक्षा त्याला शेतात खत टाकणं महत्त्वाचे वाटते. कारण शेतात खत टाकलं तर पीक चांगलं येणार; त्यामुळे वर्षभर पोटाचा प्रश्न मिटणार अशी एक आशा त्याच्या मनाने जपलेली असते. यथावकाश पावसाने जोर धरला. पाऊस थांबायचं नाव घेईना. त्यामुळे थोडफार घरात येणार धान्यही संपून जातं. सोयाबीनची माती झाली म्हणून चिंताक्रांत झालेला आडव्याप्पा. आपल्या डोक्यावर कर्जाचा डोंगर आहे. सोसायटीचे ३० हजार रुपये, जगू तांबटाकडून मेलेल्या म्हशीच्या विम्याचे पैसे मिळतील या अपेक्षेने सहा हजार सहाशे रुपये उचललेले असतात.

एकंदरीत या कादंबरीत आडव्याप्याच्या अनुषंगाने वर्तमानस्थितीत अल्पभूधारक कोरडवाहू शेतकऱ्यांच्या समस्या कोणत्या आहेत; यावर लेखकाने प्रकाश टाकला आहे. तो अल्पभूधारक कोरडवाहू शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी ठरतो.

३. **कल्लाप्पा कोणकेरी** : ब, बळीचा कादंबरीत कल्लाप्पा कोणकेरी ही लेखकाची भूमिका वठवणारी मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहे. शेतकरी कुटुंबातील कोणकेरी हा उप्पेनबेटगिरी या तालुक्याच्या गावात तहसील कार्यालयात साधा कारकून आहे. कार्यालयात रेकॉर्ड रूमच्या विभागात तो कार्यरत आहे. उप्पेनबेटगिरीतील दिपूशेठच्या भांड्याच्या दुकानात तो उधारीवर भांडी घेण्यासाठी येतो आणि त्याचा अत्यंत जवळचा मित्र बनतो. अंगाने हाडकुळा, स्टार्ईलबाज, शाकाहारी, पान खाण्याची हौस असलेला. के.के. या नावाने तो ऑफिसात ओळखला जायचा. त्याचे अक्षर फार छान असते. कधीकधी तो भांड्याच्या दुकानात भांड्यावर अगदी कोरून नाव घालत असे. असा हा कलंदर लेखक सर्वसामान्य माणसांसारखाच आहे. पण अत्यंत संवेदनशील असणाऱ्या कोणकेरीच्या मनात त्याचे गाव, कुटुंब, कौटुंबिक नातेसंबंध, शेती शेतकरी या संदर्भात सतत मनन चिंतन सुरू असते. त्याला पैसा, वस्तू खरेदी करण्यात रस नाही. तहसील कार्यालयात तो काम करतो. पण एकही पैशाचा भ्रष्ट व्यवहार करत नाही. त्याच्या स्वभावातच किंवा तत्त्वातच ते नाही. कचेरीतील आजुबाजूचे वातावरण भ्रष्टाचाराने बरबटलेले आहे. त्यामुळे नोकरीत तो भयंकर अस्वस्थ आहे. 'वास्तविक रेव्हेन्यू म्हणजे बापाचाही खिसा कापणारी माणसं' अशा माणसात त्याचे मन रमत नाही. जीव गुदमरतो. एकेदिवशी एका म्हाताऱ्या माणसाला दारिद्र्यरेषेखालचं रेशनकार्ड हवं असतं. पण नायब तहसीलदार त्या म्हाताऱ्याकडूनही पन्नास रूपयाची लाच मागतो. अखेर नडलेल्या म्हाताऱ्यासाठी कोणकेरी स्वतःजवळचे पन्नास रुपये तहसीलदाराला लाच म्हणून देतो. त्याचे हे नोकरीचे ठिकाणही त्याला अस्वस्थ करते.

एकेदिवशी कोणकेरी हे गावच सोडून परांगदा होतो. कुणी म्हणतं त्याचं अपहरण झालं, कुणी म्हणतो तो फरार झाला, कुणी म्हणतं लापता झाला, कुणी म्हणतो तो अँटीकरप्शनचा एजंट होता. दिपूशेठला त्याच्या घरात काही डायऱ्या व काही फायली मिळतात, तर कांताराम वडेवट्टीवार यांनी काही पत्रांचा गट्टा दिपूशेठच्या हातात ठेवला. कोणकेरीचे चरित्र या डायरीतून उलगडते. त्यांची मानसिक अस्वस्थता लक्षात येते. त्याचा आत्मसंवाद डायरी व पत्रांच्याद्वारे प्रकट होतो.

कोणकेरीला चित्रपटाची पटकथा लिहायची आहे. पण स्वतःचे पोट भरण्यासाठी, व्यवसाय म्हणून तो या पटकथेकडे बघत नाही. त्या चित्रपटाचे शीर्षक 'उफराळ' असे आहे. एक सामाजिक चित्रपट निर्मिती करणे हा त्यामागे हेतू असतो. 'उफराळ' हे गावच्या देवस्कीचं नाव. चित्रपटाची पटकथा कशी लिहावी याचे मार्गदर्शन दिग्दर्शक कुबुडकर व निर्माता झिंगारू दारूवाला व त्याची असिस्टंट छुपी दारूवाला कोणकेरीला करत असतात. नवोदित दिग्दर्शक कुबुडकरच्यादृष्टीने 'खेडं घाणेरडंच असतं.' त्याला खेड्यातल्या माणसांची किळस येते. शिवाय आता खेडं उरलंच नाही अशी त्याची समजूत असते. कोणकेरीला पटकथा कळलीच नाही, अशी त्याची धारणा असते. कुबुडकरला शेतकऱ्यांचं वास्तव जीवन माहितच नाही. कोणकेरीला

अभिप्रेत असलेला सिनेमा वेगळा आहे. त्याला कुबुडकरची भिकार मानसिकता मान्य नाही. तो म्हणतो, 'शहरातल्या बायका बघून तो शेतकऱ्यांच्या वेदना कशा समजून घेणार' असा संताप व्यक्त करतो. त्याला पाटील-लावणी-तमाशा किंवा खेड्यात विवाहबाह्य संबंध अशी रंजक चित्रपट पटकथा लिहायची नाही. त्याला कोणीही शेतकऱ्यांचा नेता मान्य नाही. त्याच्या पटकथेतील वामन शिकलेला राज्यकर्ता झालेला शेतकऱ्यांचा पोरगा आहे. त्याला वर्तमान काळातील शेतकऱ्यांचे वास्तव चित्रित करायचं आहे आणि तोच त्याच्या पटकथेचा विषय आहे.

कोणकेरीला शेती, शेतकरी याविषयीची बाब जशी अस्वस्थ करते तशीच गाव, घर, नातेसंबंधातील पडझड, विघटन यासंबंधी तो आत्मचिंतन करतो. लहानपणी भाऊबंधाच्या भांडणांमुळे मामाकडे राहून शिक्षण पूर्ण केलेला कोणकेरी नोकरी लागल्यावर, शहरात राहू लागल्यावर आई, वडील, मामा, मावशी, भाऊ, बहिणी या साऱ्यांपासून हळूहळू दूर जाऊ लागतो. गोतावळ्यात काका वारल्याची बातमीही त्याला आठवड्याने कळते. कारण आता नात्यातील कोणी गेले तर त्याला तातडीने कळविण्याची तसदी कोणी घेत नाही. त्याच्यावर प्रचंड 'माया' करणाऱ्या मावश्यांना तो वर्षानुवर्षे भेटत नाही. काका वारल्यानंतर मावशीच्या सांत्वनाला गेल्यावर ती फारसी बोलली नाही. आक्रसली, मी लवकर निघून जावं, माझं असणं तिला जड झालेलं. हे सर्व पाहता कोणकेरीला प्रचंड दुःख होतं. आपल्या कुटुंबातील माणसं व आपणामध्ये इतका दुरावा कसा आला? का शिक्षणाने माणसं जवळ येण्याऐवजी तुटतच जातात? या प्रश्नांची उत्तर त्याला अखेरपर्यंत मिळत नाहीत.

लेखक कोणकेरीने म. जोतीराव फुले, कांतारामजी यांना लिहिलेल्या पत्रातून आपल्या सामाजिक अधःपतनात शेती, शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण, कृषिसंस्कृती, शिक्षणातला, सरकारी कार्यालयातील, सहकारी संस्थांमधील भ्रष्टाचार आदी बाबींवर भेदक प्रकाश टाकलेला आहे. म. फुले यांनी त्या काळात शेतकऱ्यांचे प्रश्न, बहुजन आणि स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अखंडपणे संघर्ष केला. काही उपाययोजना सुचविल्या. त्यानुसार यथावकाश बरेच बदल झाले. बहुजन समाजातील मुले शिकू लागली. सरकारी कचेऱ्यांमधून नोकरी करू लागले आणि ते कशाप्रकारे भ्रष्टाचाराला खत पाणी घालू लागले तसेच स्त्रिया शिकू लागल्या, नोकरी करू लागल्या पण त्याही भ्रष्टाचार करण्यामध्ये कमी नाहीत याचे उदा. सौदामिनी खुरूकले या तहसीलदार बाईचा लाच घेण्यात किंवा कोर्टाच्या आवारात वागणेकर नाझर बाई आपल्या नवऱ्याचा उपयोग करून हशीलांकडून दिवसभर रक्कम गोळा करते. ह्या बाईने या पैशातून गावात भली मोठी इस्टेट उभी केली आहे.

तसेच शिक्षण पद्धतीतील भोंगळ कारभार, शाळेतील शिक्षकांचे मुलांना शिकवण्यापेक्षा शाळेचा मालक असणाऱ्या आप्पासाहेब व्हनगुत्तेच्या शेतात कामाला जाणं, त्याच्या म्हशीचा गोठा साफ करण्यात स्वतःच ज्ञान वाया घालवताना दिसतात. इतकंच नव्हे तर आजच्या शिक्षणपद्धतीत कृतीपेक्षा कागदं रंगणं, रेकॉर्ड तयार ठेवणं यातच शिक्षकांचे कौशल्य. 'पोरं वाऱ्यावर मास्तर कागदावर. बोंब करून टाकली शिक्षणाची.' शिक्षण खाते आणि सरकार यावर परखडपणाने कोणकेरीने आग पाखडली आहे. समाजातील विविध क्षेत्रातील विद्रूप वास्तव म. फुले यांच्यासमोर कोणकेरी पत्रांच्या माध्यमातून मांडतो.

शेतकरी, त्याचा कृषिधर्म, शेती ही संस्कृती आहे. याविषयीचेही चिंतन म. फुले व कांतारामजी यांना लिहिलेल्या पत्रात कोणकेरी मांडताना दिसतो. शेती करण्याचं एक पारंपरिक शास्त्र होतं. पूर्वीच्या काळी शेतात पिकलेले धान्यच बी-बियाणे म्हणून वापरले जात असे, पण ही पारंपरिक यंत्रणाच सद्या उद्ध्वस्त होऊ लागली आहे. बी-बियाणांच्या दुकानांनी हे शास्त्र चतुराईने नष्ट केले. आता कितीही चांगले पीक आले तरी बी-बियाणे म्हणून त्याचा उपयोग करता येत नाही. अशावेळी आता शेतीसेवा केंद्रातील बी-बियाणांवरच शेतकऱ्याला अवलंबून राहावं लागतं. शेतकरी बिचारा हक्काची बियाणे गमावून परावलंबी मागतकरी झाला आहे. कमी कालावधीत भरघोस पीक या अमिषाखाली शेतकऱ्याची घोर फसवणूक होत आहे.

तसेच 'शेती' चा उद्योग बनविण्याच्या नफेखोरवृत्ती जोपासणाऱ्या प्रवृत्तीवर बोट ठेवताना कोणकेरी अस्वस्थ होतो. ही अस्वस्थता कांतारामजींना लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त करतो, तो म्हणतो, 'शेती उद्योग झाला की चिमण्यांनी जगायचे नाही. घरात कुत्र्याने यायचे नाही. फॅक्टरीत जसे कामगाराची झडती घेऊन बाहेर सोडतात. तसे शेतातून मजुराला झडती घेऊन सोडता येईल का? मजूर तुमच्या शेतात येतो. तेव्हा त्याचं एक करडू असते. त्याला पेंडीभर चारा लागतो. तो तुमच्या शेतातून त्याला हक्काने हवा असतो. त्याची किंमत करून त्याच्या पगारातून वजावट करा असे म्हणून कसं चालेल?' म्हणजे शेती ही संस्कृती आहे. उद्योग नाही यावर कोणकेरी गंभीरपणे भाष्य करताना दिसतो.

यासोबतच कोणकेरीने स्वस्त धान्य पुरवठा किंवा रेशनचा भ्रष्टाचार, वीज मंडळाचा अनागोंदी कारभार यावरही प्रकाश टाकला आहे. कोणकेरीला शेती आणि शेतकरी या विषयीची कमालीची ओढ आहे. म्हणूनच कदाचित त्याला माडीच्या महाराजांविषयीचे कुतूहल, कौतुक आणि आकर्षण आहे. माडीच्या महाराजांचे विचार त्याच्या मनाला उभारी देतात. महाराजांनी त्यांच्या मठाची वीस एकर जमीन सेंट्रिय शेती पद्धतीने केली आहे. रासायनिक खताचा एक कणही येऊ दिला नाही. सेंट्रिय शेतीचा प्रचार करायला पाहिजे तर माती वाचेल. आताचं खेडं पोखरलं आहे नवं खेडं उभा करायला हवं. यासाठी महाराजांना चांगला प्रचारक हवा असतो. या सर्व विचाराने कोणकेरीला महाराज फार जवळचे वाटू लागतात.

त्याचसोबत कोणकेरीला चिंगऱ्या धनगर जंगलातल्या म्हातारबा धनगराची गाठ घालून देतो. जंगलातील प्रत्येक झाड, पशु-पक्षी यांचा अभ्यास असणारा हा धनगरबाबा रानावनात दिवसरात्र भटकतो. अखंड जंगलच त्याला ओळखतं. अशा या म्हातारबाकडून जंगल शिकण्याचं वेड कोणकेरीला लागतं.

कोणकेरी गायब होतो कदाचित तो माडीच्या महाराजांकडे किंवा धनगरबाच्या जंगलात गेला असावा असा एक अंदाज दिपूशेठकडून बांधला जातो.

असा हा कोणकेरी अंतर्बाह्य अस्वस्थ आहे. त्याच्या मनात सतत गाव, कुटुंब, कौटुंबिक नातेसंबंध, शेती, शेतकरी या विषयीचे चिंतन चाललेले असते. हे त्याचे चिंतन डायरी, पत्र, माडीचा ज्ञानी महाराज, धनगरबाबाची भेट, 'उफराळ' सिनेमाची पटकथा यातून समोर येत राहते. या सान्याच्या मुळाशी शेतकरी आहे आणि शेतकऱ्याचे प्रश्न, समस्या कायमस्वरूपी संपविण्याचा ध्यास त्याला अस्वस्थ करतो. या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठीच या ध्यासापायीच तो परांगदा होतो हे निश्चित.

● कादंबरीतील अन्य व्यक्तिरेखा :

१. **तायव्वा :** तायव्वा ही आडव्याप्पाची बायको. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये ती आपल्या नवऱ्याला साथ देताना दिसते. अत्यंत कष्टाळू, समंजस, शोषिक अशी तायव्वा नवऱ्याप्रमाणेच आपल्या शेतावर प्रेम करणारी आहे. आडव्याप्पाचा लहान भाऊ संगापपा व त्याची बायको जेव्हा घराची व शेताची वाटणी करण्याचा हट्ट करू लागतात तेव्हा नवऱ्याचा अनावर झालेला राग पाहून दोघा भावांना भांडू नका असा समजूतदारपणा दाखवते. तसेच आडव्याप्पाच्या दोनही बहिणींच्या संकटकाळात वेळप्रसंगी कर्ज काढून मदत करताना ती नवऱ्याच्या बाजूने उभी राहते. नवरा तापाने फणफणत असतो तेव्हा त्याची काळजी घेते. आपला मुलगा केसू शहरात आपल्या पोलीस भावाजवळ शिक्षणासाठी ठेवला तर त्याचे शिक्षण पूर्ण होईल; त्याला नोकरी मिळाली तर आपले दारिद्र्य नाहीसे होईल; असा आशावाद उराशी बाळगून ती भावाकडे जाते. पण त्याने नकार देताच त्याला न सांगता केसूला घेऊन मुकाट्याने निघून येते. सोसायटीचा सेक्रेटरी पांडा याने आडव्याप्पावर केस घातली तेव्हा नवऱ्याला पोलीस पकडून नेणार या भीतीने ती चिंताक्रांत होते. भावकीतील दिनु शिणगारेच्या मास्तर मुलाच्या साखरपुड्याला अडाणी असणाऱ्या आडव्याप्पाला मानपान देत नाहीत; त्याच्या लहान भावाला संगापपाला बोलवतात तेव्हा आडव्याप्पा नाराज होतो. तेव्हा ती म्हणते, शिकलेल्यांचा शिकलेला येणार. त्यात जिवाला काय लावून घ्यायचं? केसूबा मोठा झाला की त्याला शिकल्यालीच पोरगी करूयाऽऽ म्हणजे प्रत्येक प्रश्नांची उत्तरं तिच्याजवळ आहेत. तायव्वा म्हणजे खरंच अल्पभूधारक शेतकऱ्याची कष्टाळू, समंजस, शोषिक पत्नी म्हणून प्रतिनिधी ठरते.

२. **जिवबा दानवाडे :** हा गावातील एक श्रीमंत आसामी. दानवाडे गल्लीला त्याचा मोठा बंगला आहे. त्याचा मुलगा पी.एस.आय. म्हणजे पोलीस सब इन्स्पेक्टर असतो. त्याच्या जोरावरच तो गावात मिजाशीत राहत असतो. सर्वांवर स्वतःचा दबाव आणत असतो. पैशाच्या जोरावरच तो स्वतःच्या मुलाचं आजपर्यंत गावात झालं नसेल असं इर्ष्येनं लग्न करतो. लग्नासाठी राजकीय पुढारी, पोलीस खात्यातील अधिकारी यांची उपस्थिती त्याच्या मिजाशीत अधिक भर घालणारी ठरते. जिवबा दानवाडे लग्नाच्यावेळी आडव्याप्पाला लग्नातील प्रेझेंट व पैशाची पाकीटं सांभाळण्याचे काम सोपवतो. कारण त्याला आडव्याप्पावर पूर्ण विश्वास असतो. तरीही शेवटी तो आडव्याप्पाची झडती घेतो. त्याच्यावर एखादं पैशाचं पाकीट लपवलं असेल असा आरोप घेतो तेव्हापासून आडव्याप्पा त्याच्याकडे कामावर जात नाही. त्या दोघांच्यात वाद निर्माण होतो. या कारणास्तव दानवाडे आडव्याप्पाला सतत नाडत राहतो. त्याला सोसायटीत मिळणारं खत देण्यास नकार देतो कारण तो सोसायटीचा चेअरमन असतो. इतकेच नव्हेतर त्याच्या अंगावर थकबाकी दाखव म्हणून सेक्रेटरीला दबाव आणतो. याच प्रकरणात जिवबा आडव्याप्पाने मारहाण केली अशी खोटी तक्रार करून त्यावर केस घालतो.

जिवबाचं एक स्वप्न असतं. ते म्हणजे सगळं गाव आपल्या ताब्यात घेऊन पाटलाचा जो मान आहे; म्हणजे देवळाचा मान, पालखीचा मान, नारळाचा मान सर्व आपल्याला मिळावा यासाठी तो वेगवेगळ्या कुरघड्या करू लागतो. गावात पाण्याची मिरवणूक निघते. त्यावेळी गावातील वश्या दानवाडे यांच्यात

शाब्दिक चकमक उडते. तेव्हा दानवाडेला गावातील काही मंडळी चिखल तुडवल्याप्रमाणे तुडवतात. या प्रकरणातही तो आडव्याप्पा, आबा नरसाळे, दगडू पाटील यांचे नाव खोटेपणाने गोवतो. असा हा जिवबा दानवाडे खलनायकी वृत्तीचा आहे.

३. **आबा नरसाळे** : आबा नरसाळे ही गावातील एक प्रतिष्ठित व्यक्ती. स्वतःचा मळा विहिर व मोटार, जनावरं असणाऱ्या आबाचा नरसाळे गल्लीला मोठा वाडा आहे. जिवबा दानवाडेच्या संशय घेण्यावरून आडव्यापाने आबा नरसाळेच्या मळ्यात काम करण्यास सुरुवात केलेली असते. आबा नरसाळे हा मानवतावादी दृष्टिकोण जपणारा आहे. कामाच्या प्रामाणिकपणावरून, कष्टाळू वृत्तीमुळे तो आडव्याप्पाला जातिवंत कुळवाडी मानतो. आडव्याप्पाच्या अडचणीला मदत करतो. त्याची बहीण गिरीजाचा नवरा दवाखान्यात अॅडमिट असतो हॉस्पिटलचे बिल भागवण्याकरता आबा सालभरची मजुरी कबूल करून घेतो. आबा नरसाळेला दानवाडे गरीब शेतकऱ्यांवर तो सहकारी सोसायटीच्या माध्यमातून अत्याचार करतो हे पाहून त्याचा जीव तळमळतो. नवीन सोसायटी काढण्याचा विचार त्यांच्या डोक्यात चाललेला असतो. तसेच दानवाडेला मारहाण केली या प्रकरणात पोलीस आडव्याप्पाला पकडण्यास येतात तेव्हा आबा त्याला स्वतःच्या मळ्यात रात्र काढ असे सुचवितो आणि पोलिसांपासून त्याचा बचाव करतो. म्हणजे आबा नरसाळे ही व्यक्तिरेखा चांगल्या प्रवृत्तीच्या माणसाचं द्योतक आहे.

४. **भिंगारकर** : भिंगारकर हा कल्लाप्पा कोणकेरीचा मित्र होता. उप्पेनबेटगिरीत येण्यापूर्वी कोणकेरी त्याच्या खोलीत रहायला होता. भिंगारकर एका बदनाम झालेल्या पतसंस्थेत कारकून होता. कोणकेरी आणि भिंगारकर जवळजवळ सात वर्षे एकत्र राहिले. झाडलोट, भांडी घासणं, जेवण तयार करणं इत्यादी काम दोघांनी वाटून घेतली होती. कोणकेरीला वेगवेगळ्या विषयाची पुस्तकं वाचण्याचा नाद होता. त्यामुळे भिंगारकरलाही पुस्तक वाचनाची आवड निर्माण झाली होती. पुस्तक कसं समजून घ्यायचं तो कोणकेरीकडून शिकला होता. कोणकेरीला जंगल आवडायचं, जंगलात भटकणं हा एक त्याचा छंद होता. एकेदिवशी भिंगारकरला तो बेडीवच्या धनगरवाड्यात घेऊन जातो. तेथे म्हाताऱ्या धनगराची ओळख होते. म्हातारा म्हणजे जंगलातल्या सर्व झाडांच्या मुळ्याचा औषध म्हणून उपयोग करत असतो. एकेदिवशी भिंगारकर आजारी पडतात. चालणं-बसणं-उठणं सर्वच बंद. दवाखाना झाला, अंगारे धुपारे झाले पण काहीच फरक नाही. अशावेळी कोणकेरी त्यांना आजऱ्याला घेऊन जातात. तेथे बेडीवच्या धनगरवाड्याचा म्हातारा भिंगारकरांवर झाडाच्या मुळ्या उगाळून सांध्यांवर लेप लावतो. तीन दिवस हा उपचार चालू असतो मग मात्र सर्व सांध्यातील कळ गायब होते. म्हणजे कोणकेरीमुळे आपला पुनर्जन्म झाला. त्याचे अतोनात उपकार झाले अशी कृतज्ञता भिंगारकर व्यक्त करतो.

५. **माडीचे ज्ञानी महाराज** : माडीच्या डोंगरात खोल कपारीत डोंगर पोखरून ज्ञानी महाराजांनी आपल्या वास्तव्यासाठी चार खोल्या बांधल्या आहेत. दत्तावतारावर त्यांचा प्रचंड विश्वास आहे. स्वतःला दत्तपंथी मानतात. कल्लाप्पा कोणकेरी एकेदिवशी त्यांना भेटायला मठात जातात. तेथे काळ्याशार जमिनीच्या लांबसडक पट्ट्यामध्येच महाराजांचा वावर होता. महाराज पांढऱ्याशुभ्र वस्त्रात, प्रचंड वाढलेली दाढी,

शेल्लाटी अंगकाठी, लांबसडक नाक, घारे डोळे, तीक्ष्ण नजर. कोणकेरीना महाराजांना कुठेतरी पाहिल्याचा भास होऊ लागतो. महाराजांनी मठाची शेती रासायनिक खतांचा वापर न करता सेंद्रीय पद्धतीने केली आहे. सेंद्रीय शेतीचा प्रचार करायला हवा तर माती वाचेल असा त्यांचा शेतीविषयक जिव्हाळ्याचा विचार दिसून येतो व त्याचबरोबर आताचं खेडं नष्ट करायला हवं. खेडं पोखरलय, नव उभं करायला हवं असा एक आधुनिक विचार मनी जपणारा शेती व शेतकऱ्यांविषयी कळवळा यामुळे माडीचे ज्ञानी महाराजांविषयीचे आकर्षण कोणकेरीला वाटत राहते.

उपरोक्त व्यक्तिरेखांसोबतच तहसील कार्यालयातील शिपाई पिटके लाच घेण्यात तरबेज. कारकूनापेक्षाही जास्त वरची कमाई मिळवतो. भ्रष्टाचाराच्या पैशामध्ये तो देवालाही सहभागी करून घेतो. सत्यनारायण घालतो, साईबाबांना अभिषेक घालतो म्हणजे देवालाच वरकड मिळकतीत भागीदार करून घेण्याची त्याची युक्ती फार ग्रेट आहे. तसेच चिगऱ्या धनगर कोणकेरीला जंगलातल्या म्हातारबाबाकडे घेऊन जातो. झिंगारू दारूवाला, चित्रपट निर्माता त्याची असिस्टंट छुपी दारूवाला, नवोदित दिग्दर्शक कुडबुडकर खेड्याविषयी, खेड्यातील लोकांविषयी त्याचा असणारा गैरसमज, कोणकेरीसोबत सतत पटकथेवरून तो वाद करतो. अशा अनेक व्यक्तिरेखा या कादंबरीत आहेत. कथांतर्गत कथा अशी रचना असलेल्या या कादंबरीत विविध प्रसंगाच्या माध्यमातून या व्यक्तिरेखा वाचकांना भेटतात. त्या-त्या प्रसंगात त्यांचे अस्तित्व व अपरिहार्यता महत्त्वाची ठरते.

४.४ वाचन उतारा

दृश्य : सकाळ

अक्षयतृतीयेचा सण. साडेतीन मुहूर्तापैकी एक मुहूर्त. कोणत्याही शुभ कामाचा प्रारंभ. शेतातली कामं माथ्यावर यायचा दिवस. पण वळीवच पडला नाही. जमिनीला नांगर डसणे अशक्य. त्यामुळं जमेल तशी जमेल त्याने मशागतीला सुरुवात केलेली. आडव्याप्पानं मुहूर्तावर लवकर उठून रानात चक्कर मारली. कॅमेरा त्याच्याबरोबर. त्यानंतर तो घरात आला. पोरे नुक्ती जागी झालेली. तायव्वा, सणावाराचा दिवस. पोरांच्या तोंडावर कसे मारायचे. कुणाच्यात पाव किलो डाळ उधारीवर मिळती का बघ की.

आत्ता कुणाच्यात? दुडापवाण्याची उदारी तटलीय. दारातबी उभा करत न्हाई.

पाटण्याच्यात बघा जावा. करू या म्हणावं माघं फुडं.

त्येची भवानी तर व्हवू दे. जातो माघनं.

आडव्याप्पा गोठ्यात घुसतो. म्हशीचं शेण-मुत मागं ढकलतो. बुड्डीत भरतो. उकिरड्याजवळच्या ढिगात ओततो. कॅमेरा म्हशीच्या गरीब डोळ्यावर.

अगंSS केसू उठला काय बघ. त्येला काढ म्हणावं म्हस भाईर. गोठा धुऊन काढाय पायजे.

पोराची परक्षा हाय. येला नका लावू काम. त्येचा त्यो अब्यास करू देत.

आता शिकून व्हयाय लागलाय मामलेदार असे स्वतःशीच म्हणत म्हशीला गोठ्यातून बाहेर काढतो. म्हशीचे गोठ्यातून बाहेर आल्यावर कान टवकारलेले. ती उधळायच्या नादात. पण रेडके बरोबर असल्यामुळे सावध. च्या आयलाऽ जनावराला कळतं त्ये मला का कळत न्हाई. त्याचे स्वागत. तो गोठा स्वच्छ करू लागतो. खराट्याचा खरंऽ खरं आवाज.

दृश्य : सकाळी दहाची वेळ

आडव्याप्पा गल्ली पार करत पाटण्याच्या दुकानाजवळ. पाटण्याचे दुकान मालाने खचाखच भरलेले. समोर गुटख्याच्या, तंबाखूच्या माळा. मध्ये वजन काटा. सगळ्या फळीभर बरण्या. आत तुका पाटण्या नुसत्या बंडीवर. काळादुस्स. अगडबंब. कपाळावर ठळक इबूत ओढलेली. आडव्याप्पाला समोर बघून.

बोल गाऽ काय दीऊ ?

अर्धा किलो हरबरा डाळ.

तुका पाटण्या गडबडीने अर्धा किलोचे वजनकाट्यावर ठेवून स्टीलच्या बारीक घमेल्याने पोत्यातली डाळ घेऊन येतो. आडव्याप्पा विचारमग्न. डाळ प्लॅस्टिक पिशवीत ओतून गाठ मारत त्याच्या समोर ठेवतो.

पैसे शनवारी दुधाच्या बिलाला द्यावं म्हणतो.

तुका पाटण्या त्याच्यासमोर सारलेली डाळीची पिशवी सरकन मागे वडतो.

रुकीला दुंद्यावाण्याकडं आनी उधारीला माझ्याकडं. न्हाई चालायचं की गाऽऽ उदारीबी त्येच्याकडनंच घ्यायची.

एकदम आजीजीने शनवारपतोर. सणावाराचं न्हाई म्हणू नको. एवढी गरज मार. तुका पाटण्या, जमत न्हाई गाऽऽ उदारी लई झालीया. माजं मला फुरं झालंय. गळ नको घालू.

आडव्याप्पा तरीही उभाच. नंतर माघारी वळतो. त्याच्या पायातली शक्ती संपलेली.

बरं असू दे. जाऽऽ घेऊन, एवढा वेळ. खरं शनवार वलंडायचा न्हाई.

आडव्याप्पा एकदम थंडगार. कसा तरी माघारी वळतो. पाटण्याच्या डोळ्याला डोळा न भिडवता डाळ उचलतो. मडे चालावे तसे चालाय लागतो.

कोणकेऱ्या, तू निश्चित मला सापडणार. तुझ्या डोक्यात काय चाललं होतं कळाय लागलंय. शालबिद्र्या, आता तुझ्यासमोर कोणकेऱ्या आला असं समज. त्यानंतर तू आणि मी. बघू तुझी वर्दी डायरीतील पान

दिपूशेठच्या भांड्याच्या दुकानात बसून दिवस घालवला. कशातच लक्ष लागलं नाही. ऑफिसमधून मिटके शिपाई, वाघरे दिवाणजी येऊन गेले. त्यांना फारशी दाद दिली नाही. घरात थांबावं तर बायकोची

कटकट. ही जागा एक आपली. दिपूशेठला भांड्यावर नाव घालायला मदत होते. तो काहीच तक्रार करत नाही. त्याचा धंदा सोडून त्याला काहीच सुचत नाही. त्याला माझ्या घालमेलीशी काहीच कर्तव्य नसतं. म्हणण्यापेक्षा त्याला ती कळतच नाही. त्याने ती कधी अनुभवलेली नाही. मग कळण्याचा प्रश्नच कुठे येतो? मध्ये-मध्ये तो आपलं आत्मचरित्र सांगतो. आज त्याला आत्मचरित्रातही रस नव्हता. बहुतेक त्याच्या डोक्यात तिसरंच काहीतरी चाललं असावं. तो फारसं बोलत नव्हता. माझ्या दृष्टीनं ती गोष्ट चांगली होती. त्याच्या आत्मचरित्रापेक्षा माझं आत्मचरित्र मला अधिक जड झालं होतं.

थोरला दादा घरात आल्यानंतर बायकोनं नीट वागायला हवं होतं. मुळात तो आला त्या वेळी मी पेपर आणण्यासाठी बाहेर पडलो होतो. आलेल्या माणसाला तांब्याभर पाणी आणि कपभर चहा देण्याचा कितीसा ताप? पण माझ्या घरचे लोक तिला नको असतात. तिच्या घरचे शंभर आले तरी ती उत्साहानं सगळे उपचार पार पाडणार. माझ्या घरातलं कोणीही आलं की आजारपण येणार. या सगळ्याचा कंटाळा आलाय. आपल्या आयुष्यात राबण्याशिवाय काहीच केलं नाही. फक्त राबायचं. कॉलेजात असताना दादा मुद्दाम कॉलेजाच्या दारात कधी कधी येऊन थांबायचा. कारण काय? तर मला कॉलेजात कोणी त्रास देतं का याचा अंदाज घ्यायला. त्याला मी कैकदा समजावून सांगितलं. उगाच कामधंदा सोडून इकडे यायच्या फंदात पडू नको. मला कोणी त्रास देणार नाही. तर त्याला पटायचं नाही. दत्तू देशपांडेचा लहान भाऊ आमच्या कॉलेजात प्राध्यापक होता. कॉमर्सला. ह्याला वाटत असायचं, तो आपल्या भावाचा सूड घेईल. आपली नजर असली पाहिजे. माझं कॉलेज संपलं. तहसील कार्यालयात रोजंदारीला जाऊ लागलो, याचा त्याला कोण आनंद. तो छाती फुगवून सांगायचा, कल्लापा आज ना उद्या मामलेदार होणारच. एकदा कुणी त्याला माझं पेपरात छापलेलं नाव दाखवलं तर हा पेपर घेऊन सरळ गावात. प्रत्येकाला छापून आलेलं नाव दाखवत हिंडत होता. अशा कैक गोष्टी.

दादा आल्यानंतर ही स्वयंपाकघरातच बसून राहिली. दादा एकटाच बाहेरच्या सोप्याला वाट बघत. हे मला भयंकर खटकलं.

नोंद

रावसाहेब सकाळीच येऊन बसलेले टेबलला. आज त्यांची मिळकत बरी झाली असावी. मी समोर दिसताच चहाची ऑर्डर दिली. हा माणूस एकदम भयंकर आहे. तो पापाचा पैसा मिळवतो. त्यात मला भागीदार करून घेण्यासाठी चहा पाजतो. माझा चहा पिऊन संपला की म्हणतो. आजची मिळकत पचली. त्याचा राग येतो. पण राग या ऑफिसमध्ये उपयोगाचा नाही. माझ्या टेबलकडे जाण्यासाठी निघालो. रावसाहेब एकदम काकुळतीला. बसण्याचा आग्रह धरू लागले. मिटके चहा घेऊन हजर. बसलो तर त्यांनी माझ्यासमोर कागद सरकवला. केस जुनीच. हरिबा देसाई. हातोहात लोकांना गंडवणारा माणूस. जमीन बळकावून बोका झालेला. तो कागद मी पुन्हा त्यांच्याकडे सरकावला. त्यांना ते अपेक्षित होतं. म्हणजे या केसमध्ये किमान पाच हजार सुटले असणार. मिटकेला पाचशे. म्हणजे बाबू बिरनाळे भिकेला लागला. त्याचा जमिनीचा तुकडा गायब झाला. चहा पिता-पिता मला अस्वस्थ वाटू लागलं. रेकॉर्डरूममध्ये जाऊन

भरपूर पाणी पिऊन टाकलं. पाणी कुणाच्याही पैशाचं नव्हतं.

दुपारी बाबू बिरनाळे माझ्याकडे हजर. त्याने मला विचारलं, माझ्या डायरीवर नायब तहसीलदारची सही झाली? हे म्हणत असताना त्याला होणाऱ्या यातना मला जाणवत होत्या. त्यामुळेच मी सांगितलं, तू दिवाणी कोर्टात जायला पाहिजे. म्हणजे खर्च किती? त्याचा सहज स्वाभाविक प्रश्न. किमान वीस-तीस हजारला सगळे त्याला लुबाडतील हे मला स्पष्ट दिसत होतं. त्याच्याकडून अंदाज काढून घेतला. त्या जमिनीची किंमत काय? तर ती वीस हजारावर चढत नव्हती. मग त्याला मी दुसरी जमीन खरेदी करून ह्या जमिनीचा नाद सोडण्याचा सल्ला दिला. तर तो माझ्याकडे शत्रूपेक्षाही भयानक वार्ड नजरेनं बघायला लागला. त्याच्या नजरेनं मी चड्डीत लघवी करण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. फक्त प्रत्यक्षात तसं घडलं नाही. बिरनाळेला मिटके काहीतरी आश्वासक सांगत होता. त्याचा विश्वास बसल्यामुळे त्याची नजर पातळ झाली. हे मी साक्षात अनुभवलं. त्यानंतर मला खात्री पटली. मातीची माया वार्डच.

४.५ शब्दार्थ

मायंदळ - भरपूर, खूप

पी.आय. - पोलीस इन्स्पेक्टर

देवस्की - देवाचा कौल लावणे, ग्रामदेवतेचा उत्सव

नाझर - दिवाणी कोर्टातील एक अधिकारी

४.६ समारोप

अशाप्रकारे ब, बळीचा या कादंबरीत शेती, शेतकरी व त्याची आज वर्तमानकाळात असणारी स्थिती याचा विचार केंद्रस्थानी असल्याने त्या अनुषंगाने येणारी प्रसंगचित्रणे आहेत. त्यात प्रामुख्याने बदलते खेड्याचे चित्रण, शेतकऱ्याची दयनीय स्थिती, शिक्षण क्षेत्रातील विदारकता, कुटुंब व्यवस्थेतील पडझड याद्वारे सद्यःस्थितीत शेतकऱ्यांचं जगणं त्याच्या जीवनातील प्रश्न काय आहेत हे जाणून घेता येते. तसेच या कादंबरीतील दिपूशेठ, कोणकेरी, आडव्याप्पा या प्रमुख व्यक्तिरेखा व काही अन्य व्यक्तिरेखांचे चित्रण येते. ही सर्व पात्रे आपल्या भोवतीचा गुंता, प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. एकूणच या कादंबरीत प्रसंगचित्रण व व्यक्तिचित्रण वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

४.७ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. दिपूशेठ हा कशाचा व्यापारी आहे?

(कपड्याचा / भांड्याचा / भाजी व फळे)

२. कल्लाप्पा कोणकेरी कोणत्या ऑफिसात कारकून आहे?
(पोलीस खाते / मामलेदार ऑफिस / वीज महामंडळ)
३. कोणकेरी कोणत्या चित्रपटासाठी पटकथा लिहित असतो.
(उफराळ / जास्वंद / नातीगोती)
४. आडव्याप्पावर प्रेझेंटचं पाकीट लपवले असल्याचा संशय कोण घेतो?
(जिवबा दानवाडे / आबा नरसाळे / दगाडू पाटील)
५. आडव्याप्पाच्या बायकोचं नाव काय आहे?
(शांताक्का / तायव्वा / गिरीजा)

उत्तरे : भांड्याचा, मामलेदार ऑफिस, उफराळ, जिवबा दानवाडे, तायव्वा

दीर्घोत्तरी प्रश्न

ब, बळीचा कादंबरीच्या आधारे आडव्याप्पाचे व्यक्तिचित्र रेखाटा.

प्रास्ताविक : ब, बळीचा ही राजन गवस यांची कादंबरी. आडव्याप्पा शिणगारे हा कादंबरीतील लेखक कोणकेरी 'उफराळ' चित्रपटाची पटकथा लिहित आहे. त्या चित्रपटाचा तो नायक आहे. आडव्याप्पाच्या अनुषंगाने आजच्या वर्तमानस्थितीत शेतकरी, शेती आणि त्याच्या आयुष्यात येणारे विविध प्रश्न यांचा गुंता समोर येतो.

विवेचन : आडव्याप्पा शिणगारे हा कोरडवाहू शेती करणारा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. बायको तायव्वा, मुलगा केसू आणि मुलगी सुमी असा त्याचा परिवार आहे. स्वतःची अल्प असणारी शेती आणि गावातील जिवबा दानवाडे, आबा नरसाळे यासारख्या प्रतिष्ठित जमीनदारांच्या शेतात तो राबत असतो. अत्यंत कष्टाळू, प्रामाणिक, आपल्या शेतीवर अतोनात प्रेम करणारा आडव्याप्पा दारिद्र्याशी झुंजत असतो. पाडव्याचा मुहूर्त साधण्यासाठी तो शेतात कुदळ मारण्यासाठी जातो. म्हणजे नागरीकरण, आधुनिकीकरण होत चाललेल्या खेड्यात 'एक तरी कुळवाडी हाय म्हणायचा' असे त्याच्याविषयी गावातील म्हाताऱ्यांचे मत होते. अक्षयतृतीया या सणादिवशी त्याला पुरणासाठी डाळ, गूळ उधारीवर आणण्याची वेळ येते. आपल्या मुलाची फक्त सहा रुपये परीक्षा फी भरता येत नाही अशा अनेक आर्थिक अडचणी त्याच्यासमोर आ वासून उभ्या राहतात.

जिवबा दानवाडे त्याच्या मुलाच्या लग्नात पैशाचं पाकीट व प्रेझेंट सांभाळण्याचं काम, आडव्याप्पा प्रामाणिक आहे व दिलेली जबाबदारी चोखपणाने पार पाडणार या हेतूने दिलेले असते. आडव्याप्पाला आपल्यावर हा विश्वास दाखवल्याबद्दल खूप अभिमान वाटतो. त्याची छाती गर्वाने फुलून येते. पण थोड्याच वेळात त्याचा हा भ्रम नाहीसा होतो. दानवाडे एखादं पैशाचं पाकीट लपवलं असेल म्हणून त्याची तपासणी

करतो तेव्हा रागारागाने त्याचे अंग थरथरते. गरीब असलो तरी आपण चोर नाही, या अपमानाने तो दानवाडेचा गळा घोटावा असा विचार करतो आणि तिथून तडक निघून जातो.

यानंतर स्वाभिमानी असणारा आडव्याप्पा कधीही दानवाडेच्या शेतात किंवा कोणत्याच कामाला किंवा त्यांची कोणतीच गोष्ट ऐकतही नाही. या लग्नाच्या प्रसंगावरूनच त्या दोघांतला वाद चिघळतो त्याचे रूपांतर दानवाडे जाणूनबुजून आडव्याप्पाची सहकारी सोसायटीतील थकबाकी राखून ठेवण्यास सांगतो. त्यामुळे आडव्याप्पाला सोसायटीमार्फत शेतात टाकण्यास हक्काचे मिळणारे खत/लागवड नाकारली जाते. त्याच्यावर ३० हजार रुपये कर्ज दाखवले जाते. या कारणास्तव संतापलेल्या आडव्याप्पा दानवाडेच्या घरी जाऊन त्याला जाब विचारतो त्याचा रागाचा पवित्रा पाहताच जिवबा थोडासा नरमतो, माझ्या नावावर खत घेऊन जा म्हणताच स्वाभिमानी असणारा आडव्याप्पा त्याला म्हणतो, “तुझ्याकडचं खत न्हायला मी काय नादार हाय व्हंय गाऽऽ? माझ्या खात्यावर सोसायटीत मिळतंच ते द्यायला सांग. न्हाईतर वाईट व्हईल.” म्हणजे गरीब असणारा आडव्याप्पा लाचार नाही. स्वतःविषयीचा स्वाभिमान गहाण ठेवणारा नाही.

शेतावर प्रचंड प्रेम करणारा आडव्याप्पा त्याचा लहान भाऊ संगापपा जो शहरात राहतो, सुशिक्षित, नोकरदार आहे. तो फक्त आपल्या कुटुंबाच्या सुखाचा विचार करणारा आहे. शहरात खर्च फार होतो. या सबबीखाली तो घराची व शेताची वाटणी मागू लागतो. शेत विकण्याची भाषा करतो. हे ऐकताच आडव्याप्पा प्रचंड संतापतो. वाडवडलाचा तेवढा तुकडा तरी गावात असू दे म्हणतो. यावरून आडव्याप्पा आपल्या मातीशी इमान राखणारा, माती म्हणजे आपलं जगणं आहे त्या शेताशिवाय हा कुळवाडी जगूच शकत नाही हे सिद्ध होताना दिसते. शिक्षणाने माणसं जोडण्याऐवजी तुटण्याचीच प्रक्रिया येथे दिसून येते. अशिक्षित, अडाणी असणारा आडव्याप्पा दारिद्र्याचे चटके सहन करित नातेसंबंधावर मनोभावे निष्ठा ठेवतो. आपल्या बहिणीच्या संकटांना तो धावून जातो. लहान बहीण गिरीजा हीचा नवरा दारूडा म्हणून तो तिच्याविषयी काळजी करतो, त्याच्या हॉस्पिटलचे बिल दोन ते तीन हजार रुपये भागविण्यासाठी बायकोचं गंठण (मंगळसूत्र) ठेवण्याची तयारी दर्शवितो. मोठी बहीण आक्का जिने आपणास लहाणाचं मोठं केलं तिला कॅन्सर झाला आहे; हे ऐकताच दुःखी होतो. ऑपरेशनसाठी वीस हजार रुपये मिळविण्यासाठी धडपडतो सरतेशेवटी आक्काचे निधन होते. तिला शेवटचं माहेरपण करण्यासाठी त्याला भावकीतील दिनू शिणगारेकडून २०० रुपये उसने घ्यावे लागतात. ‘भनीच्या मयतालाबी उसणं पैसे घ्यायची’ पाळी येते. असला कसला आपला जलम म्हणून तो नशिबाला दोष देऊ लागतो.

आपल्या मुलानं केसूने खूप शिकावं नोकरी करावी म्हणजे आपली या दारिद्र्यातून सुटका होईल असा आशावाद तो मनाशी बाळगतो पण शिक्षण व नोकरीसाठी लाख दोन लाख रुपयाची गरज असते हे वास्तव तो स्वीकारतो. पण कधीतरी काळ बदलेल, सुखाचे दिवस येतील अशी इच्छा तो मनी बाळगतो.

घरातलं जुंधळं संपलं, शेवटचं दळप असे तायव्वा त्याला सूचित करते. स्वतः जवळचे काही शे दोनशे रुपये घेऊन जोधळं आणा हे म्हणताच घरात जुंधळं आणण्यापेक्षा शेतात खत टाकणं महत्त्वाचे आहे म्हणून तो तालुक्याला जाऊन लागवडीच्या दोन पिशव्या आणतो. पाऊस पडतो पण पावसाचा जोर काही

थांबत नाही अशावेळी रानातला सोयाबीन कुजून माती होते म्हणून तो चिंताक्रांत होतो. डोक्यावरचा कर्जाचा डोंगर कसा उतरावयाचा ही घरघर त्याच्या मनाला लागते.

समारोप : अशाप्रकारे या कादंबरीत आडव्याप्पाच्या अनुषंगाने वर्तमानस्थितीत अल्पभूधारक कोरडवाहू शेतकऱ्याला जगत असताना कोणत्या समस्यांना, प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते यावर प्रकाश टाकला आहे. कादंबरीत मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा असणारा आडव्याप्पा अल्पभूधारक शेतकऱ्याचा प्रतिनिधी ठरताना दिसतो.

लघुत्तरी प्रश्न :

ब, बळीचा या कादंबरीतील कौटुंबिक नात्यातील पडझड व विघटन याचे वर्णन करा.

प्रास्ताविक : ब, बळीचा या कादंबरीत झपाट्याने 'नागर' होत चाललेल्या ग्रामीण बहुजन समाजामध्ये व्यक्ती आणि कुटुंबातील नातेसंबंधाचा गुंता अधिक वाढत चाललेला आहे. शिक्षणामुळे माणसांची मनं जवळ येण्याऐवजी दूर, तुटत चालली आहेत. त्यामुळे सामान्य गरीब कुटुंबामध्ये वेगवेगळे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यातून नात्यातील संबंधांची दरी वाढतच चाललेली आहे. लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी याच्या चित्रपट पटकथेतील नायक आडव्याप्पाच्या अनुषंगाने याचे दर्शन घडते.

विवेचन : शिक्षणाची संधी सर्व बहुजन समाजासाठी खुली झाल्यानंतर शेतकऱ्याची मुलं शिकू लागली. मोठ्या पदावर नोकरी करून अधिकारी बनली. नोकरीच्या निमित्ताने आपल्या त्रिकोणी किंवा चौकोनी कुटुंबासह शहरात राहू लागली. शहरातली संस्कृती त्यांना आवडू लागली. आपला गाव, कुटुंब, नात्यागोत्यातील माणसं याविषयीचे प्रेम, ओढा कमी होऊ लागला. त्याचे दर्शन आडव्याप्पाच्या निमित्ताने लेखक कोणकेरी अधोरेखित करतो. आडव्याप्पाचा लहान भाऊ गावाकडचे त्याच्या वाटणीचे घर व शेत यांची वाटणी मागू लागतो. यावरून दोघा भावांमध्ये वाद होतो. आडव्याप्पा संतापतो आणि म्हणतो, 'लाज न्हाई वाटत. श्यात इकतोस. कोण घेतोय हरीचा लाल त्ये बघतोच अजून खातं न्हाई फुटाय. एवढं ध्यानात ठेव. वाडवडलांचा तुकडा तरी गावात असू दे. लई बी उताणी व्हवू नको. पोराबाळाला पाय टेकाय जागा असू दे.' संगापपाला आपल्या कुटुंबाव्यतिरिक्त इतरांचा विचार करावा वाटत नाही. शिकून मोठ्या पदावर नोकरी करून चार पैसे हातात आल्यावर नात्यागोत्याचा विसर पडतो. शेत विकणं म्हणजे आई विकणं आहे, हे त्या अप्पलपोटी संगापपा व त्याच्या बायकोच्या ध्यानी येत नाही.

मोठी बहीण आक्काला कॅन्सर झाला आहे तेव्हा तिच्या ऑपरेशनच्या खर्चासाठी आडव्याप्पा व बहिणीचा नवरा त्याच्या दारी येतात तेव्हा संगापपाची बायको त्यांचा व्यवस्थित पाहुणचारही करत नाही. भांड्याची आदळआपट करते. तसेच संगापपा कॅन्सरचे ऑपरेशन करूनही उपयोग नाही असे निष्पूरपणे आपले मत मांडतो. शहरात जगताना भयंकर ओढाताण होते. असे कारण तो पुढे करतो. मोठ्या बहिणीने अनेक खस्ता खाऊन पालनपोषण केले हे तो सोयिस्करपणे विसरतो. या दोघांचा संवाद ऐकून संगापपाची बायको बाहेर येते व तणतणत म्हणजे, "तुम्ही घाला सगळं लोकांच्या मड्यावर आमी बस्ताव टाळ वाजवत." म्हणजे नात्यातली माणसं एकमेकांपासून दुरावत चालली आहेत. रक्ताची माणसं आता 'लोकं' होऊ

लागली. दुःखात, अडचणीत एकमेकाला साथ करण्याचे दिवस आता राहिलेले नाहीत.

दुसरीकडे आडव्याप्पाची बायको तायव्वाही याच अनुभवातून जाते. शहरात राहणारा तिचा लहान भाऊ पोलीस शिक्षणासाठी आपला मुलगा केसू शहरात भावाकडे राहिला तर त्याला चांगलं वळण व शिक्षणही मिळेल या आशेने ती भावाकडे जाते. भावाची बायको चांगला पाहुणचार करते. पण केसूला शिक्षणासाठी ठेवण्याच्या विचाराला ते दोघे पतीपत्नी नकार देतात. शहरात छोट्या खोल्या, रहाण्याचा प्रश्न, घरापासून शाळा लांब किंवा शहरात मुलांना वाईट संगत लागते अशी अनेक कारणे सांगतात. निराश तायव्वा शेवटी केसूला घेऊन गावाकडे येते.

समारोप : थोडक्यात शहरातील नोकरदार माणसं स्वार्थी, अप्पलपोटी बनत चालली आहेत. नात्यातील प्रेम, ओढा, जिव्हाळा, आपलेपणा आटत चालला आहे. नात्यातील ही पडझड व विघटन कुटुंबाच्या प्रगतीमध्ये अडसर ठरू लागली आहे. त्याला एक गंभीर रूप प्राप्त झाले आहे. हे सारे या कादंबरीत तपशीलाने येते.

४.८ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा

१. लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी हॉटेलात कोणत्या प्रकारचे जेवण खात असे?
(मांसाहारी / शाकाहारी / मिश्राहारी)
२. दिपूशेठ दुकानात भांड्यासोबत आणखी कोणती वस्तू विकण्यासाठी ठेवत असे?
(वही-पुस्तक / कपडे / छत्र्या)
३. माडीचे ज्ञानी महाराज स्वतःला कोणत्या पंथाचे मानतात?
(नाथपंथी / नागपंथी / दत्तपंथी)
४. गावातील ब्यूटीपार्लर कोणाच्या मालकीचे आहे?
(दानवाडेची सुनेचे / हरी निळपणकरच्या भावाच्या मुलीचे / तुका सरमाळ्याच्या बायकोचे)
५. गावातल्या बायका-पोरं कुणाच्या घरी टी.व्ही. पहायला जातात.?
(तात्या पाटील / आबा नरसाळे / दगडू पाटील)

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. ब, बळीचा या कादंबरीतील लेखक कल्लाप्पा कोणकेरी ही व्यक्तिरेखा तुमच्या शब्दात लिहा.
२. ब, बळीचा या कादंबरीतील भांड्याचा दुकानदार दिपूशेठ याचे व्यक्तिचित्र रेखाटा.

लघुत्तरी प्रश्न.

१. ब, बळीचा मधील बदलते खेडे आणि आधुनिकीकरणाचा स्वीकार याचे वर्णन करा.
२. ब, बळीचा मधील शिक्षणक्षेत्रातील विदारकता याचे वर्णन करा.

४.९ वाचन

१. यादव आनंद : गोतावळा, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९७१
२. बोराडे रा.रं. : पाचोळा, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९७१
३. खोत कृष्णात : रौंदाळा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००८
३. देशमुख सदानंद : बारोमास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, २०१२

४.१० उपक्रम

१. कोरडवाहू अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी शेतकऱ्याची मुलाखत घ्या.
२. झपाट्याने नागर होत चाललेल्या खेड्यातील समस्या तुमच्या शब्दात लिहा.

